

MƏHƏMMƏD ƏSƏD BƏY

**ŞƏRQDƏ
NEFT VƏ QAN**

Tarixi-publisistik roman

ALMAN DİLİNDƏN ÇEVİRƏNİ:
ÇƏRKƏZ QURBANLI

Bakı- 2005

NƏŞRİN REDAKTORU: **ELDAR İSMAYILOV**

Alman dilindən çevirəni
və son sözün müəllifi: **ÇƏRKƏZ
QURBANLI**

Redaktorları: **Sərxan ABDULLAYEV
Gülənbər PİRƏZƏROVA**

Orijinalda:

ESSAD BEY. ÖL UND BLUT IM ORIENT

Məhəmməd Əsəd Bəy. Şərqdə neft və qan.
Tarixi-publisistik roman – Bakı, «Nurlan» nəşriyya-
tı, 2005, 313 səhifə.

Kitabda XIX əsrin sonlarında və XX yüzilin əvvəlində Bakı şəhəri, burdakı neft maqnatlarının həyat tərzi, Suraxanıdakı Atəşgah və onun tarixi, azərbaycanlıların adət və ənənələri, rəqsləri və şer məclisləri, Azərbaycanda yaşayan almanların bu ölkədəki tarixi, daşnak-bolşevik cütünün 1918-ci ilin 30 mart-1 aprel tarixlərində azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımını, Bakı komissarlarının rejimindən İrana və Türkünstanda qaçmış milli burjuaziyanın məşəqqətləri, 26 Bakı komissarlarının Türkünstanda güllələnməsi, Türkünstan və İran həyatı 1920-ci ildə Bakıdan ayrıldıqdan cəmi doqquz il keçmiş bu ilk romanını çap etdirən gənc yazıçının göz şahidliyi ilə poetik bir dildə təsvir olunur.

© «Nurlan» nəşriyyatı, 200

KİTABIN TUTUMU

Ön söz (Verner Şendel).....	3
ƏBƏDİ ODUN YURDUNDA.....	7
Ön tarixim.....	7
Neft mədənləri.....	11
Zərdüşün son məbədi.....	24
Neft fırıldaqçıları və neft xaqanla- rı.....	31
Köhnə Azərbaycan.....	43
İsveçin fəthi.....	52
Neft qvardiyası.....	55
Yer-göy od tutub yanır.....	60
Oğru İvan və quldur İbrahim.....	67
Saraydan oğurlanma.....	72
Qan seli.....	78
Xoralıların qiyamı.....	90
Uyuşmaz yəhudilər.....	94
Qaçqınlıq.....	101
TOPAL TEYMURUN İZİNDƏ.....	107
Qızılsuyun şəhəri.....	107
Qızılsu Respublikası.....	110
26-ların hekayəti.....	115
Monarxist putç.....	122
Səhranın anayasası.....	130
Qaraqum xalqı.....	136
Loğmanın sirri.....	142
Topal Teymurun qəbri və paytaxtı Səmə- rənd.....	148
Buxara.....	164
Allahu əkbər.....	178
Şah Hüseyin, vay Hüseyin.....	189
Padşahlar, xanlar və qaçaqlar.....	193
Cəfər Xanın sapayında dustaq kimi.....	202
Məşə Qardaşları.....	211
Gəmi qəzası, qara çiçək, çarın doğum günü.....	221
Türklərin gəlişi.....	231
İngilislər.....	242
QAÇQINLIQ.....	247
Çevriliş.....	247

Qəncədə.....	256
Alaniya Azərbaycanda.....	263
Azərbaycanın içi ilə.....	271
Şeytan ibadətçilərinin yanında.....	283
Müqəddəs Georginin torpağı.....	288
Şərqə vida.....	296
Sönsöz. <i>Azərbaycanın Almaniyada ilk böyük elçisi</i>	301
Kitabın tutumu.....	312

ÖN SÖZ

Xəzər dənizi sahilindəki Respublikanın adı Azərbaycanıdır ki, onun paytaxtı Bakı da neft sənayesi ilə tanınır; o, Sovetlər Birliyinin tərkibindəydi və dünya nefti uğrundakı böyük mövqə savaşında önəmli körpü rolunu oynayır. Şərqlə meylli Qafqaz Abşeron yarımadasını Bakı şəhəri və neft çölləri ilə Yer kürəsinin ən iri iç gölünə sıxışdırır. Əzəmətli dağ silsilələrinə, minillərdən bəri Şərqlə Qərb arasında vurnuxmuş yüzdən çox xalqın qırıntı və qalıqlarını unudulmuş muzey palatası kimi sadıqlıqla qoruyan əfsanəvi Qafqaz dağlarına söykənərək bu göl Asiya və Avropa arasında axar, sonsuz sərhəd xətti tək uzanıb-gedir.

Neft sənayesi, budur Avropanın dilində olan, o bunu eşidir, bundan eşitmək istəyir. Daha başqa heç nədən? Səyahət bürolarının böyük marşrutlarının və gəmi yollarının üstündə yerləşməyən bir ölkə bugün publisistika müstəvisinə yalnız xammalları qaldırılır? Qayğı ilə qorunaraq Bakıdan azca aralı, göylərə baş çəkən ulu atəşpərəst məqbərəsi özünün yerdən qaynayan əbədi, müqəddəs odunu bugün də hifz etmirmi? Böyük İskəndərin izləri, Çingiz xan, Pompey, Matridat haqqındakı xatirələr ziyalı düşüncəsini qıcıqlandırmırmı?

Bakı ilə üzbuüzdə, suyun o üzündə Türkmənistan yerləşir və burdan cənuba İran səltənəti başlayır! Asiya, islam! Çaylaq suyu kimi qəzətlərdə axan xəbərlərdən başqa biz bu bərədə nədən məlumat alır və nəyi bilirik ki? Bu son yüz ildə Şərqlə də böyük dəyişikliklər baş vermişdir. Haçan orada hansısa bir səs baş qaldırır, haçan həmin ölkələrin evladlarının dilində bir söz oyanır, nəhayət haçan yerli bir yazıçı bizim Avropanın səyyah yazarlarının foto-baxışlarının yarım keçə bilmədiyini bu insanlardan və

ölkələrdən bizə nəsə danışır?

Budur – gənc asiyalının ilk kitabı. Əsəd Bəyin həyat xronikası. Azərbaycanlıdır, azərbaycanlı feodalın və rus ziyalı qadınının oğludur, atası tərəfdən Səmərqənd kökənlidir, ana ruhu ilə Qərb problematikasına açıqdır. Atasını rus inqilabçı qadınına dustaqxanadan çıxarır və onu özünün yeganə arvadı edir. İri neft yataqlarının sahibi kimi bolşeviklərin əlindən qaçmalı olur; Türkmənistan, Buxaraya, Xivaya və Tacikistana qaçıb Əsəd Bəy onu müşayət edirdi. Hələ sümüyü bərkiməmiş bir oğlan kimi o, zamanın dəyişməsinə öz gözləri ilə gördü. Topal Teymurun torpaqlarındakı feodal ağalığının qədim təmtərağı soldu. İri imperialist dövlətlər əhatəsində nadir sovet respublikaları yarandı. Tale bu didərginə vətəni Bakıya İrandan dönməyə imkan yaratdı ki, həmin Bakını da o, bolşeviklərin ikinci hakimiyyətindən öncə həmişəlik tərək etməli olur. İstanbul, Roma və Paris üzərindən Berlinə gəlib burda özünün ikinci vətəni tapır.

Əsəd Bəyin neft sənayesini təsvir etməsi Upton Sinkleyrin radikalizmi ilə yüklənməyib, bununla belə, içindəki ana qanı doğma sinfinə, neft sahibkarlarının silkinə üsyana qalxır. Gördüyü hər şeyi o, rəhmsizcəsinə, aydın və tənqidi şəkildə öz adı ilə çağırır. Buna baxmayaraq hələ erkənlikdən Sovetlər hökumətlərinin iztirabını çəkmiş bu insandan Sovetlərə qarşı xüsusi rəğbət gözləmək olmaz. Uşağın dəhşətli təəssüratları yetkin kişinin xatirələrində aydınca titrəyir, amma zamanın özünün gətirdiyi bəzəkdən başqa, hansı bəzək-düzəksə hadisələri, olsaydı, zəiflədərmişdi, ancaq bağışlamazdı. Şərqlə xas olan obrazlı dil əvəzinə Əsəd Bəy öz xatirələrini məzhəkə bürüncəyində səlis söyləyir.

İctimai-tənqidi maraq sahibi olan oxucu qədim İranın sosial strukturundan, şahın diplomatiyasından

və hərəmxana hökmranlığından, yerli feodal ağalarının hakimiyyətindən və hərbi gücündən, qaçaqların rəsmi təsirlərindən və alimlərin, şairlərin, islam vasitəsilə molla və möminlərin qüdrətindən heyrətlə eşidəcək. Biz əcnəbilər üçün çəkici və itələyici olan şey, şərqinin gözü ilə baxıldıqda, heyrətlə dərk olunacaq. Məsələn, ümumi mədəni durumlar, elmlə məşğuliyyət, erotik və iqtisadi baxışlar, bütsəl mərasimlər, bolşevik və feodal üsyanları bu qəbildəndir. Kütləvi qırğınlar qarşısında Batıstan adamının iliyi donur, baxmayaraq o, Avropanın qan içində üzdüyünü öz gözləri ilə görüb.

Bu kitabda peşəkçilərin sirləri, yerli həkimlərin qəribə göz əməliyyatları və müalicə bacarığı, Qafqazın uyuşmaz yəhudiləri, türklər və ingilislərlə yanaşı alman hərbi dəstələrinin Kres fon Kressenştaynın başçılığı ilə Xəzər dənizi sahilində siyasi və irqi mübarizəyə qoşulduğu barədə oxuyarsan. Tez-tez hadisələr uzaq, yad işıq altında görüntüyə gəlir və həmin epizodlar hərdən nağıl, hərdən də maraqlı roman kimi oxunur.

Əsəd Bəyin türk və rus dillərində yazılmış bədii əsərləri barədə hökm vermək istəməzdim, fəqət mənim baxışımca gənc Şərq ziyalisinin bu yazısı öz oxucularını tapacaq. Başına gələnləri qələmə almağa onu vadar etmək üçün yalnız bir təkana ehtiyac vardı. 1922-ci ildən o, sərbəst yazıçı, jurnalların və iri gündəlik qəzetlərin əməkdaşı kimi Berlində yaşayırdı. Almanca yazırdı, bizim kimi yazmırdı, onun cümlələrində ayrı bir ritm səslənir, fəqət onu çıxarmağa heç bir əsas görmədik. Bəlkə bu ritm qayğılı səslənir, bəlkə də bizə yaxınlaşmış, ancaq yenə də anlaşılmaz qalmış yad bir aləm haqqında oxucu daha çox məlumat toplamaq üçün atlasa və bu kitabdan sonra başqalarına əl atacaqdır.

VERNER ŞENDEL

ƏBƏDİ ODUN YURDUNDA

ÖN TARİXİM

Qırx il öncə Bakı səhra şəhəri idi, müəyyən mənada elə bugün də o cür qalmaqdadır. Amma o vaxt hardasa avropasayağı bircə küçə belə yox idi. Qovurucu istidən sakinləri bircə ağac belə qorumurdu. Şəhər başdan-başa palçıq daxmalardan və bir-iki kobud saraydan ibarət idi ki, onlar da səhra qumunun üstündə tikilmiş və yeganə barı ilə dövrələnmişdi. Sarayların qalın divarları Günəşə qarşı zəif bir sığınacaq yaradırdı. Adətən Şərqdə hər evə xas olan su, poqqultulu fəvvarələr bu şəhərdə yox idi. Suyu gərək tuluqlarda uzaqlardan gətirəydin və o, içməyə, yuyunmağa güclə çatırdı. İstilik dözülməz olanda imkanlı insanlar evlərindən çıxıb dəniz kənarlarına gedirdilər və özlərinə təlqin edirdilər ki, bura xeyli sərin dir.

Bugün sahilə teatrly, kafeli, çimərgəli, gəzintili və klublu bağlar salınmışdır, o vaxt belə şeylər yox idi. Sahil bomboz, daşly və sipərsiz idi, neft tullantıları və şəhərin zibili ilə boya-boy örtülmüşdü. O, üfunət və duz iyi verirdi. Bu sahilə yeganə bir bina vardı, əzəmətli bir həbsxana ki, sayı bilinməyən dustaqlar da burda Günəşin, üfunətin və həbsxana qaraulçularının ixtiyarına tapşırılmışdılar. Sahildəki bu həbsxananın qarşısında indi adlı-sanlı adamlar, neft xaqanları, bəylər və xanlar gəzişir və onun qalın barılarının kölgəsində özlərinə Günəş-

dən sığınacaq axtarırdılar. O vaxt onlar öz pulları ilə – orta hesabla hamısı dünyanın ən zəngin neft maqnatları idi – bağ saldırmağı və su quyuları qazdırmağı hələ öyrənməmişdilər. Bir gün bu həbsxananın qarşısında başında Buxara papaq, əlində Bakıda hər bir kişinin onsuz keçinə bilmədiyi kəhrəba təsbeh olan cavan bir ağa gəzişirdi. Onun toxdaq, yorğun, bununla belə, buyurma bacarığının qədim ənənələrini gənc neft şəhərinin işgüzar həyatına daşıyıb-gətirmiş şərqlinin işə can atan üz ifadələri vardı. Yayın bu ilkini üstü hər yan od tutub yanırdı. Ağa, binanın yanındakı kölgəlikdən feyziyyab olmağa çalışırdı. Həbsxana hücrələrinin barmaqlıqlı pəncərələrində heç kim görünmürdü, gündüzlər pəncərə önündə dayanmaq dustaqlara yasaq edilmişdi, çünki onların görünüşü həbsxana önündə gəzişən yüksək ağaların üreyincə olmaya bilərdi. Həmin gün lap aşağıda, zirzəmidə dinc durmayan bir baş, barmaqlıqlı pəncərəyə ürək elədi. Başın yiyəsi gəzişən ağaya barmaqlıqdan göz qoyan cavan bir qız idi. Amma ağa bunu sezmirdi, dənizə baxırdı və bir anlığa xəyala dalmışdı. Onun ardınca üzlərindən amansızlıq yağan iki silahlı kişi yeriyirdi ki, onlar da ağanın yörəsini, bir anlığa belə, gözdən qoymurdular. Onlar Bakıda hər bir neft sahibkarının – əgər o öz həyatına az-çox qiymət qoyurdusa – saxladığı qoçular idi. Oğlanlardan biri qızı gördü və onun üz-gözündə narahatlıq oynadı.

Qızın nə niyyətdə olduğunu bir Allah bilirdi! Bəlkə ağaya qarşı sui-qəsd, bəlkə də yox. Can qorçusu olmaq çətin işdir. Gərək düşünəsən, götürqoy edəsən! Bu da ki tək cə ağanın işidir. Axır ki, bir qərara gələ bildi, ağasına yaxınlaşdı, içini arıtlayıb narahatçılığını izhar etdi.

Qadağaya baxmayaraq dustaq qız xeyli vaxtdır ki, ağaya baxır. Belə şey ağanın xoşuna gələrmə?

Gənc ağa qanrıldı, qızı görüb gülümsədi. Qara gözlü cavanca bir qız uşağı. Onun pisliklə nə işi olardı? Ağa barmaqıqlı pəncərəyə yaxınlaşdı, qıza diqqətlə baxdı və azərbaycanca soruşdu:

- Səni nəyə görə tutublar?

Qız dinmədi, bu dili aşkarca başa düşmədi.

- Nə qədərdir burda oturduğun? – Ağa indi də rusca soruşdu.

- Üç ay, - qız cavab verib qəmli-qəmli gülümsədi.

- Bəs nə qədər oturacaqsan?

Qızdan cavab çıxmadı. Qaraul zabitlərindən biri hücrəyə yaxınlaşdı, revolverini çıxarıb bağırdı:

- Geriyə, yoxsa atəş açaram!

Baş gözdən itdi. Zabit ağanı salamlayıb dedi:

- Təəssüflənirəm ki, dustaq axmaq xahişlərlə Sizi narahat edib. İnsanlarla yetərinə sərt davranmaq olmur.

Cavan ağa razılıqla başını tərpedib soruşdu ki, qızın hücrəsinin nömrəsi neçədir. Sonra sağollaşdı, amma daha gəzintisini davam etdirmədi, arxaya döndü, qoçuların müşayətində enli həbsxana darvasından içəri girdi. Orda qalabaşını soruşdu. Bu tayı gələndə filan hücrədəki dustağın nədən oturduğunu ondan öyrəndi.

- Qorxulu canidir, - qalabaşı cavab verdi. – Həbsxana onun üçün çox yüngül cəzadır.

- Nə cinayət edib ki?

- Rusiyanın bolşevik partiyasının üzvüdür, işinə can yandıran namuslu fəhlələr arasında çaxnaşma yaratmaq üçün Bakıya gəlib. Tətil təşkil edəsiymiş, amma cinayətkar niyyətləri aşkar edildi və polisin fəaliyyəti sayəsində tutuldu.

Cavan ağa Rusiyanın bolşevik partiyası barədə heç nə bilmirdi, onun neft mədənlərində hələ heç vaxt tətil olmamışdı. Heç təsəvvürünə də gəlmirdi

ki, belə şey ümumiyyətlə mümkün ola bilər.

- Bura baxın, - qalabaşuya dedi, - əgər Siz qızı buraxsanız, mən buna etiraz etməzdim.

Qalabaşı gülümsədi. Yox, bu olmazdı, istəsə də, olmazdı. Oğru, yaxud buna bənzər bir şey olsaydı, məmnuniyyətlə, amma siyasi dustaq buraxıla bilməzdi.

Cavan ağanın sifəti tutuldu, kəhrəba təsbehi cibinə qoyub pul kisəsini çıxartdı.

- Bura baxın, - dedi, - qızı buraxmasanız da, aparacam. Mənim qoçularımın sayı Sizin həbsxana siçovullarından qat-qat çoxdur.

Məmur xəyala daldı, hər halda ağa haqlıydı, neft maqnatının vəhşi dəstəsinə qarşı onun adamları nə edə bilərdi?! Aldığı göstəriş dəqiq buyururdu ki, neft və torpaq sahibləri ilə yaxşı yola getsin. Bundan əlavə, ortada pul kisəsi də vardı.

Amma yenə də o, formalizm xatirinə soruşdu:

- Lənət şeytana, bu rus dövlət canisi Sizin nəyinizə lazımdır?

Sorğulanan alnını düyünlədi, xeyli fikrə getdi və sonra sakit bir əminliklə dedi:

- Evlənməyə!

Qızı buraxdılar, o, şəhərə, xilaskarının böyük evinin yanındakı kiçik bir evə köçdü. Bu böyük evdə o, tək deyildi, burda hələ də qadınlar və uşaqlar, nökrər və xacələr, qulluqçu və xidmətçilər vardı, şərqli evinə xas olan hər şey. İndi qadınlar və uşaqlar gedəsi oldular.

Rus qızı evə təkbaşına xanımlıq edəsi oldu. Uzun saqqallı və hiyləgər gözlü vəkillər çağırıldı, protokol və sənədlər yazıldı. Qadınlar və uşaqlar cavan ağanın onlara bağışladığı kəndlərə köçdülər. Həbsxana hücrəsindən olan qız böyük evə gətirildi ki, burda da elə həmin gün toy başladı.

Demək artıqdır ki, həmin cavan ağa mənim

atam, qız da mənim anam idi.

NEFT MƏDƏNLƏRİ

Bakı ətrafında yüzlərlə uca neft buruqları fantastik, unudulmaz bir mənzərədir. Onların içinə neft hopmuş taxta divarlarını – yalnız son zamanlar buruqlar alibastrdan tikilir – gecə-gündüz ardı-arası kəsilmədən neft çıxarılan dərin borular örtür. Buruqlar yanında qan-tər tökən fəhlələrin özləri kimi buruqlar da dinclik bilmir. Ətrafdakı torpaq da neftlidir, qapqara və oda həssas, neftli sahələrlə sınırlanan Xəzər dənizinin özü kimi. Yanar kibrit çöpünü burda dənizə atsan, dəniz alovlanmağa başlar, on-onbeş dəqiqəliyinə, hər yabançıya nümayiş etdirilən diqqətə şəyan bir mənzərə kimi, zira Bakıdan başqa dünyanın heç yerində yanan dənizə rast gəlməzsən.

Bakı sakinləri üçün bu dəniz xüsusilə yayda bir iztirabdır, onda çimə bilməzsən, əslində çimmək olar, amma sudan zənci kimi qapqara çıxarsan, bədən başdan-başa nazik neft təbəqəsi ilə örtülmüş olar. Dənizdə çiməndən sonra gərək həmin an duru suda yaxalanasan, bunun üçün də sahilə müvafiq qurğular qoyulmuşdur.

Xəzər sahilindəki neft buruqları özü-özlüyündə bir dövlət yaradır ki, o da xüsusi qanunlara tabedir və özünün ədalət adlı xüsusi anlayışı var. Neft mədənlərinin qanunları yazılmamış qanunlardır, amma dövlətin yazılı qanunlarından onlara daha çox hörmət edilir. Buruqların ali başçısı mühəndisdir, tabeliyində olanların yaşam və ölüm ixtiyarı onun əlindədir. Neft mədənlərində yalnız çox az adam mühəndis ola bilər, bunun üçün gərək doğulmuş olasan. Əgər səndə avtokratik hökmranlığa daxili meyl yoxdursa, bununla yanaşı, həm də hakim deyilsənsə, biliyin, təhsilin səni buna yetişdirə bilməz. Sən tək-cə nefti çıxarmağı, onu yanğından qorumağı bacarmamalısan, həm də suçu sübuta yetirilə bilməyən

hansısa gümanlı bir yanğın törədicisinin ağzına tənəkə qıf soxub xam nefti, yaxud çıraq neftini iştirakçıların bəti-bənizi avazıyana qədər onun qarnına doldurmağı bacarmalısan. Amma bu da sənin primitiv vəzifələrindən biridir.

Ən çətini, məsələn, neft quyularından tez-tez dartılıb-çıxarılan cəsədi tanımamaq, yaxud onu buruq sahibinin arzusunca tanımaq idi. Neft qaynaqlarındakı cəsədlərlə xüsusi davranış tələb olunurdu. Gündə bir neçə dəfə fəhlələrdən kimsə adi vedrənin içinə oturub quyuya enməli olurdu ki, bunun da doxsan faizi ölüm demək idi. Çox vaxt vedrəni qazda boğulub neftə quylanmış fəhləsiz çıxarırdılar. Cəsəd yalnız bir neçə həftə sonra tapılırdı, əksərən də heç yerli-dibli tapılmırdı. Ölkə banditləri istənilən adamı xəlvətcə quyuya ata bilərdilər və mühəndislə araları saz idisə, şübhədən həmişəlik can qurtarırdılar. Amma bunun üçün, deyildi ki kimi, gerek mühəndislə aran saz olaydı, bunu da ki, ümumiyyətlə, quyunun yiyəsi, neft sahibkarı edə bilərdi.

Həmişə qaynaqların sahibi həmin qaynaqlardan xeyli aralıda yerləşən şəhərdə yaşayırdı. O, ayda iki-üç kərə sahələrə baş çəkirdi, hər dəfə də çoxlu qorçular əhatəsində, çünki bəzi mədənlərə gedən yollar çox qorxulu idi. Yola müharibəyə hazırlaşan kimi hazırlayırdılar, zira o, daim macara axtaran, yaraqsız səyyahın pusqusunda duran dəstələrlə zəngin qum çölündən keçirdi. Mədənlərə gəzinti sahibkar üçün hər vaxt təhlükəli bir iş idi. Yalnız çox az bir qismi orda özünü qorxusuz hiss edirdi, bunlar da buruqlar arasında boya-başa çatmışlar olurdu ki, onlar üçün bayırda sirr adlı anlayış yox idi və onlar özlərini fəxrlə neft sənayesinin baniləri hesab edə bilərdilər, çünki buruqları qumlu torpaqda ucaltmış ilkinlər idilər. Azərbaycanın bir sıra neft yataqlarının kəşfində xidməti olmuş atam da onların sırasında idi. O

vaxt xam sahələri gəzib-dolaşanda və əvvəllər yalnız çox az neft sahibkarına xas olan, indi isə ümumiyyətlə rast gəlinməyən incə bir duyumla öz kəşfini gözləyən çölləri tapmağın yolunu biləndə onun hələ onyeddi yaşı tamam deyildi. Zamanında vur-tut yüz mark dəyərinə aldığı qumlu bir sahə sonralar bir neçə milyon mark dəyərində oldu. Dəyərini belə yüksəlişini o gözləməmişdi, çünki yeni kəşf olunmuş torpağın böyük bir hissəsini qəpik-quruşa satmışdı. Amma o yenə də Azərbaycan neftinin ən yaxşı bilicilərindən sayılırdı. Törpülənməmiş fəhlələrin və bəlkə də onlardan da bedtər mühəndislərin arasında o, işdən başı çıxan azlardan biri idi. Buruqlara gediş onun üçün heç də təhlükəli deyildi, beləki məni, oğlunu da özü ilə götürməkdən çəkinmirdi.

Üzərimdə neft mərasimi aparılanda mənim altı yaşım vardı ki, bunu başqaları iyirmi yaşda olanda onların üzərində güclə aparırdılar. Bir növ hakim sinfə daxil olmaq hesab edilən neft mərasimini hər yeni sahibkarın və onun böyümüş uşaqlarının üzərində aparırdılar. Bu da ondan ibarət idi ki, toplaşmış fəhlələrin və işçilərin gözü qarşısında sıçradıcı qurğu ilə təchiz olunmuş quyudan çıxan nefti yeni maqnatın üstünə yağdırırdılar, buna «qızıl yağışı» deyilirdi. Neft çıxarılan zaman bəzən buruqlardan narın neft damcıları sıçrayırdı. Bu damcı kiminsə paltarına düşərdisə, sevincinin həddi-hüdudu olmazdı, çünki «qızıl yağışı» xoşbəxtlik rəmzi sayılırdı və onun yaratdığı ləkələri heç vaxt təmizləməzdilər.

Neft qurğuları dünyanın ən gözəl sənaye qurğusunu təşkil edir. Dünyanın bütün fabrik və yataqlarına xas olan tüstüdən kəllənmiş havadan xali. Bir-birinə söykənərək yüzlərlə hündür buruqlar fantastik nağıl meşəsini xatırladır. Azərbaycanda belə hesab edirlər ki, neft mədənləri və neftli hava ağ ciyər xəstəliklərinin müalicəsinə çox xeyirlidir. Hətta ya-

nımcıl neft sahibkarlarından biri öz buruqlarının arasında ciyər xəstələri üçün sanatoriya da tikmək istəmişdi. Neftli havanın həqiqətən belə sağlam olduğunu bilmirəm, amma deyim ki, ağ neftdən, benzindən və maşın yağından fərqli olaraq xam neftin iyi adamı doğrudan da qəribə şəkildə gümrahlaşdırır. Yataqlarda işləyən fəhlələr də bunu bilirdilər və nefti xüsusi tərzdə yararlı etmişdilər. Neftin axıldığı kanallarda canına neft hopmuş külli miqdar lehməni yığıb onunla əllərini və bədənlərini möhkəmmöhkəm yuyurdular. Bu lehmə həm də fəhlələrin üzünü görmədiyi sabunu əvəz edirdi.

Fəhlələr azərbaycanlılar, dağıstanlılar, farslar və ruslar idilər, bu sonuncular da ağır işin öhdəsindən gələ bilmirdilər və fəhlələr arasında ən narahat ünsürü təşkil edirdilər. Fəhlələrin ən yaxşısı neft işinin tələb etdiyi seçimsiz fatalizmə malik olan şərqlilər idi. Ruslarla şərqlilər arasındakı fərq özünü çox qabarıq şəkildə göstərirdi. Rus, neft buruqlarına və onun sahibinə dərinlən nifrət edən və imkan düşdükcə mübarizə aparən ömürlük fəhlə idi. Kənddə böyümüş şərqli isə, əksinə, neft mədənlərində özünü ali mövqeli bir insan sayırdı. Mədənlərdə iş onun üçün Avropa sivilizasionu ilə təmas demək idi ki, bundan da o xeyli bəhrələnirdi. O həm də uzun müddət bura bağlanıb qalmırdı; Avropa mədəniyyətinin dadını yetərincə gördükdən sonra geri, öz kəndinə qayıdırdı ki, burada da ona dünya görmüş təcürübəli adam kimi hörmət edirdilər. Məsələn, dağıstanlılar Bakıya başlıca olaraq Azərbaycan dilini öyrənməyə gəlirdilər. Dil baxımından Dağıstanda tam anarxiya hökm sürür, az qala hər kənd ayrıca bir dildə danışır, heç də dialektde yox, özlərindən başqa heç kəsin başa düşmədiyi bir dildə. Ona görə də asan öyrənilən çox sadə Azərbaycan dili millətlərə-rası ünsiyyət dili şərəfinə layiq görülmüşdü. Yur-

dunda savadlı insan kimi hörmət qazanmaq istəyirdisə, dağistanlı bir neçə illiyinə Bakıya gəlir, neft mədənlərində işləyir, sonra da geri, öz dağlarına dönrüdü.

Farslar və azərbaycanlılar əməlli toy etmək üçün, daha doğrusu, toplanmış pula yurdunda gözəl bir qız almaq üçün işləyirdilər. Onlar aylıqlarını heç vaxt əllərinə almırdılar, idarədə saxlayırdılar və sonradan həmin pulu götürəndə soruşurdular ki, pulu saxladığına görə kimə bir şey ödəməlidirlər. Yalnız ruslara, yarımvəropalı kimi şərq qaydalarına öyrəşə bilməyən, yerli fəhlələrə nifrət bəsləyən, gördükləri yarım işin müqabilində ikiqat donluq tələb edən və tətillə hədələyən ruslara əsl peşəkar fəhlə kimi baxırdılar.

Hər halda Bakının neft mədənlərindəki həyat şəraiti dünyada heç nə ilə müqayisəyə gəlməzdi. Bugün həmin durum çoxdan arxada qalmışdır, amma fəhlələrin oçağkı vəziyyətini düşünəndə yenə də adamın əti ürpeşir. Minlərlə, onminlərlə fəhlə işıqlandırılmayan nəm, qaranlıq, dözülməz, kirli baraklarda yaşayırdılar, palazsız dar taxtlarda üç-üç yatırıdılar. Baraklarda həmin taxtlardan başqa, ayrı mebel yox idi və yerə qənaət etmək üçün taxtlar elə düzülmüşdü ki, aradan keçməyə bəzən yol da olmurdu. Su yaman qıt idi, yalnız içməyə tapılırdı və, təbii ki, sabun da onun təkisi, ona görə də, yuxarıda deyildiyi kimi, hər şeyi neftli palçıqla yumalı olurdu. Ona da çalışılırdı ki, rus fəhlələrə pulu nağd verməsinlər, maddiyyətlə çatdırsınlar, yəni onları su ilə, çörəklə təmin edirdilər və bunu da tam maaş kimi hesablayırdılar. Bunu da o niyyətlə edirdilər ki, nağd pul rus fəhlələrinin iş qabiliyyətini azaldır. Neft mədənlərində yandırıcı Günəş altındakı işin kömür şaxtalarındakı işdən heç də yüngül olmamasına baxmayaraq fasiləsiz iş günü onaltı saat çəkirdi. Amma bu,

sahibkarların bir qisminə az görünürdü.

Əslində bu, katorqa rejimi idi, çünki əksər sahibkarlar fəhlələrin xristian hissəsində hansı duyğular oyatdıqlarından tam xəbərdar idilər, ona görə də iş yerlərini təpədən-dırnağa silahlanmış özəl müsəlman mühafizə dəstələri ilə qorudurdular. Qəribə də olsa, şərqli fəhlələr iş şəraiti ilə həddən artıq razı idilər. Sabunun nə olduğunu onlar öz evlərində də bilmirdilər, taxt doğma daxmanın gilli döşəməsindən on dəfə yaxşıydı, Günəşə isə onsuz da öyrəşmişdilər. Yerli fəhlə özünü mədənlərdə daha yaxşı hiss edirdi, nəinki gəlmə rus ki, bu işlərin hamısı onun üçün xalis katorqa idi. Çünki neft mədənlərini tərk etməyə, qürurlu saraylar şəhərinə baş çəkməyə onun bayram günlərində də ixtiyarı yox idi. Fəhlənin şəhər sınırlarını keçməsindən neft sahibkarları o qədər də narahat deyildilər. Bunun üçün təlim görmüş qaraul vardı ki, fəhlələr şəhərə, gözucu belə, baxa bilməsinlər. Onlar yalnız işdən qovulanda şəhər kənarındakı xaraba qəsəbələrdən birində daldanacaq tapmaq üçün – burda da onların aclıqdan ölmək yollarının üstündə heç bir maneə qalmazdı – ləngimədən arvad-uşaqlarını götürüb mədəni tərk etməliydilər. Deməli, həbsxana ilə neft mədəni arasındakı fərq yalnız ondaydı ki, həbsxanada yemək bəlkə daha dadlı olardı.

İndi Kurfürstendamda mənim kimi rahatca var-gəl edən neft sahibkarlarından biri əvvəllər haçansa yemək qıtlığından gileylənənlərə bu əcaib cümləni işlətmişdi:

- Yalnız bir vaxt qarınız Günəşə uzanıb acından köpəndə başa düşəcəksiniz ki, əsl iş nə demək imiş. – Bu cümləni o, rusca demişdi və azərbaycanca da bunları əlavə etmişdi. – Siz müsəlmanlar gərək bilərsiniz ki, mən sizdən ötrü hər gün sizə görə qəlbindən qara qanlar axan əsl atayam, necəki Kərbala şə-

hidi müqəddəs Hüseyinə görə Peyğəmbərin qəlbindən qara qanlar axırdı.

Təəccüblü deyil ki, yeməkdən tam razı qalan müsəlmanlardan fərqli olaraq rus fəhlələr öz «əsl atalarına» tam özlərinəxas duyğularla yanaşırdılar.

Neft mədənləri ilə şəhərin arasında bir neçə xırda dağınmış qəsəbə vardı ki, orda da oğrular, xoralılar, səfillər və çətin təsvirə gələn digər insanlar yaşayırdılar. Bu qəsəbələrdə baş verənlər, deyəsən, heç kəsi maraqlandırmırdı, heç kim ağına gətirmirdi ki, orda, nəm, bulaşmış xarabalıqlarda yad, şübhəli insanlar bir mətbəə quraşdırıblar. Orda hər gecə qəzet çap olunurdu ki, o da mədənlərdəki münasibətlərdən, Gürcüstandakı, Dağıstandakı, İran və Rusiyadakı vəziyyətdən daha yaxşı məlumatlıydı, nəinki şəhərdəki böyük qəzetlər. Xırda bir dəlməkdə – bu mənzili başqa cür adlandırmaq da olmaz – mətbəə ilə bir yerdə qəzetin baş redaktoru yaşayırdı, o, əməkdaşları da elə burada qəbul edirdi. Baş redaktorun özü kimi əməkdaşları da səfillərdən az seçilirdilər, əksəri də Şərqi bütün guşələrindən lazımi xəbərləri toplayıb gətirən səfillər idi. Baş redaktor onların hər biri ilə onların – əməkdaşların – ana dilində danışırdu, o saat hər şey barədə dəqiq məlumatı olurdu və səfillər vasitəsilə Rusiyadan şifrəli məktub gələndə sevinci yerə-göyə sığmırdı.

Qəzetin adı «Bakı Fəhləsi», onun baş redaktoru isə bu yaxınlarda Sibir həbsxanasından qaçmış, keçmiş dini gimnaziyanın şagirdi, Tiflisli çəkməçi oğlu gürcüydü. Onun ensiz alını, donqar burnu və həddən artıq qətl və qan görmüş xırda, acıqlı gözləri vardı. Bu, indi özünü Stalin adlandıran məşhur terrorçu İosif Cuqaşvili idi.

Neft mədənlərində rus fəhlələri arasında tətillər çox az hallarda olurdu, amma olanda da köklü olurdu. Lakin çox vaxt fəhlələr tətillə ürək eləmirtilər,

bəlkə ona görə ki, bayırdan köməyə ümid bəsləyirdilər.

Bu tətillərin birinə, qərribə də olsa, mən də bulaşmışdım. Həyatımda bu, yeganə hal idi ki, neft sahibkarları sinfinə, yəni özümə qarşı aşkar çıxış edirdim, əslində o vaxt heç on yaşım yox idi, bu da əməlimi silkdaşlarıma gözündə qismən yumşaltdı. Günlərin birində atam evli fəhlələrin işdən çıxarılması barədə əmr verdi, çünki qadınlar və uşaqlar neft mədənləri üçün təhlükə demək imiş. Gələcəkdə ailə qurmaq subay fəhlələrə də qadağan edilirdi, səbəbi də o idi ki, öz gəlirləri ilə fəhlələr ailə dolandırmaq imkanında deyillər. Deməli, əmr öz fəqir balalarının rifahı naminə sahibkarın bir növ qayğısı idi. On yaşımda sosial-siyasi məsələlərə hələ az maraq göstərdiyimdən bu əmrdən təsadüfən xəbər tutdum. Hava yaxşı olanda məni ilkindi üstləri gəzməyə aparən faytonçumun isə bundan xəbəri varmış. Faytonum və bir cüt atım – evdə yer olmadığına görə – neft zavodumuzun yaxınlığındakı kiçik bir tövlədə saxlanılırdı, faytonçum da elə burda yaşayırdı. O, Volqaboyundan gəlmiş rus idi və rus olaraq da bütün rus fəhlələrinin dostu idi.

Bir gün biz dəniz kənarına gedəndə o özünün qəmli taleyindən danışmağa başladı, həm də rusca ki, bizi müşayət edən azərbaycanlı qoçu heç nə başa düşməsin. Danışdı ki, məni, deyəsən, axırıncı dəfə gəzməyə aparır, çünki o da əksər ruslar kimi işdən qovulur. Bunun niyə belə olması barədə mənim heyretli sualıma cavab verdi:

- Atanız daha evli fəhlələri saxlamaq istəmir, biz də arvad-uşağımızı öldürə bilmədiyimizə görə gərək acından ölək.

Qismən doğru olan bu cümlə – çünki yüksək vəzifə sahibi kimi mənim faytonçum işdən çıxarıla bilməzdi – məni cinləndirdi. Qavramaq istəmirdim ki,

insanlar yalnız ailə qurmaq istədiklərinə görə işdən qovulurlar.

- Dön geri, - faytonçuya əmr etdim, - bura, atamın yanına gedirik.

Atamın bürosuna çatanda otağa keçib soruşdum ki, evli kişilərin hamısının işdən çıxarılması doğrudurmu.

- Əgər onlar adi fəhlələdirsə, hə, - o cavab verdi.

- Niyə axı?

Atam bundan sonra fikrə getdi, sonra uzun-uzadı bir nitq söylədi və burdan da belə çıxdı ki, fəhlələr üç səbəbdən işdən qovulurlar. Birincisi ona görə ki, uşaqları neft mədənlərini yandıra bilər, ikincisi, onlar öz donluqları ilə heç kəsin qarnını doyura bilmirlər, üçüncüsü, evli rusların işdən qovulması ümumiyyətlə məsləhətdir.

Amma mən əl çəkmədim.

- Kişi olan kəs evli olur, - dedim, - tezliklə mən də evlənəcəm, çünki Quran buna icazə verir. Bunu fəhlələrə necə qadağan etmək olar?

- Mən qadağan etmirəm ki, - atam cavab verdi, - sadəcə evliləri mədənlərimdə saxlamaq istəmirəm. Yoxsa qoy evlənsinlər arxayınca özləri üçün.

O bunları deyib yan otaqda gözdən itdi. Ancaq mən təslim olmaq istəmirdim, yenidən faytonuma minib əmr etdim ki, şəhərin general-qubernatorunun yanına sürsün. Onun haqqında eşitmişdim ki, dünyanın ən güclü adamıdır. General-qubernator böyük bir binada yaşayırdı və, təbii ki, özlərinin ağıllı qərarlarının həyata keçirilməsində neft xaqaqlarını dəstəkləmək kimi çox dəyərli bir vəzifəsi vardı. Mən burasını bilmirdim və burda ədalətə yetişmək ümidi ilə dəbdəbəli qəbul otağına daxil oldum. Qubernatorun xidmətçisi maraqla məni süzdü. Qubernatorun yanında hələ heç vaxt bu cür gənc neft sahibkarı olmamışdı.

- Gərək ki, qubernator məşğuldur, - məni yolumdan döndərməyə çalışdı.

Lakin mən pəncərəyə gedib küçədə dayanmış silahlı nökrəmi çağırdım. O, otağa girdi, qubernatorun xidmətçisinə elə tərs-tərs baxdı ki, bu tayı həmin an gəlişimi qubernatora çatdırdı.

Qubernator, deyəsən, doğrudan da məşğul idi. Onun otağından attaşeyə bənzər bir nəfər çıxıb Əlahəzrətlərini hansı məsələ ilə əlaqədar görmək istədiyimi öyrəndi. Amma mənim izahat vermək fikrim yox idi. Nökrənim attaşeni kənara çəkdi və mən əsəbi, həyəcanlı halda qubernatorun otağına soxuldum.

Bıqları kayzer Frans Yozefin bıqlarına bənzəyən yaşlı general yazı masasının arxasında əyləşib atamın həmkarlarından biri ilə söhbət edirdi. Hər ikisi mənim gəlişimə, deyəsən, mat qalmışdı, amma özlərini elə apardılar ki, sanki bu, dünyanın adi bir olayı imiş. Ancaq mən məqsədimi qubernatora bildirib yardım istəyəndə o məni başa düşdüyünü deyib izah etdi ki, məsələ barədə düzgün hökm çıxarmıram. Atamın sərəncamı bundan sonra işə götürüləcək işsizlər üçün xoş bir məram imiş. İşdən qovulanların taleyi barədə isə mənim narahat olmağıma dəyməzmiş, çünki bu, yerli hökumətin işi imiş. Əgər fikirləşsəmmiş ki, atamın bu qərarı ilə nə qədər fəqir iş tapacaq, onda gərək onun oğlu olduğumla öyünəmişəm.

Bunların hamısını qubernator üz-gözünə tam ciddilik verərək və mənim gözəl mənəvi istedadıma işarə vuraraq söylədi ki, bu istedad da, çox güman ki, onun şərhlərinin doğruluğunu qavramaqda mənə imkan açacaqmış:

- Tez-tez gəlin, - ayrılarkən dedi, - və hər şeydən öncə salamımı atanıza yetirməyi unutmayın.

Biraz şaşqın halda onun binasından çıxdım və faytonçuya tapşırıdım, məni gəzdərsin bəlkə o ümid-

lə ki, yolda yadıma nəşə düşdü. Daxilən isə ehtiyat edirdim ki, qubernator haqlı ola bilərdi.

Şübhələrimi faytonçuya bildirəndə o məni anlatdı ki, qubernator yırtıcının biridir, hələ neft sahibkarından da bedtər. Bu, inandırıcı səsləndi. Birdən, lap qəfildən ömrümdə ilk dəfə yadıma bir şey düşdü, özüm də bilmirdim ki, bu məndən öncə kiminsə yadına düşə bilərmiş.

- Sadəcə olaraq işi dayandırın! - Bununla tətillə təklif etdiyimi ağılıma gətirmədən dedim.

- Çətin olar, - faytonçu dilləndi, - atanız qoçuları göndərər, onlar da hamımızı güllələyər.

Mən hövsələdən çıxmışdım.

- Qoçular sizi güllələsə, özüm öz əlimlə bütün mədənlərə od vuraram, - deyib bununla özümü ömürlük katorqa üçün yetişmiş etdim, çünki bu, niyyətində olduğum cəhdin adı cəzası idi.

Görünür, faytonçu sözümlə fəhlələrə çatdırmışdı, çünki fəhlələrə qarşı «vahid cəbhə»də çıxış edəcək neft sahibkarları arasındakı münaqişələrdən elə həmin axşam buruqların ətrafında söz-söhbət gəzirdi.

Səhəri kütləvi tətillə başladı ki, o da bu dəfə neft sahibkarları üçün xətersiz ötürmədi. Zira qaraulçular fəhlələri həmişəki kimi dövrələyəne qədər onlar yanğına həssas yerləri tutmuşdular və şərtlərinin yerinə yetirilməsini tələb edirdilər. Atam güzəştə getmədi və azuqənin gətirilməsinin qarşısını öz ərazisində almağa qərar verdi. Uzun çək-çevirdən sonra fəhlələr sahibkarlara tərəfsiz bir hakim təyin etməyi məsləhət gördülər və bircə şərt irəli sürdülər ki, sahibkarların təyin etdiyi həmin hakimin mədənlərdə maddi marağı olmasın. Digər aşkar şərt o idi ki, həmişə qərar verildiyi kimi, yanğın hədəsinə görə heç bir fəhlə cinayətə cəlb olunmasın. Sahibkarlar razılaşdılar və o vaxt çarın yanında yüksək hörməti olan alman baronu fon Taubeni hakim seçdilər; gözlə-

mək olardı ki (sahibkarların düşüncəsində), o abırlı bir qərar çıxaracaq.

Alman baron Azərbaycana gəldi. Ömründə birinci dəfə bu cür fəhlə qəsəbələrində oldu, tərcüməçilərin köməyi ilə fəhlələrlə söhbət etdi, nəhayət neft sahibkarlarının gizli iclasını çağırırdı ki, burada da, hamının ümid etdiyi kimi, cinayətkar üsyanın dəf edilməsi üçün gərəkli vasitələr irəli sürməliydi. Baron iclasına sinəsi ordenli bayram libasında gəldi və bu cümlə ilə başlayan bir nitq söylədi:

- Cənablar, məni təəccübləndirən odur ki, fəhlələr sizi indiyə qədər tikə-tikə etməyiblər; bunu siz yetərinə qazanmışınız!

Ertəsi gün onun qərarı mətbuatda dərc edildi, bu qərarla hər şeydən əvvəl fəhlələrin ailə qurmaq haqları və bundan əlavə, sahibkarlar üçün həddən artıq xoşagəlməz bir sıra digər hüquqlar öz əksini tapdı. Neft sahibkarları onları bu «ictimai təhlükəli baron»dan qorumaq xahişi ilə çara tel vurdular, amma aldıqları cavab belə oldu ki, Çar Əlahəzrətləri barona tam etimad göstərirlər.

Bu hadisədən sonra alman zadəganının hörməti bütün Azərbaycanda yerə vuruldu.

Tətildən azca sonra atam məni yanına çağırırdı.

- De görüm, - soruşdu, - fəhlələri müdafiə etmək hardan ağına gəldi?

- Özümdən, - dedim.

- Qubernatorun yanına getmək də yəqin öz ağına gəlib, hə?

- Əlbəttə.

- Çox gözəl, amma tətili məsləhət görmək öz ağına gələ bilməzdi ki? Axı sən heç vaxt tətilin nə olduğunu bilməmişən.

- Bunu özüm fikirləşmişəm, - fəxrlə cavab verdim.

Atam mənə anlaşıqla baxıb əllərini göyə qaldırdı

və içini çəkdi:

- Ananın bolşevik olması gör nə demək imiş!

Bolşevikin nə demək olduğunu o mənə yalnız bir neçə ildən sonra başa saldı.

Bütün bunlara onu da əlavə edim ki, fəhlələrə münasibətdə atam neft sahibkarları arasında öz silkinin ən liberal insanı idi. Başqaları daha bedtər idilər.

ZƏRDÜŞTÜN SON MƏBƏDİ

Azərbaycanın neft bölgəsi bütün Şərqi ən gelişmiş yeridir. Avropanın iri sənayesinin tərkib hissələrinin hamısını o özündə əks etdirir: dizel motorlarını, avtomobilləri, elektrik işığını, külli sayda maşınları və nəhayət fəhlə problemini. Burada, neft çənlərinin və neft buruqlarının arasındakı supermodern dünyanın tən ortasında, Bakının ən zəngin neft rayonu Suraxanıda qədim Azərbaycanın qəribə simvolu, o qədər də sentimental olmayan neft sahibkarlarının qıymadığı sirli Zərdüşt məbədi saxlanılmışdır.

Zərdüştün Suraxanıdakı məbədinə təkcə neft sahibkarlarının heyfi gəlməyib. Əsrlər öncə cahan fatəhi Çingiz Xan məbədi dağıtmamağı tapşırırdı, çünki onun məşhur sələfi Harun əl-Rəşid də belə etmişdi. Biraz əvvəl isə Pompey Romalı və Antiox Zəleyli məbədə baş çəkmişdilər, hər ikisi də yeganə qeyri-azərbaycanlı kimi məbədin əbədi oduna qurban gətirmiş Böyük Makedoniyalı qibtədən yamsılayaraq. Çünki küncünün birində neft buruqları ilə yanaşı xırda və görünməz olan bir qübbə ucaldılmış bu dördkünc kiçik məbəd haçansa bəşəriyyətin ilk böyük dininin, azərbaycanlı Zərdüştün bəyan etdiyi böyük odçuluğun (atəşpərəstliyin) mərkəzində durmuşdu.

O vaxt bozumtul qədim dövrdə Azərbaycan əbədi odçuluğun kutsal yurdu idi və Bakı yörəsində neftlə zəngin çöl milyonlarla inancının zəvvarlıq yerinə çevrildi. Möminləri şər başlanğıc Əhriməndən qoruyan, Bizansla Buxara arasında padşahın kim olacağını özləri müəyyənləşdirən və işıq allahı Hörmüzə sitayiş edən qüdrətli kahinlər ölkəyə hökmranlıq edirdilər. Hörmüz allah od idi. Qazla yerdən qaynayan, üzərində məbədin qüllələri ucaldılmış əbədi od. Həmin od bugün də sönməmişdir,

son damla neft yerdən tükənənə qədər qüllələr altında alovlanacaq neft qazları bugün də müqəddəs torpaqdan qaynayıb-çıxmaqdadır. Minillərdən bəri alışıb-yanan bu əbədi alov bir təbiət oyunudur ki, məbədə təşrif buyurmuş əcnəbilər, təsadüfən odsevərlər deyillərsə, ondan öz siqaretlərini yandırırılar.

Odçuluq çağlarında yalnız ağalar və kahinlər oda ibadət edə bilərdilər. Adi inançlılar isə odun üstünü örtən qübbə qarşısında səcdə ilə kifayətlənirdilər. Roma üzərində bir neçə dəfə qələbə çalmış İran padşahı Azərbaycana gələr, kahinlərin ayağının tozunu öpər və kuhuridlə yuyunardı ki, bu da xalis sələhlik sayılırdı. Müqəddəs odu qorumaq və Romanı yenmək üçün İranın yeni padşahına şahənşah adı verildi. Ərəblər gəlib sonuncu odsevər padşah Yezdəgird Sursuzu öldürənə, kahinləri dağıdana, böyük allahı maraqlı bir təbiət hadisəsi səviyyəsinə endirənə qədər əsrlər uzununu beləcə davam etdi. Ərəblərin gəlişi ilə də müqəddəs torpağın ad-sanına və aralarında Sirius, Kambis, Dara və Artakser olan padşahlar nəslinə son qoydu ki, onların da ilk üçünün adı məktəb dərsləklərində, sonuncusu isə Herodotun adı ilə Bibliyada çəkilir.

Odsevərlər məhv edildi, onlar islama keçib Azərbaycan adının anlamını untdular: «Əbədi odun müqəddəs məskəni». Zərdüşt tərəfdarlarının son qalıqları Hindistana və İran Yəzdinə qaçdılar ki, onlar bugün də burda yaşayır. Odçuların son məbədi islamın haram buyruğuna düşmüş içkini gecənin kirmişliyində dadmaq üçün şairlərin topladığı meyxanaya çevrildi. Sonralar harama daha fikir verilməyəndə məbəd də bütün şairlər tərəfindən unuduldu. Hələ də burda öz günlərini keçirən son iki kahin yüz il öncə sərxoşluqlarına və bütçülüklərinə görə müdrik bir xan tərəfindən ölkədən qovuldu.

Hind odçuları isə öz məbədlərini unutmadılar.

Hər ikiildən bir onların nadir nümayəndələri Azərbaycana gələr, əbədi odun qarşısında ibadət etmək üçün bütün hökumət qapılarını döyərdilər. Bugün vur-tut 110 min təəssübkeşi olan həmin hind və fars odsevərlərinin xüsusi ritualları var ki, onlar da sənaye rayonunun tən ortasında icra edildikdə müsəlman fəhlələrin hədsiz narazılığına səbəb olur, çünki, odçuların, bugünkü adları ilə deyilsə, həmin parsların, yaxud bəxşişçilərin adətlərindən başqa burda suçlu heç nə yoxdur. Parslar özlərini murdarlamaq kimi əbədi bir qorxu içində yaşayırlar. Yeyərkən gərək qida onların dodaqlarına toxunmasın, yoxsa mundarlanarlar. Bu səbəbdən də nə bıçaqdan, nə də çəngəldən istifadə olunur. Qiymalanmış yemək geniş açılmış ağıza əllə atılır. İçərkən də mayenin dodaqlara toxunmamasının qarşısını almaq üçün müxtəlif incəliklərdən istifadə olunur. Hər səhər onlar əllərini və ayaqlarını kuhurinlə yuyurlar, minillər ərzində formalaşmış duaları dodaqaltı pıçıldayırlar və çalmalarından asılan müqəddəs qaytanı sığallayırlar. Öləndə də cəsədi nə yandırır, nə torpağa tapşırırlar, nə də suya endirirlər, çünki od, torpaq və su əbədi mundarlanar. Ona görə də parsın cəsədini susqu qülləsinə – onun ən adlı-sanlısı Hindistanda – aparırlar və orda quzğunlara tapşırırlar. Dini buyruqla yanaşı bu, parsların fikrincə həm də gigienanın tələbidir.

Bu nadir odçular, bəşəriyyətin ən qədim dininin baniləri və kuhurin həvəskarları heç də hansısa yad köçərilər, yaxud codlaşmış dağlı tayfalar deyillər. Hind parsları – parsların ən böyük hissəsi Hindistanda yaşayır – çağdaş bankirlər, iri sənayeçilər və birjaçılardır ki, bugünkü Hindistan özünün iqtisadi inkişafı üçün onlara minnətdardır. Hindistanın ən iri sənaye sahələri hər cür qazanc imkanını – təkə Azərbaycan neftindən başqa – dəyərləndirə bilən

parslara məxsusdur. Ona görə Azərbaycan neftindən başqa ki, bu neft müqəddəsdir və kuhuridlə bərabər dinin mənəvi dəyərlərini təşkil edir. Haqlı olaraq parsları Hindistanın yəhudiləri adlandırırlar. İran parsları isə, bunun əksinə, ticarət fəaliyyətlərini hələ tam tutumda gəlişdirməmişlər. Onlar şahın üzüyola təbəələri kimi tanınırlar və onun hərəmxanasında bağban işləmək şərəfinə yetişmişlər.

Onlar Azərbaycanda, özlərinin müqəddəs torpaqlarında yaşamırlar, amma orda fəqirlər sığınacağı qurmuşlar və, hər yerdə olduğu tək, xeyriyyəçi kimi tanınırlar. Ona görə də hərdən elə olurdu ki, neft buruqları arasında bir neçə günlüyə ibadət etməyə hind parslara da icazə verilirdi. Amma bu, necə deyərlər, çox az-az olur, son vaxtlar isə buna ümumiyyətlə rast gəlinmir. Əbədi odun son məbədi bəşəriyyət tərəfindən elə yerli-dibli unudulub ki, Azərbaycanda çalışan alimlər ekspedisiyası günlərin birində tam ciddiyyətlə onu yenidən kəşf etdiyini söyləyib bu barədə Avropaya sensasion bir məlumat göndərdi. Həmin məlumatda göstərilirdi ki, alimlərin ciddi axtarışlarına baxmayaraq arxeoloji baxımdan qorunmayan bu tapıntı yalnız təsadüf sayəsində mümkün olmuşdur.

Məbəd neft mədənlərinin tən ortasında yerləşir və şəhər sakinlərinin sevimli ekskursiya yeridir. Alimlər məhz bir balaca şaşqın və həddən artıq kəşfbaz idilər.

Deməli, bəşəriyyət az qala məbədi unutmuşdur, fəqət haçansa hansısa illahlığın ehtiram olunduğu yer kimi dünyada heç nə ömürlük deyil. İnsan həmişə dönə-dönə ona qayıdır, köhnə xarabaların üzərində həmişə yeni-yeni sitayiş məkanları baş qaldırır. Kiçik Asiyanın unudulmuş ərazilərinə bələd olan kəs bilir ki, xırda köylərdəki məscidlər çox vaxt əvvəllər xristian kilsələrinin olduğu yerdə tikilib. Qa-

zıntılara nəzər yetirilsə, görərsən ki, həmin kilsələr də öz növbəsində yunan-roma məbədlərinin xarabalıqları üzərində ucaldılmışdır və onlar da yenidən hansısa Babilistan illahlığının məbədinin özülü üstündə qurulmuşdur. Amma bir-birini əvəz edən dinlərin sırası bununla bitmir, zira bilinir ki, babilistanlılar da öz məbədlərini sirli Şumer səcdəgahlarının yerində tikmişlər. Elə yerlər var ki, orda sırasınca onlarla illahlara səcdə edilmişdir. İndi də məscidlər yox olurlar. Onların yerində bütün illahların ən çağdaşına xidmət edən fabrik və zavodlar tikilir.

Zərdüşt məbədinin həndəvərində də sənaye məbədləri yaranır. Fəqət bu, legitim xələf deyildi. Məbəd ayrı, daha yaxşı illah dəyəri kəsb etdi. Məbədə bitişərək Azərbaycanda bir neçə il öncə yeni bir din, Şərqdə tez-tez meydana gələn, sürətlə yayılan və eyni sürətlə də yenidən dinlər müstəvisindən səthi silinən bir təriqət gəlişdi. Yalnız səthi, çünki xalqın iç qatlarında bir vaxt onun yaşadığı ölkəyə hakim olmuş bütün illahlar yaşamaqda davam edir, Astartadan, Hörmüzdədən tutmuş Məhəmmədə, Məsihə qədər. Zira iman yalnız üzdən ölür, zaman-zaman o, yenidən baş qaldırır, bu yaxınlarda Azərbaycandakı Zərdüşt məbədi kimi.

Həmin qəribə təriqətdən danışmağa dəyər.

Günlərin birində neft buruqlarının polisi hökumətə xəbər verdi ki, Zərdüşt məbədinin yaxınlığında gecələr əcaib şeylər baş verir. Nəsə səs-küy gəlir. Lopalar yanır. Səslər ucalır, anlaşılmaz mızıtlılar eşidilir. Deməli, orda gizli mətbəenin, yaxud ən azı bandit yuvasının olduğunu güman etməyə yetərincə əsas var. Neft mədənlərində bandit yuvası və gizli mətbəə xoşagəlməz hal olduğundan polis prefekti güman edilən banditlərdən əslində çox az fərqlənən bir takım polislə məbədi dövrələyib axtarış aparacağı qərara aldı. Gecə gizli mətbəenin əlamətləri özü-

nü göstərəndə polis məbədə soxuldu və bununla el-mə dəyərli bir xidmət göstərmiş oldu, çünki dini tarixin müntəxabatlarında indiyə qədər qeydə alınmamış yeni bir dini ortaya qoydu.

Məbədin həyətidəki odun qarşısında dayanmış lüt qadına baxa-baxa əbədi alovun önündə yerdən oturmuş xeyli kişi gördülər. Kişilərdən biri qadının yanında dayanıb ehtiramla onun döşlərindən öpürdü, digərləri isə bu arada dua edib növbələrinin çatmasını gözləyirdi. Məbədin divarlarına, lopalarla işıqlandırılaraq, dünyanın bütün dinlərinin bütələri və müqəddəslərin şəkilləri qoyulmuşdu. Bazinili müqəddəs Nikolay Anadolu şeytançılarının müqəddəs simvolu Faunun¹ palçıq fiquru ilə yanaşı qoyulmuşdu və Fallusun² gil fiquru illah kimi sitayiş edilən İran şahının ucuz yağlı boya ilə basılmış şəklinin yanında asılmışdı.

Qəribə təriqətçilər həbs edildilər və məlum oldu ki, Bakı kəndlərinin sadə, savadsız sakinləridirlər. Açıqlamadıqları səbəblərdən onlar bir din yaratmağı qərara alıblarmış və qədim məbədi yeni imanın iqamətgahı kimi seçiblər. İştirakçıların hər biri özü ilə bir simvol gətirməliymiş, istər Fallus olsun, istərsə də İran şahının şekli. Sonra o, müqəddəs odun qarşısında oturub münasib bildiyi duanı oxuya bilərdi. Yeganə mərasim çılpaq qadın döşünün öpülməsiydi və bu, Yer adlı anaya sevgini simvolizə etməliydi. Bundan başqa imandaşların gətirdiyi allahların hamısına gərək ehtiram göstərəydin.

Bütün cəhdlərə baxmayaraq polis onlardan fərli bir şey öyrənə bilmədi. Bu uğursuz sonuc rəsmi mə-

¹ **Faun** – qədim romalıların təkə ayaqları və buyuzları ilə təsvir olunmuş tarla və meşə allahı (bu və bundan sonrakı ayaq qeydləri tərcüməçinindir).

² **Fallus** – yunanca: törədici qüdrətin simvolu kimi kişinin cinsi orqanı.

lumatlarda savadsız köylülərin intellektinin aşağı olması ilə əsaslandırıldı. Deməli, köylülər gizli mətbəə işlətmədiklərinə və, üstəlik, şahın şəklini sərgiləməklə özlərinin abırlı düşüncələrini nümayiş etdirdiklərinə görə onları azadlığa buraxdılar. Neft bölgəsində «ictimai dincliyi pozmağa və yanğın təhlükəsinə» görə səcdənin məbədin içində aparılmasını onlara qadağan etdilər. Beləliklə, Zərdüştün son məbədi bu sadə həvəskarların da əlindən alındı.

NEFT FIRILDAQÇILARI VƏ NEFT XAQANLARI

Rus tacirləri arasında belə bir kəlam var: «Bakıda bir il neft sahibkarlarının içində yaşayan ömründə dürüst adam ola bilməz!» Azərbaycana yola çıxarkən vəsiyyətlərini edən şərəfətli Peterburq tacirləri belə deyirdilər. Nisbətən az şərəfətlilər isə, əksinə: «Əsl firıldaqçılar yalnız Bakıda yetişir» deyirdilər və neft şəhərinin öz sıralarında başqalarına dözməyən yetirmələrinə paxıllıqla baxırdılar. Bu cümlələrdə mübaliğə azdır, çünki Bakıda nəşə bir iş görmək yabançı üçün doğrudan da mümkünsüz idi. Neft icması hər bir yabançını məmnuniyyətlə aldan qapalı cəmiyyətdir.

Şərqi və Qərbi aldatma üsulları vahid xalis kommersion taktikada birləşdirilmişdi. Heç nədən qorxub çəkinmirdilər; heç kimdən və heç nədən çəkinməyə lüzum yox idi; axı sən haqla nahaqqın çoxdandır elastik məfhumla çevrildi Şərqi. Feyr¹ anlayışı ümumiyyətlə yox idi, bu mərzə indi də özlərinə rəva bilən yekələrdə bəlkə də qalmışdı. İki yüz onsəkkiz neft sahibkari arasında ən çox onunu tapardın ki, onları aldatmaqdan çəkinirdilər, çünki yalanı ölümlə cəzalandırmaq üçün onlar kifayət qədər güclü idilər və kimi isə aldatmağa da özlərinin ehtiyacı yox idi.

Bu onluğa səkkiz müsəlman, bir erməni və Nobel fəmilialı məşhur bir işveçli daxil idi. Nobel Bakıda yeganə insan kimi Şərqi mübarizə üsullarına nifrət edirdi və haqlı olaraq deyirdi ki, avropalılar daha uğurludurlar. Avropa baxışlarına görə neft xaqanlarının əksəriyyəti həbsxanalıq idi. Fəqət bu, qı-

¹ **Feyr** – ingiliscə: başqalarına nisbətə öz münasibətlərində doğrucul, namuslu, dürüst, abırlı.

saca bir çabanın tez bir zənginliyə çatdırdığı dünyanın hər yerində hökm sürən hal idi. Meksikanın, Venesuelanın neft mədənlərində də, Alyaska və Klondikanın qızıl yataqlarında da, Cənubi Afrikanın zümrüd axtarıclarında da həmin münasibətlər, həmin qəddarlıq, yalan və hiylə hökm sürür ki, onların vasitəsilə bir ovuc aferist yeni çırpışdırdığı sərvəti qoruya bilir.

Birinci nəsl hər yanda eyni olur, bəlkə o, Bakıda başqa yerlərə nisbətən hətta xeyli yaxşı idi, çünki sahibkarların bir qismi köhnə feodal bəylərdən çıxmışdı və müəyyən mədəniyyəti onlar özləri ilə neft sənayesinə gətirmişdilər. Atamın əksər həmkarının keçmiş qaranlıq idi, bir neçəsi əvvəllər səfil, başqaları isə oğru olmuşdu. Elələri də vardı ki, söhbət düşəndə həyasızcasına irişə-irishə Sibir katorqalarından danışdı.

Müsəlmanlar, ermənilər, ruslar, polyaklar, gürcülər, isveçlilər burda bir silk yaratmışdılar ki, o da heç bir mənəb fərqi bilmirdi, yalnız özünəbənzərlərdən kənarda keçmişdən həvəssiz söz salırdı və oğrularla yanaşı əsl bəylərbəyiləri, şahzadələri özünün üzvləri sırasına qəbul edirdi. Əksəriyyət üçün səciyyəvi şey həyata barbar münasibət, öz pullarını işə yaratmaq bacarıqsızlığı və, tezliklə aşkar olduğu kimi, qızılın təsiri altında böyüyən ikinci nəslin tamamilə soysuzlaşması idi. Savadsız, zəngin atalar, əslinə qalsa, bu xoşxasiyyət barbarlar, övladlar böyütmüşdülər ki, onlar da hələ beşikdə ikən həyatdan bezmişdilər, intihar düşüncələrinə qapılmışdılar və yasağı yüngül olan işlər görməyə çalışırdılar. Amma neft bəyzadəsinə Bakıda nə qadağan edilə bilərdi? Bu, talenin qisası idi. Özləri artıq müəyyən mədəniyyətə – şərq, yaxud qərb – malik olan belə neft sahibkarlarının yalnız övladları bu iti çöküşdən xətersiz qurtula bildilər.

Ayrı-ayrı neft ailələri arasında daimi bir mübarizə hökm sürürdü ki, o da tez-tez digərlərini dartıb gətirirdi. Onda küçələrdə qan su yerinə axırdı, insanlar izsiz-tozsuz yoxa çıxırdılar və bu işlər üçün hər vaxt hazır dayanan bandalar ikiqat məvacib alırdılar. Aferistlər yığnağının iqamətgahı kimi Bakı öz gözəllikləri ilə yanaşı həm də şərq paytaxtının bütün özəlliklərini qoruyub saxlamışdı. Bir neçə neft sahibkarı təkcə sənayeçi deyildi, onlar həm də ölkənin içərilərində öz təbəələrinin yaşam və ölümü üzərində mütləq hökmə malik mülkədarlar idilər və öz kəndlərində daimi mühafizə dəstələri yetişdirirdilər. Bunlar müsəlmanlar, qismən də ermənilər idilər ki, onlar da birlikdə neft sahibkarlarının əksəriyyətini təşkil edirdilər və bir-biri ilə barışmaz mübarizə aparırdılar.

Çıxarılandan sonra xam neft dəniz sahilindəki neftayırma zavodlarının yaxınlığında qurulmuş iri rezervuarlarda saxlanılır. Neft buruqları həmin rezervuarlardan təxminən iyirmi kilometr aralıda olur. Boruları neftayırma zavodları ilə birləşdirmək üçün səhradan neft kəməri çəkilirdi ki, o da müxtəlif sahibkarların neftini ümumi rezervuarlara axıdırdı. Hər şirkətin çənlərlə boru əlaqəsi vardı ki, bu çənlərdə də axıb-gələn xam neft xüsusi xazla ölçülürdü. Neft kəmərləri ilə rezervuarlar xam nefti qoruyub saxlayan, onu zavodlara ötürən və bunlardan yaxşı gəlir götürən bir firmaya məxsus idi. Ölkədə ikiyüzdən çox neft sahibkarı olduğuna görə səhra boyunca bir-birinə çalın-çarpaz olmuş müvafiq sayda borular çəkilmişdi; deməli, hər şirkətin özünün neft kəməri vardı ki, firmanın sərəncamına verilən neftin miqdarı qəbul edilərkən dəqiq müəyyənləşsin və başqa şirkətin hesabına yazılmasın. Neft kəməri firması yalnız rezervuara çatan neftə cavabdeh idi, daha rezervuarlara tuşlanmış neftə yox. Hərdən borular

partlayırdı, yaxud yetərincə qalın olmurdu, ona görə də işlənən və daxil olan neftin miqdarı üst-üstə düşmürdü. Deməli, çölü keçəndən sonra neft rezervuara çatanda ölçülməli olurdu. Bu firmanın yaxşı, yaxud pisliyi sonrakı məsələdir. Amma yüzlərlə boru çöldə bir-birini kəsib-keçirdi və qarışıq bir mənzərə yaradırdı.

Bu kəmərlərdən biri hörmətli ağalardan sayılan, mədəniyyətə xüsusi üstünlük verən, hər il xarici səfərlərdə olan və Avropa sivilizasionunun nümayəndəsi hesab edilən iri sənayeçi Rzaya məxsus idi. Onun qonşuluğundakı kəmərlər böyük bir şirkətin idi və gecə-gündüz işləyirdi, çünki şirkətin bir ədəd milyonluq fontanı vardı və neftin əl-ayağını yığıb-yığışdıra bilmirdi. Amma bir gün həmin şirkət gördü ki, çıxarılandan rezervuara xeyli az neft gəlir. Neft yolda borudan açıq-aşkar yox olurdu. Çölə çaparlar göndərdilər ki, boruları yoxlasınlar, amma şübhəli bir şey tapılmadı. Borular yerli-yerindəydi, lakin neft yenə də yox olurdu. Bütün yolu gecəli-gündüzlü göz altına aldılar, heç nəyin xeyri olmadı. Bu, başdan-başa elə anlaşılmaz idi ki, az qala düşündülər, şirkət öz kreditorlarını sakitləşdirmək üçün bilərəkdən həmin fontan hay-küyünü qaldırıb. Daha fontanın etibarlılığına inanmırdılar. Bu hal aylarla davam etdi. Tezliklə məlum oldu ki, digər şirkətlərdən də həmin əcaib şəkildə neft oğurlanır. Məsələ ciddiləşdi, nefti oğurlananlar öz işçilərini bir yerə yığıb gecələr əl-ayaq çəkildə borularının yanındakı bütün boruları çevirtirdilər ki, bəlkə itkinin səbəbini tapa bildilər. Və burda görünməmiş bir şey ortaya çıxdı. Gördülər ki, Rzanın kəməri yerin altından bütün qonşu kəmərlərə qoşulub. Başqalarının nefti sadəcə olaraq onun kəmərinə axırmış və rezervuara axırının məhsulu kimi tökülüb qeydə alınmış. Öz gəlirini ölçsüz həddə artırmaq üçün mə-

dəniyyəət dağarcığı Rza, deməli, sadəcə bir üsul tapıbmiş. Neft sahibkarları onun timsalında başqalarına da dərs verdilər: Rza həbsxanaya salındı və buruqları dayandırıldı. Bütün neft silki coşmuşdu, ölümlə və eldənçıxarı etməklə hədələyirdi. Amma iş o yerə çatmadı. Rza həbsxanada özünü güllələdi və özlərini didib-dartan oğulları onu bütün neft sahibkarlarının gözü önündə torpağa tapşırdılar. Ona qarşı cinayət işinə xitam verildi.

Rza adlı birisi oğurlayır. Amma buna görə o, doğrudanmı ölməlidir? İntihar və təntənəli dəfn hələ ölüm demək deyil axı. On il sonra mən Paris kafelərinin birində birja kursları ilə tanış olan möhtərəm, yaşlı bir ağaya rast gəldim. Bu, Rza idi, yazıq intiharçı. Tanındığını görəndə xəfifcə gülümsəyib dedi:

- Adam elə asanlıqla ölmür.

Sonra həbsxanada bir cəsədlə öz paltarını necə dəyişdiyini, onun başına bir güllə vurduğunu, o qəddər də yüksək olmayan məbləğə həbsxana rəhbərliyini özünün azad olunmasına necə razı saldığını danışdı. İşləri uşaqlarına tapşırıb kipkirmiş Parisə gəlməyə üstünlük vermişdi ki, burda da təqaüdçü kimi yaşayırdı və dövlət idarələrində özünü yüksək çaplı siyasi qaçqın kimi qələmə vermişdi.

- Xırdaca bir neft sızqasına görə özünü öldürüb gözəl həyatdan əl götürməyə dəyməz, - axırda o bunları deyib mənə xoş münasibətini bildirdi və mehribanlıqla əlimi sıxdı. O, bugün də Parisdə yaşayır. İşləri barədə isə dəqiq məlumatım yoxdur. Bəlkə də peşəsini dəyişmə naminə Bank dö Fransın pul çapxanası ilə özünün şəxsi mənzili arasında havadan gizli çap xətti çəkib. Hər halda kefi kökdür, həyatı gözəldir.

Rzanın gizli neft kəməri tezliklə öz təqlidçilərini tapdı. Bir çox xırda neft sahibkarları bundan sonra

qonşularının borularına gizli xətlər qoşdular, amma hamını ağzıbirə qatmaq mümkün olmadığına görə irilər buna göz yummağa alışdılar.

Neft sənayesinin digər nümayəndəsi Musa Yaqub daha ağıllı idi və yan peşə kimi İrana silah qaçaqmalçılığı ilə məşğul olurdu. Əslində buna heç ehtiyacı da yox idi. İşləri yaxşı gedirdi. Amma qaçaqmalçılıq peşəsini elə-belə sevirdi.

- Babam qaçaqmalçı olub, atam qaçaqmalçı idi, mən niyə olmayım?! - Dostlarının arasında təkrarlaşmağı xoşlayırdı.

Silah qaçaqmalçılığı da ona ləzzət verirdi, çünki qorxulu idi. Qorxusuz dünya ona darıxdırıcı görünürdü. İndi Berlində məskunlaşıb rus kürüsü ilə qaçaqmalçılıq edən həmin Yaqub Şərq üçün səciyyəvi olan qəribə bir şəxsiyyət idi. Açıq sifəti, acıqlı gözləri, əyri qıçları və doydum deməyən iri əlləri olan enlikürək bir insanı təsəvvürünüzdə canlandırın. Bu adam bir qayda olaraq insanlığın etibarsızlığından, sürdüyü qəmli həyatdan və pis adamların onun yüksək duyğularına kəc baxması kimi kobud xasiyyətdən danışır.

Gənc yaşlarında Ağayi-Yaqub İranda quldurbaşı olub, bir dəfə külli miqdarda pul qarət edib, öz əlaltılarını polisə çuğullayıb və burnu Bakıda yaxşı işlərin iyini aldığından bura köçüb. Bakıda var-dövlətə yetişib xəsisləşdi, amma indiyə qədər elə xalis quldur olaraq qalmaqdadır, hər halda bircə fərqlə ki, indi məmnuniyyətlə frak geyir və hər il yüz minlərlə pulunu xeyriyyəçiliyə xərcləyirdi.

Əslində heç vaxt pul xərcləməzdi. Qonaqlıqlarda xırda zarafatları xoşlayardı. Məsələn, hansısa masa qonşusunun pul kisəsini duyulmadan onun cibindən çıxarardı və adətən qaytarmağı unudardı. Yaxud qonaqların başı üstündən ev sahibindən ucadan soruşardı ki, onun dünən axşam filan filan yerdə rus qı-

zını zorlaması doğrudurmu. Adətən bu, doğru olurdu, amma onun nə geniş ictimaiyyətə dəxli vardı, nə də bu masaya yaraşan söhbət idi. İşində də xırda, zərərsiz zarafatları xoşlayırdı. Məsələn, bir neft quyusu vardı, ən cəfakeş mühəndis də həmin quyudan bir damla neft çıxara bilməzdi. Yaqub quyunu satmaq qərarına gəldi, amma kimsə ona bir qara qəpik də verməzdi, ona görə də Yaqub quyunu içəridən sementlə suvatdırdı və ona sement altlıq döşətdirdi. Həmin sementlənmiş quyuya sonra neft doldurdular. Yaqub onu almağı parisli Rotşildə təklif etdi. Rotşildin nümayəndəsi gəlib quyuya baxdı və öz gözləri ilə gördüklərini söyləyib bildirdi ki, quyudan saatda xeyli neft çıxarılır. Rotşild tələb olunan qiyməti ödədi və anlaya bilmədi ki, niyə quyuyu səhəri günü bircə damcı da neft vermir. Quyunun sementləndiyi aşkar olanda Rotşildin nümayəndəsi pulun qaytarılmasını tələb etdi, amma Yaqub ona başa salanda ki belə gülünc bir fikrə görə adam canını qurban verir, o, sonrakı tələbdən həmin an əl çəkdi.

Rotşild əcnəbi olduğuna görə bu alver üçün heç kəs Yaqubu qınamadı. Amma yerlilərlə o, ehtiyatlı tərpnəirdi. Burda eyni şeyə eyni şeylə cavab verərdilər. Hər halda o burada da görünməmiş bir iş tutdu.

Yaqubun onu ölümlə hədələyən bir qanlısı vardı. O, həmin düşmənin ayağına getdi, ona hədiyyələr aparıb barış təklif etdi. Hadisə Azərbaycanın içərilərində baş verdi ki, burada da qan düşməninin ayağa gəlməsi nadir kişilik sayılırdı. Düşmənin bu gəlişi, gətirdiyi sovqatlar və etdiyi barış təklifindən ev sahibi elə mütəəssir oldu ki, köhnə dərđini unuttu. Yaqub yola çıxmağa hazırlaşanda yenicə barışmış düşmən onu növbəti şəhərə qədər ötürmək istədi ki, yolda qaçaqlar soymasınlar. Hər ikisi kənddən çıxanda Yaqub xəncəri sivrilib pəsinmədən onu yeni

dostunun qarnına soxdu.

- Ürək qızdırmadım, - sonralar o belə izah edirdi,
- kim bilir, bəlkə o məni xəncərləyəcəkdi.

Bunlar Yaqubun yaşam yolunun tör-töküntüləri-
dir, onun mahiyyətinin tamamlanması üçün bunu da
əlavə etmək lazımdır ki, o, Parisə, yaxud Peterburqa
gedəndə hamı ona yetkin centlemen timsalı kimi ba-
xırdı. Görünür, bilmirdilər ki, Bakıda neft fırlıdqla-
rının bir çox bic üsulları məhz onun adı ilə hallandı-
rılır.

İnqilab zamanı Yaqubu həbsxanaya atdılar, bur-
da o, hücrəsini on-onbeş qatı canı ilə bölüşəsi oldu.
Cinayətçilər yeni surdaşlarının neft maqnatı Yaqub
olduğunu biləndə ondan min tümən pul tələb etdi-
lər, bunun əvəzində ona toxunmayacaqlarına söz
vertilər.

- Sizə borcum var? – Yaqub soruşdu.

- Yox, amma bizə pul verməsən, səni nəcisə bu-
laşdıracaq!q!

- Oldu, - Yaqub dedi, - bulaşdırırsınız, am-
ma pulun üzünü görməyəcəksiniz.

Elə də oldu. Yaqub bir ay dustaqxanada qaldı,
hər gün də başdan-ayağa nəcisə bulaşdırıldı və son
ana qədər iki ayağını dirəyib həmin cüzi məbləği
vermədi. Axırda onu əzişdirib hücrədən çölə atdılar,
çünki canilər onunla bir yerdə qalmağa tab gətirə
bilmədilər. Lakin o bugün də öyünür ki, havayı bir
qəpik də vermədi.

- Onlara borclu deyildim ki, - təkidlə dediklərinə
əlavə edirdi.

Hər halda o, Bakının neft sahibkarları arasında
ən murdarı idi. Bugün də o mənim kimi Berlində,
Kurfürstendammda yaşayır. Yaxınlarda yanıma gəl-
mişdi, həmişəki tək insanların etibarsızlığından və
istənilən yaxşı biznesin yasaq olduğu barbar Avro-
padan gileyləndi.

- Qəribədir, işləri düz gətirən nə qədər fırlıdaq adam var, gərək mənimki belə pis gedəydi?!

Yaqub özü xasiyyətdə olanların ən görkəmlisi idi, fəqət ondan yalnız bir tük məsafəsi qədər dalda qalan və, düzünə qalsa, dəbdəbəni yaxına buraxmayan bir çox başqaları da vardı. Onlar dürüslərlə birlikdə bir icma yaratmışdılar ki, həmin icma da eys-işrətdə, qəddarlıq və bədxərclikdə səhvə yol vermirdi. Bircə neft maqnatı da bədxərcliklə iflasa uğramadı. Neft sahibkarı olub çox pul xərcləmək mümkün deyildi. Axar qızıl bütün xərclərdən artıqdır. Ən iri məbləğləri neft maqnatlarının fantaziyasını gülünc şəkildə əks etdirən sarayların tikintisinə qoyurdular. Məsələn, feodal neft sahibkarı İsa Bəy özünə qumarxana formasında üçqatlı bir ev tikdirmişdi. Evin ön divarında iri qızılı hərflərlə yazılmışdı:

«Burda mən yaşayıram, Gəncəli İsa Bəy».

Evə çağdaş iç arxitekturun bütün dəfə-darağı düzülmüşdü, amma sahibinin təkidli arzusuna görə ayaqyolusu yox idi, çünki İsa Bəy belə iyrenc bir otağa mənzilin içində dözülməsinə çox pis baxırdı. Ayaqyolu həyətin uzaq bir küncündə yerləşirdi və böyük ağa bununla fəxr edirdi. Həmin qumarxanada bugün Üçüncü İnternasionalın Şərqi üzrə təbliğət şöbəsi yerləşir.

İsa Bəyin zəfər çələngi onun qonşularından birinin rahatlığını pozdu. Bu da özünə əjdaha formasında bir bina tikdirdi, öntarix azman heyvanın kitabdakı şəklinin nümunəsində. Giriş açılmış nəhəng ağıza bənzəyirdi ki, burdan da qonaqlar içəri keçirdilər. Əjdahanın burunlarından hər yanı gün kimi işıqlandıran iki fanar çıxırdı.

Əslində neft şəhərinin küçələrində tikinti sənətinin nadirliyindən gileylənməyə dəyməzdi. Bütün üslublar təmsil olunmuşdu. Mavritaniya sarayları

qotik binalarla yan-yana dayanırdı, rokokop pavilyonunun yanında isə Bizans qübbəsi ucalırdı. Saraylar neft bəylərinin azarı idi və hərə tam seçilərək qəlbinin hansısa qəribə arzusunu həyata keçirməyə çalışırdı.

Bunun ən sadəsini İran şahından da çox qızılı olan İran təriqətçisi Ağa Musa Nağı etdi. İndiyə qədər tikilənlərin hamısını kölgədə qoymaq üçün o, xalis qızıldan bir bina yaptıрмаğı qərara aldı. Yalnız çox çətinliklə arxitektoru onu bu işin gerçəkləşməsinin mümkünsüzlüyünə inandıra bildi. Nəhayət Nağı israr etdi ki, ən azı evin çöl divarları qalın qızıl təbəqə ilə örtülsün. Ev hazır olanda isə xoşuna gəlmədi, otaqlar həddən artıq iri, evin havası da onun illərlə hava üzü görməyən mənzilindən tamamilə fərqlənirdi və qızıl, ev yaranlara gəl-gəl deyirdi ki, onlar da, əslinə qalsa, istəsələr, evi yarmaq əvəzinə onun çölündən yarınardılar. Çox götürqoy etmədən o, evi xeyriyyəçi qurumlardan birinə bağışladı ki, həmin qurum da onunla neyləmək lazım olduğunu kəsdirə bilmədi. Amma təəssüf ki, bu qiymətli tikinti abidəsi sonralar erməni-müsəlman davasında ermənilər tərəfindən darmadağın edildi.

Hər halda şəhərin ən gözəçarpan gözəlliyi milyonlara başa gəlmiş və, çox güman ki, Şərqi ən şirin xülyalarını özündə birləşdirmiş neftçilər klubu idi. Neft sahibkarları binanın üslub və tikintisində razılığa gələ bilmədiklərindən qiymətini nəzərə almayıb böyük bir ərazidə nəhəng bir şey tikməyə bacarığı çatan güclü bir avropalı mütəxəssis gətirildi.

Mütəxəssis əvvəlcə çölün düzündə bir park saldırdı. Təkcə bu, görünməmiş miqdarda pul yedi. Səhranı tropik bağa çevirmək asan deyil. Sonra tikintiyə başladılar ki, onun da necə olacağı barədə arxitektoru ağzından bircə kəlmə də qaçırmırdı və bu

arada qızğın mübahisə obyektinə çevrilmiş həmin bina yalnız bir neçə ildən sonra başa gəldi. Ağ mərmərdən tikilmiş klub Berlin Rayxstaqından ikiqat böyükdür. Amma onun klassik, sadə biçimi əksər neft bəylərinin ürəyincə olmadı. Onları sakitləşdirmək üçün də parkda yastı bir kolonnada tikildi və dəhlizlərə içəridən upuzun güzgü divarlar qoyuldu. Kluba yalnız neft sahibkarları gələ bilərdilər. Orada onlar öz aralarında aparxayın öz işlərinə, yaxud da xülyalarına qapıla bilərdilər.

Dəstədən olmayan kəs neft sahibkarının acığını, yaxud sevgisini çox asanlıqla oyada bilərdi və bu, həmin adam üçün eyni dərəcədə təhlükəli idi. Azıb Azərbaycana gəlmiş gözəl qadınları qaçırdılar, ya da onlar neft bəylərinin dağ kəndlərində, yaxud qəsrlərində izsiz-tozsuz yox olurdular. Hərdən Xəzərin dalğaları neft bəyləri ilə çəp gəlmiş kişi cəssədlərini sahilə atırdı. Amansız neft qvardiyaçıları öz ağalarının rəqiblərini şəhərin darısqal küçə tinlərində xəncərdən keçirirdilər. Düşmənlər təsadüfən küçədə rastlaşsaydılar, günün günorta çağı atəş açılırdı. Eyiş-ışrət içində keçirilmiş gecələrdən sonra səhərin alatoranında iri bəylər Günəşin çırtmasını tapança səsləri ilə salamlamaq üçün çölün düzünə, yaxud dənizə çıxırdılar. Bir sözlə, neft sənayesi çiçəklənib öz bəhrəsini verirdi.

Bunların hamısı işin kölgəli tərəfidir. Böyük sarayların iç üzündə, İran xalıları ilə bəzədilmiş qulluqçulu geniş otaqlarda neft öz fəaliyyətini dayandırır. Toxunulmaz dinclik içində burda başqa bir aləm çiçəklənirdi. Üz-gözündən ağı daman neft qvardiyası tərəfindən qorunaraq həmin saraylarda qadınlar və uşaqlar ömr sürürdülər.

Axşamlar yastı damlarda əyləşib əl tutuquşuları ilə məzələnirdilər. Kor müğənnilərin bayatı – İranın sevgi nəğmələri – oxumalarına qulaq asırdılar. Xır-

da, bəzəkli xalçaların üstündə nərmənazik çərkəz gözəlləri özlərinin dağ rəqslərini edir və kişiləri iş-və ilə əyləndirirdilər.

Gündüzlər sərin odalardan çölə çıxılmırdı, nərd oynayır, tənbel-tənbel halva, rahat-loğum, noğul yeyirdilər və bunlardan öz tutuquşularına da yedizdirirdilər. Burda qandan, neft çirkabından, şübhəli biznesdən və qəribə macaralardan əsər-ələmət yox idi. Yorulanda isə xacələr gəlib səni yatağa qaldırır, həzin-həzin qədim nağıllar və müdrik kəlamlar söyləyirdilər. Uşaqlar gəzməyə gedəndə xacələr onları küçəyə çıxarır, nənninin içindəki yumşaq balıncıların üstünə ustuflla uzadırdılar. Çadralı qadınları da küçəyə xacələr çıxarırdı.

Oğlanlar küçədə özlərini kişi və igid sayırdılar, bacılarını və kuzinlərini qoruyurdular və bu zaman özləri bir neçə neft qoçusu tərəfindən qorunurdular. Küçədə onlar qızıl xəncər taxırdılar və təqribən on yaşından sonra oyuncağa bənzər brauning gəzdirirdilər. Mühafizə üçün yanlarında keşikçi dəstəsi olurdu, buna baxmayaraq uşaqlar hələ erkən yaşlarından gerçəkçi odlu silaha alışmalıydılar.

Evdə tapança lazım olmurdu. Evdə hər şeyin dərdinə qalan, qaravaşlarla bir otaqda yatan və birəldən də qənnadı ötürən xacələr vardı. Şirniyyat çox vaxt dayəni də əvəz edən və heç zaman görüşə qaçmadığına görə umudlu sayılan xacənin yeganə sevinci payıdır.

Neft bəyi evdə az olurdu, çox vaxt gecədə bir-iki saatlığına. O, bürodə yaşayır, klubda nahar edir, boş vaxtını xüsusi məqsədlər üçün şəhərdən xeyli aralıda tikişdiyi kiçik bağ evlərində keçirirdi. Evdə onu az-az görürdülər. Cavan qaravaşlar və müdrik nağıllar, Şərqi dincliyi, sonsuz ləzzət. Neft şəhərinin çox azlara nəsis olan digər idil üzü bu idi.

KÖHNƏ AZƏRBAYCAN

Azərbaycanda heç də hər şeyə neft hakim deyil. Yalnız Bakı və ətrafı, Gürcüstana və Rusiyaya gedən dəmir yolları axar qızılın etkisi altındadır. Şəhər, neft mədənləri və dəmir yolu qurtaran yerdə sözün gerçək anlamında hələ də terro inkognita sayılan xam torpaqlar başlayır. Orda müxtəlif tayfalar, köçərilər, qədim assurilərin və xaç yürüşçülərinin qalıqları yaşayırlar. Qayalıqlı dağlarda və vadilərdə neftin tovlantısına tabe olmayan və öz ərazilərinin və camaatının mütləq hakimi qalan bəylər məskunlaşırlar. Əcnəbilər çox nadir hallarda neft respublikasının içərilərinə gedirlər, orda yaxşı biznes, gəlir görmürlər, yalnız təhlükə, artıq başağrısı və özlərinin minillik yaşayış vərdişini Avropanın öteri cazibəsinə az həvəs göstərən sakinlərlə qarşılaşırlar. Tez-tez, lap tez-tez Azərbaycana yadlar baş çəkirlər, hər növdən olan şairlər, jurnalistlər, alimlər dəmir yolu ilə paytaxta gəlirlər, neft buruqlarına tamaşa edirlər, əbədi odu və qədim xarabalıqları heyranlıqla seyr edirlər, xəbər tuturlar ki, içərilərdə «heç nə olmayıb» və ordan Rusiyaya, Gürcüstana, yaxud İrana yol alırlar, özü də belə həqiqi bir əminliklə ki, Azərbaycanla tanış oldular.

Qayalıqlı dağlarda məskunlaşmış xırda tayfalar isə bəylərin sarayları, köçərilər və uçulub dağılmış müqəddəs məkanlar kimi öyrənilməmiş qalır. Tarixin minilliklərində Azərbaycan Avropaya, yaxud Asiyaya yol arayan yad qəsbkarların tapdağı altında olmuşdur. Həmin yad xalqların qalıqları dağlara sıxışdırılmışdır və bugün onlar hazırkı sakinlərin dəryasında kiçik etnoqrafik adaları təşkil edirlər. Alimlər dünyasına bu xalqçıqlardan heç nə məlum deyil; doğrudur, «Azərbaycanın Tədqiqi üzrə Beynəlxalq

Cəmiyyət» ölkəni öyrənməyə çalışır, lakin indiyə qədər bir-iki xarabalıqdan başqa yalnız Zərdüştün məbədi (illərdən bəri o, Bakı sakinlərinin istirahət gəzintisində xidmət edir) və varlıqları azərbaycanlılar üçün sirr olmayan yasailər xalqı «kəşf edilmişdir». Yasailərin kəşfi alimlər dünyasında və mətbuatda böyük təntənə ilə qeyd edildi, zira bugün yeni xalqlar nadir kəşf edilir, həm də onların çox az qismi bizə qədər gəlib çatmışdır. Afrikanın, Asiyanın və Amerikanın xəritələrində sirli ağ ləkələrin sayı getdikcə azalır. Yer kürəsinin coğrafiyaçıları və səyyahlar tərəfindən hələ öyrənilməmiş qaranlıq bölgələri getdikcə daralır. Elmi cəmiyyətlərin iclas salonlarında üstündə «araşdırılmamış bölgə» yazılmış kiçik ağ ləkələrlə böyük xəritələr asılır. Coğrafiyaçıları və alimləri bu xəritələri gözdən keçirirlər, daha iş tapa bilməyəcəkləri gələcəyə qayğılı-qayğılı baxırlar.

Ağla gəlməyən çağlardan öz hökumətlərinə arxayınca vergi ödəyən, xaricdən qonaqlar qəbul edən və yalnız indicə kəşf edildiklərindən, indiyə qədər avropalıların diqqətindən kənarda qaldıqlarından və indi birdən-birə nadan elm aləmini heyretə saldıqlarından bixəbər xalqlar orada kəşf olunurlarsa, deməli, burda təəccüblü heç nə yoxdur. «Azərbaycanın Tədqiqi üzrə Cəmiyyət» «yasai xalqı»nı kəşf edib, sonrakı araşdırmalar öz gedişindədir, hər halda bu yaxınlarda Avropa qəzetlərində belə yazılmışdı. Amma araşdırmalar bitənə qədər (və kim bilir, bu, haçan olacaq) mən oxucularıma həmin xalq barədə öz təcrübəmdən bildiklərimi danışmaq istəyirəm. Zira bu xalq qeyri-adidir, bəlkə də «Azərbaycanın Tədqiqi üzrə Cəmiyyət»in güman etdiyindən də qeyri-adi.

Yasailər Azərbaycanın şimalında yaşayırlar, Zaqatala bölgəsində, lakin onların məskunlaşdığı yerin adı yoxdur. Bu yerlərə indiyə qədər ad qoyulmamış-

dır. Qonşular bu xalqı sadəcə olaraq «xanımlar camaatı», «keçmiş olmayan xalq» adlandırır. Zira yasailərə öz keçmişlərindən heç nə bəlli deyil; onların idarəçiliyi, rəhbərliyi və, təbii ki, yazıları olmadığı kimi, ümumiyyətlə heç nələri yoxdur. Yalnız keçmişdən qalan bəzi şeylər yasailərin həyatını tənzimləyir. Buna əsasən də yasai xalqından olan kişilərin əli işə toxunmamalıdır. «Ata-babalarımız işləməyib, bizim də işləməyə ixtiyarımız yoxdur», yasailər bunu tez-tez təkrarlayırlar. Və onlar doğrudan da işləmirlər, bütün günlərini iri fındıq ağaclarının altında yayxanmaqla keçirirlər, göylərə tamaşa edib işi onlara yasaq etmiş sələflərinin müdrikliyi barədə xəyallara dalırlar. Yasai yalnız hərdən, əbədi uzanmaqdan yorğun düşəndə balıq tutmağa gedir, onu da qazanc xatirinə yox, yalnız məzə üçün. Çünki qazanc xatirinə işləmək kişi üçün dəhşətli bir rüsvayçılıqdır, biabırçılıqdır, qanunazidd bir hərəkətdir ki, bunu da heç cür bağışlamaq olmaz.

İş, ümumiyyətlə istənilən iş, müstəsnasız olaraq qadının öhdəsinə düşür. Və qadın öz ərinə işi qadağan edən, əgər kişi işləyərsə, onu rədd edib tənələyən ilk insandır, çünki yasai müdrikliyinə görə «əgər kişi işləyirsə, bu, qadın üçün təhqirdir».

Qonşu xalqlar tez-tez yasai kişiləri işə tərpətmək istəyirlər, lakin onların cəhdləri qadınların müqavimətinə rast gəlib çilik-çilik olur. Güngörməz dərələrdə, meşədəki kiçik, kasıb yasai daxmalarında və çay qırağında yasai qadınlarını iş üstündə görərsən. Onlar Şərqin digər qadınları kimi üzələrini örtmürlər, üstlərində xəncər və balta gəzdirlər və qonşu xalqların kişilərindən daha döyüşkən olurlar. Vay onun özünə və ərinə basqı yapanın halına! Bu halda qadınlar özlərinin tənbel yaramazlarını igidliklə müdafiə edirlər. Adama elə gəlir ki, qadınlıq yasai qadınlardan çox-çox uzaqdır; və onlar xalis qadın işini

görəndə, dünyaya uşaq gətirəndə öz insandaşlarının gözündən meşəyə çəkilirlər, hətta halal ərleri də onları ötürə bilməz, çünki onlar «mundar»dırlar (natəmiz)¹.

Yalnız ildə bircə dəfə yasai kişisi əlini işə vurur, bu da yeni il bayramından bir gün qabaq olur. Həmin gün o, arvadının silahını götürüb ova gedir və geriyə dönəndə ovunu qadının ayaqları altına atır, onun il boyu gördüyü işə minnətdarlıq kimi.

Sonra o, yenidən fındıq ağacının budaqları altında yayxanır, il başa çatana qədər. Yaraq gəzdirən qadın gələcək ərini özü seçir və ona elçi düşür. Özünün hüquq və vəzifələrindən bir qınaq belə ərinə güzəştə getməkdən boyun qaçırır. Ərinin kəndi tərək edib yad ölkələrə getməsinə icazə vermir, ona görə də Azərbaycanın şəhərlərində çox az hallarda bu cür «yaramaz»a rast gəlinir. Zaqatala yaxınlığındakı güngörməz dərələrdə onlar yurdlarına qapılıb tənha və qapalı ömr sürürlər.

Amma elə də olur ki, qadın özünün xoşbəxt ailəsindən bezir, bu da boşanmaya gətirib çıxarır. Yasailər məkanında boşanmaqdan asan heç nə yoxdur. Bunun üçün iki şahid çağırırlar və qadın onların yanında deyir: «Bir talaq, iki talaq, üç talaq», yəni «Aralan məndən birinci kərə, ikinci kərə, üçüncü kərə»² və bununla kəbin qanuni pozulmuş olur.

Zira ata-babaların qanunu deyir: «Bezdiyin kişi ilə yaşamaq günahdır».

Şərqi çox yerində qadın bugün də kölədir, çadradə gəzir, yad kişi ona yaxınlaşanda pəsinib gizlə-

¹ «Mundar» sözünü müəllif orijinalda işlədir və qadaqda (mötərizədə) almanca unrein (natəmiz) sözünü verir.

² «Bir talaq, iki talaq, üç talaq» sözlərini müəllif orijinalda saxlayır və «yəni» sözündən sonra bunun almanca izahını verir.

nir. Bütün Şərqdə kişilər xəncər gəzdirir və öz xanımlarını qoruyurlar. Kim bilir, necə olub ki, məhz Azərbaycanda – yasailərin əldəyməz dərələrində – kişilərin hüquq və vəzifələrini əllərindən almış və kişiləşmiş qadın yetişmişdir. Bunu heç kim heç vaxt öyrənə bilməyəcək, çünki yasailərin keçmişi, yazısı və idarəçiliyi yoxdur, olub-olanları yalnız onlar üçün çalışan qadınlar və fındıq ağaclarıdır ki, həmin ağacların da altında onlar öz günlərini keçirirlər.

Bunun əksinə olaraq digər özümlü bir xalq – Azərbaycanda, başlıca olaraq da Dağıstanda məskunlaşan və ikiyüz kvadrat kilometr ərazi, təxminən 65 min əhaliyə malik kiçik dağ dövləti Osetiyanı yaradan osetinlər – yetərincə keçmişə, idarəçiliyə və yazıya malikdirlər. Lakin onların heç də hamısı cılxa osetinlər deyillər. Əksəriyyəti başqa dağlı xalqlarla – bütpərəst inqışlarla və müsəlman çeçenlərlə qaynayıb-qarışmışlar. Yalnız ayrı-ayrı yerlərdə, xüsusilə də gözdən iraq bölgələrdə xalis irq taparsan və məhz orada qəribə şeylərə rast gələrsən. Hakim sinfin zadəganlığını təşkil edən osetinlər bütün qonşularının əksinə olaraq şimallılar kimi əslində sarışın və göygözdürlər. Deməli, güman etmək olar ki, indiki osetinlər ölkənin köklü sakinləri deyillər, hardansa köçüb-gəlmədirlər. Əgər osetindən onun kökünü və soyunun keçmişini soruşsan, arxayınca cavab verəcək ki, o, qüdrətli cəngavərlərdən, alemanlardan¹ törəmişdir.

Bu cavabı ilk dəfə eşidəndə gözümlə kəlləmə çıxdı; zira «aleman» Şərqi bütün dillərində «alman»

¹ «Aleman» qədim german tayfalarından birinin adıdır. Alman xalqı alemanların, saksların, bavarların, türinqlərin, şvabların, frankların və digər tayfaların toplumundan yaranmışdır. Alman dilində millətə verilən ad «doyç»dur ki, bu da «xəlqi», «xalqaxas» anlamındadır. «Doyç»lar bir çox dillərdə, eləcə də türk dillərində «aleman» tayfasının adı ilə adlandırılır.

deməkdir. Mən sualımı təkrarladım:

- «Aleman» nə deməkdir axı?

Osetin mənim savadsızlığımıza qımışdı:

- Cənabları alemanların kim olduğunu bilmirlər?

Deyəsən, cənabları çox bixəbərdir, alemanlar Aypara məmləkətinin – Suriya və Fələstinin böyük cəngavərləri olublar, cəsur döyüşçülər və güclü igidlər imiş, amma həm də çoxlu düşmənləri olub, biri-biri və yabançılarla söz-sözə gəliblər. Bir hissəsi öz vətəmindən sıxışdırılıb-çıxarılıb və onlar yeni yurd axtarıblar, dağlara gəlib çilgün xalqları istismar ediblər və onların dilini götürüblər. Həmin cəngavərlərin törəmələri bizik, «göygöz osetinlər».

Düşünsən də ki, Almaniya haqqında nəsə öyrənməyə osetinlərin bəlkə də heç vaxt imkanları olmayıb, sayca çoxluq təşkil edən bu söhbətləri dağların hər künc-bucağında eşidirsən. Hətta osetinlərin düşmənləri də təsdiq edirlər ki, bu yad gəlmələr Suriyadan, Aypara məmləkətindəndir. Ata-babalarının doğrudan da həmin ölkələrdən gəlməsi barədə tək-tük osetin ailələrində sübutlar var. Amma araşdırıcı bu sübutları özünün kolleksiyasına qatmağa cəhd edəndən bəri osetinlər xeyli ehtiyatkar olmuşlar və öz sübutlarını yalnız uzun çək-çevirdən sonra göstəririlər, özü də təkcə o adamlara ki, dağlarda hansısa yaxşı bir ad qoymuş olsun. Onların göstərdiyi şeylər bəzi alimlərin düşüncəsini tərpədir; çünki bunlar gerçəkdən də alman səlibçilərinin silahlarıdır, qədim qılınclar, paslanmış qalxanlar və dəbilqələr. Həmçinin yazı parçaları da mövcuddur ki, bunlar da qotik işarələri ehtiva etmirlər. Həmin yazı parçaları Suriya qrafikasında tərtib olunub və bundan əlavə səlib yürüşləri dövrünün Suriya knyazlarının adını daşıyırlar. Göygöz osetinlərin sübut kimi irəli sürdükləri əslində bu saydıqlarımdır. Ən başlıca sübutları dönməz əminlikdir ki, onlar alman səlibçilərin-

dən törəyiblər, elə bir əminlik ki, necə deyərlər, bunu onların qonşuları da bölüşür.

Elm üçün osetinlər müəyyən mənada hələ də bir tapmacadır. Yalnız bunu bilirlər ki, onların dili – bəlkə də qəbul etdikləri dil – hind-avropa dilinin bir qoludur, elə mifologiyaları da. Onların qayalar üstündə ucaldılmış qəsrləri Reyn sahilindəki alman qəsrlərini, eləcə də Şimali Afrika vandallar tərəfindən zəbt olunana qədər orda mövcud olan qalaları xatırladır. Bəlkə də osetinlər almanlardan törəyiblər, bəlkə də yox. Dini baxımdan onlar təsnifə gəlmirlər. Nə müsəlmandırlar, nə də əsl xristian, daha çox bütçüdürlər. Osetinlərin bəziləri indi şəhərlərdə yaşayırlar ki, burda da onlar çox tez avropalaşır və dağların adət-ənənəsini yerə qoyurlar.

Elmin osetinlər haqqında söyləyə biləcəyi bu qədərdir. Ola bilsin, haçansa ciddi bir alim tapılsın və sübut etsin ki, osetinlər səlib yürüşlərinin törəmələri deyillər. Amma qəribə də olsa, əsrlərdən bəri dağlarda gəzişən bu qədim əfsanə hər halda yaşayır. Qapalı səlibçilər, Aypara Məmləkətindən olan əzəmətli cəngavərlər, almanlar barəsində qaranlıq sirr. Yasailər, osetinlər və onların Azərbaycanın şimalındakı qonşuları mənim vətənimin ölümlü insanın dəqiq araşdırmalarını gözləyən yeganə nadir xalqları deyil.

Qədim xalqlar köçünün bu qırıntılarının hamısını təsvir etmək istəsəydim, əməlli-başlı bir kitab dolurdardım. Cənubda, İranla sərhəddə, çoxları bura qonaq gəlməyi özünə rəva bilmədiyi bir bölgədə də ecazkar adətlər, yalnız yenilik acı olan bir səyyahı yolüstü heyrətə salan nadir irqlər gizlənib qalır. Məsələn, burda aysorlar yaşayırlar ki, onların da sayı Azərbaycanda vur-tut min nəfərə çatır və onlar qədim assurilərin son törəmələri sayılırlar. Sami dildə danışırlar, nestorianlardır (xristian təriqəti), Assuri-

ya relyefində rast gəlinən xalis sami tipinə aiddirlər və dünyanın ən dinc insanları hesab olunurlar. Cənubdakı xalis azərbaycanlılar da etnoqrafik baxımdan maraqlı kəsb edirlər, çünki Böyük İskəndər Zərdüşt torpağını zəbt etdiyi zamanlara gedib çıxan bəzi adətlər onlarda qorunub-saxlanılır. Məsələn, Cənubi Azərbaycanda məşhur buynuz-kəkil saxlayırlar, yəni saç kəllənin tən ortasında alından peysərə qədər düzünə, enli zolaq şəklində qırxılır və qalan saç sağdan, soldan sallanır. Onu elə darayırlar ki, qırxılmış kəlləyə qoyulan balaca qara fəsin altından tük qabağa çıxır və burulmuş qoşa buynuz kimi görünür. Məlumdur ki, İskəndər İran yürüşündən sonra Makedoniyanın güclü etirazına baxmayaraq bu saç bəzəyini qəbul etdi. Onun birçəkləri əsl buynuz bəzəyirdi (azərbaycanlılar birçək qoymurlar), odur ki, İskəndərə bugün də bütün Şərqdə «İskəndər Zülqərneyn»¹ deyirlər ki, bunun da anlamı «Qoşabuy-nuz İskəndər» deməkdir.

Yayda tez-tez qonaq getdiyim bu yerin ən qəribə adətlərindən biri toy adətidir.

Toy mərasimində bəylə gəlin asılmış bəzəkli gərdiyənin dalına salınır ki, onları görənlər olmasın. Yalnız toy süfrəsi açılanda gəlin ortaya çıxır və bu zaman o, «qızıllanmış» olmalıdır. Yəni sifəti və əlləri qızılı rəngə boyanmış olur ki, bu da Günəş işığında qəribə şəkildə parıldamağa başlayır və «Günəş kimi şəfəq saçan gözəllik» barədə yerli inama cavab vermiş olur. Gəlin gərdəyə girməzdən qabaq qohumların və qonaqların gözü önündə dabanı ilə yerdəki güzgünü sındırmalıdır, əlamət kimi ki, onun keçmiş həyatı qurduğu ailədə əks olunmasın. Güzgünü nə qədər qüvvətlə sındırarsa, ailəsi bir o qədər xoşbəxt olar. Bəzi xanlıqlarda həmçinin adətdir ki, qonaqlar gəlinin bakirəliyinin sübutunu gözləyir və

¹ Müəllif orijinalda bu adı «İskender Sülkörnei» kimi işlədir.

yalnız bundan sonra onun namusluluğundan az-çox hali olub qurtardıqda şad-xürrəm toy evini tərkdirlər.

Cənubun hər xanlığı özlüyündə bir kitab fəslidir. Həmin xanlıqlar və onların xanları bəşəriyyət və qonşu hökumətlər tərəfindən elə unudulublar ki, indiyə qədər öz müstəqilliklərini qismən qoruyub saxlaya biliblər. İranla nisbətən boş bağlanmış bu kiçik dövlətlərdə əsl ortaəslrər münasibətləri hökm sürür və özlərinin gülünc müstəqilliyi, insanlığın digər hissəsindən qapalılığı ilə onlar macaraçılar üçün xalis doradoya¹ çevrilə bilərdilər, əgər həmin macaraçılar onların mövcudluğunu güman etsəydilər. Çox təəssüf ki, macaraçılar bu ölkəyə az-az gəlirlər, amma hərdən yad adamın gəlişi ilə nə baş verirsə, onu mən aşağıdakı parçada göstərmək istəyirəm.

¹ **Dorado** – ispanca «el dorado», anlamı «qızıllaşmış ölkə» deməkdir, məcazi olaraq «zəngin və sulu əlkə, cənnət» mənasında işlənir.

İSVEÇİN FƏTHİ

Cənubi Azərbaycanda, yarımüstəqil Maku və Xoy xanlıqlarının yerləşdiyi ərazidə əlli il öncə ağıllı və qüdrətli Fətəli Xan hökmdarlıq edirdi. O, əsl hökmdar idi, içində bitlə birənin ağalığı uğrunda döyüşdüyü sarayı ilə, toyuq hininə bənzəyən hərəmxanası ilə və şübhəli peşələrini özlərinin mədh qabiliyyəti ilə əvəzləyən əsl saray şairləri və saray rəsamları ilə.

Xanın sarayı Tehran saraylarının karikaturu, onun əyanları səltənət sarayındakı əshabələrlə müqayisədə kölgədə qalan solğun fiqurlar idilər, amma bununla belə, İrandakı hər xan kimi öz ərazisində o, hüdudsuz iqtidara malik idi ki, buna görə həтта böyük şahənşahın özünün də ona paxıllığı tuta bilərdi.

Günlərin bir günü başköyə – ona başkənd deyə bilməzsən -, xanın iqamətgahına əcaib bir əcnəbi gəldi, altunsaç, uzunboy, ağyanaq və əlində xanın tacına bənzəyən dəri çamadan. Əcnəbi bir ev kirayələdi və ertəsi gün – tək cə əcaib görkəminə görə yox – xanın yanına çağırıldı. Xan yanımçılıqla qərbin mavi gözlərinə və qızılı saçlarına baxıb dedi ki, talenin bu cür çırpdığı insan onun himayəsinə mütələq bel bağlaya bilər. Beləki sarışın saça Şərqdə Allahın insana gəc baxışının nişanəsi kimi yanaşırlar. Qərrib ürəkdən təşəkkür edib bildirdi ki, İsveçdəndir və bu müqəddəs məmləkətlə yaxından tanış olmaq üçün Azərbaycana gəlmişdir. İsveçli qalib köydə yaşadı və fars, türk, ərəb və rus dillərinin dəhşətli qarışığında bir axşam xanla söhbət etdi, bütün əyaləti gəzib dolaşdı, xalqa qorxu və dəhşət təlqin edən bir neçə plan cızdı.

Üç ay sonra fransızca yazılmış iri bir müqavilə ilə xanın hüzuruna gəldi, imzalamaq üçün müqaviləni onun qarşısına qoydu. Danışırırlar ki, isveçli həqiqi-

qətən də neftin izlərini tapıbmiş və indi ölkənin sahibinə, xana razılaşma müqaviləsi təklif edibmiş.

Şəxsi həyatda xan sadədil bir insan, Şərqi xəttatlıq sənətinin ən gözəl bəzəklərinə sənətkarlıq kamilliyi ilə bələd olan bir xəttat idi (xəttatlıq Şərqdə qrafikanın önəmli bir qoludur). O, müqaviləni oxumadı, oxusaydı da, başa düşməyəcəkdi, rəğbət bəslədiyi isveçlinin xahişini yerinə yetirmək üçün təqlidsiz kufi xətti ilə öz adını yazının altına düzməyə başladı. Görünür, isveçliyə elə bu lazım imiş. O, bir həftə də köydə qaldı və əlahəzrətin namus keşikçisi piyli bir xacə ilə gizli söhbətlər apardı. Həftənin sonunda kirəpülünü ödəyib bir neçə nəfis İran xalçası aldı və tövləsindəki seçmə atlardan üçünü ona xatirə hədiyyəsi edən xanla vidalaşdı. Əcnəbi naməlum istiqamətə yola düşdü. Həmin gün xanın sevimli qızı da yoxa çıxdı. Əvvəlcə heç kim güman etmədi ki, bu iki hadisə hardasa bir-biri ilə bağlıdır. Qızı qonşu köylərdə, köçəri tayfa başçılarından dəyələrdə və yerli donjuanların hərəmxanalarında axtardılar; fəqir göygöz qərib heç kimin ağına gəlmədi. Yalnız altı həftə sonra xan həqiqəti biləsi oldu. Sarvanlardan biri ona Rusiyadan, isveçli dostundan bir məktub gətirdi. İsveçli ona göstərilən qonaqpərvərliyə görə bir daha təşəkkürünü bildirir və təəssüflənirdi ki, sözbütöv bir adam kimi xanın qızını qaçırmalı olub. Üzürxahlıq edirdi ki, qərib kimi bir tərəfdən atanın xeyir-duasına ümid bəsləyə bilməzdi, digər tərəfdən isə vəziyyəti onun sevgisinin imkanca tez qanuniləşdirilməsini tələb edirmiş. Üstəlik ümid edir ki, xan indi öz razılığını verəcək, xüsusilə onun – neft müqaviləsinin bir rus qurumuna satışından sonra – nəzərdə tutulan cehizdə qəti gözü olmadığına görə.

Xan məktubu aldı, onu bir dəfə oxudu, sonra bir də oxudu, gözlərinə inanmadı, amma inanmalı oldu,

bədbəxtlik elçisini həbs etdirdi, sonra buraxdırdı və nəhayət dərin bir susquya qapıldı. Susdu və indiyə qədər bəşəriyyətin görüb-əşitmədiyini bir intiqam planını cızdı. Üç gündən sonra saray rəssamını yanına çağırırdı və planını ona bildirdi.

Rəssam baş əydi, hökmdarın ağına heyran oldu və qisas planının icrasına hazırlaşmağa başladı. Qana susamış xanın tapşırığı tezliklə yerinə yetirildi. Sarayın baş salonunda, taxt-tacla üz-büz böyük sənətkarın son yaradıcılığı divara bərkidildi. Şəkildə üz-gözlərindən amansızlıq yağan minlərlə ağ geyimli piyada qoşunu qılıncdan keçirən bir neçə süvari əks olunmuşdu. Arxa planda oda qalanmış kəndlər, ağlar qadınlar və uşaqlar görünürdü. Qaliblərin önündə xan özünün kürən kəhərini çapırdı. Atının dırnaqları altında başları üzülənlərin cəsədləri sərilməmişdi. Öldürülmüş adamın başı ön planda tam aydınlığı ilə təsvir olunmuşdu; o, qan gölünə düşmüşdü, üzü tamaşaçıya doğru idi və gözəl qızılı saçları, qan damcılayan iri, göy gözləri vardı.

Şəkilin altında bu yazı oxunurdu:

«İmanın qüdrətli, yenilməz qoruyucusu Fətəli Xanın qoşunları tərəfindən İsveçin zəbti. Əlahəzrət, İsveçin hiyləgər padşahının başını üzür».

NEFT QVARDİYASI

Bizim neft qvardiyamızı atam mənə birinci dəfə göstərəndə hələ on yaşım tamam olmamışdı. Qvardiya dağ kəndlərində boya-başa çatmış, eyni tayfadan olan və qaşqabaqlı, qəddar görkəmə malik, təpədən-dırnağa yaraqlı, boylu-buxunlu on-onbeş adamdan ibarət idi. Bu insanlar neft sənayesinin ən erköyün uşaqları idilər, onlara hər şey verilmişdi: məzuniyyət, pul, bəxşiş; hətta qadınlar da, çünki neft buruqlarındakı və idarələrdəki nisbi dinclik onların sayəsində mümkün olmuşdu. Yalnız çox az-az sahibkar şəxsi qaraul dəstəsini özünə rəva bilirdi.

Çoxları üzdənirəq qoçuların himayəsinə sığınmışdı ki, həmin qoçular da öz xidmətlərini neft sahibkarlarına zorla sırıyır və özləri öz maaşlarını təyin edirdilər. Bu qoçuları dəqiq təsvir etməyi onların özləri qazanıb. Qoçu bu və ya digər şəraitdə öz torpağını itirmiş bəydir, amma onun yenə də bir neçə təbəəsi var ki, onları da qanuna və qaydaya görə o yedirməlidir. Təbəələr öz bəylərindən əl götürmürlər və ondan yaxşı mülkədarkan tələb olunan şeyləri istəyirlər, daha doğrusu, iş və maaş ki, həmin maaşdan da qoçunun özünə vergi ödəyə bilsinlər. Bu son təbəələr əksərən bəyin keçmiş əshabələridir və onsuz acından ölərlər, çünki bütün Şərqdə heç kim yad bəyin əshabələrinə çörək vermir. Deməli, kasıblaşmış bəy və onun sarayı bir bütövlük yaradır ki, onu da heç vaxt bir-birindən ayırmaq olmaz və o, digər şərq ölkələrində bir qayda olaraq qaçaq dəstələrinin özəyini təşkil edir. Talançılıqdan daha yaxşı işlərin mümkün olduğu Azərbaycanda əksər bəylər bu qazanc mənbəyindən imtina edir və özlərinin bir neçə mütiləri ilə neft şəhərinə, başa rlaşmış həmkarlarının, neft bəylərinin yanına yollanır və onları sümürməyə başlayırlar. Şəhərə çatan kimi

qoçu neft sahibkarının altını-üstünü öyrənir ki, həmin sahibkarın da keşikçisi qoçunun qohumu olur və, deməli, sahibkar rəqabət savaşı başlaya bilmir. Qoçu sonra neft nəhənginin idarəsinə yollanır, burada qulağa xoş gələn bir adamın adını verir və adətən çək-çevirsiz içəri, kabinetə buraxılır.

Qoçu ilə neft sahibkarı arasında gedən söhbət illərdən bəri danışıq tərzindən baxımından qorunub-saxlanılan şablona çevrilmişdir. Adi salam-kəlamdan, havadan və neft sənayesinin ağır vəziyyətindən bir-iki kəlmə kəsdikdən sonra qoçu üz-gözünə qəm qatıb deyirdi:

- Əziz dost, doğrudan da sənə yazığım gəlir, çünki qara buludlar sənənin o nurlu başına topalanır. - İndi də neft yiyəsi buludlar mənbəyini soruşmalı olurdu ki, ona da belə cavab verilirdi. - Düşmənlərin səni öldürmək istəyir, doğrudur, mənim xəbərim var, amma o düşmənlərə qarşı çıxmaq çətindir.

Neft sahibkarı təcrübəsiz əcnəbi olanda dincliyini itirirdi ki, bunu da başa düşmək asan idi. Bişib-bərkimiş yerli sahibkarın isə vecinə olmurdu, ancaq o da narahatçılıq göstərirdi, çünki bu, qanacaqlı davranışın tərkib hissəsiydi. Arada isə bəy fəryad qoparıb sözünü sürdürürdü:

- Səni bu geniş dünyada mənim qədər heç kim sevə bilməz; mən səni hələ uşaqlıqdan tanıyıram, babanla dostluq edirdim, indi vurub səni öldürsələr?! - Bəy xeyli hıçqırır, özünü sakitləşdirmək üçün bir stəkan su içir və sözünə davam edirdi. - Amma səni xilas etməyə çalışacam, sənənin qvardiyan bunun öhdəsindən tək gələ bilməz. Canımı bu yolda qoysam da, səni xilas etməliyəm, çünki canım-ciyərim-sən. Dostluq xatirinə adam nələrə getmir ki! Sən yalnız mənim onsuz da məni məhv edəcək xərclərimin bir hissəsini çək.

Təzəcə dostlaşmış neft sahibkarının indən belə

öz mühafizəçisinə ödəyəcəyi aylıq məbləği razılaşıdırmaqdan başqa, ayrı əlacı qalmır. Əgər etiraz edərsə, qoçu özü onu öldürür, sonra şəhəri dolaşib fəryad edir:

- Mən ona dedim axı, budur, bu da meyiti.

Qoçunun bir qayda olaraq səkkiz-on müştərisi olur ki, onlar da ona ayda beşyüzdən-minə qədər rubl ödəyirlər, o da hər ayın başında pulunu toplayıyır, həmin pulla öz təbəələrini saxlayır və qalığı ilə yüksək siyasətdə dolaşır. Fəqət qoçu heç də parazit deyil, pula işləyir və neft sahibkarına qanun baxımından şübhəli təbiətdən olan əvəzsiz xidmətlər göstərir. Məsələn, o, nəzərə çarpmadan gözəl bir qızı qaçırır, yaxud ağzibütöv olmaqla dostunun qatı düşməninə aradan götürür. Öz ağasının gündüzlü-gecəli keşiyində durur, onun pul karvanlarını qoruyur, ağanın rəqibləri ilə savaşıyır və bunların hamısını imkanca çox sadə yerinə yetirir. Rəsmi olaraq qoçu «maliyyəçi»dir, geninə-boluna yaşayır, ən yaxşı dairələrdə gəzib-dolaşır və özünün mühafizəçi və xilaskar rolunun nədən ibarət olduğunu tamamilə dərk edir.

İki düşmən ağanın qoçuları arasında tez-tez toqquşmalar baş verir. Ağa küçədə öz düşməninə rast gələndə bunu yanındakı qoçusuna deyir. O da həmin an tapançasını çıxarır və düşmənin qoçusuna bir neçə atəş açır (düşmənin özünə yox), həmin atəşə də atəşlə cavab verilir. Düşməne yalnız o vaxt atəş açır ki, bu, əvvəlcədən razılaşıdırılmış olsun. Bəzən iki adlı-sanlı qoçu bir ağanın rəğbəti uğrunda toqquşanda şəhər məhəlləsində mütəmadi atışmalar baş verir və məsələyə aydınlıq gətirilir ki, filan ağanı mühafizə etmək şərəfinə kim yetməlidir. Bir neçə əcnəbi neft sahibkarı, məsələn, Rotşild əvvəlcə qoçuları yaxın qoymaq istəmirdi, amma sonradan bunun acı peşmançılığını çəkdi; zira elə bir gecə olma-

dı ki, Rotşildin evi yarılmısan, yaxud ona hansısa bir ziyan dəyməsin. Nəhayət Rotşild qoçu tutmaq istədikdə artıq gec oldu. Cənablar Rotşildi qarət etməyə öyrənmişdilər və bu «xəsis» əcnəbini qorumaq istəmirdilər. Rotşildi, heç olmasa, ən iri qarətlərdən qorumaq üçün güc-bəla bir qoçu tapıldı ki, o da bu işə ikiqat bahasına razılıq verdi.

Qoçuların ən yaxşı cəhəti onların öz ağalarına mütləq sədaqəti idi. Ağalarının sirrini heç vaxt açmırdılar, lap bu, qoçunun həyatı bahasına başa gəlsə də. Ağanın daha pulu olmayanda qoçu özünə yenisini axtarırdı, amma keçmiş ağasına sədaqətdən ona köhnə xidmətləri göstərməkdə davam edirdi o ümidlə ki, bunun mükafatını haçansa bir dəfə alaçaq.

Yalnız çox nadir hallarda, tətillər və üsyan zamanı qoçular birləşirdilər və onda bütün Azərbaycan üçün bəlaya çevrilirdilər. Onların vəhşi ordusuna qarşı heç kim döyüşmək istəmirdi. Əgər onlar bir-biriləri ilə daimi düşmənçilikdə yaşamasaydılar, yəqin ki, bir gün bu neft məmləkətinin həqiqi sahibləri olardılar. Tez-tez hansısa bir qoçu uzunmüddətli ezamiyyət istəyirdi belə bir əsasla ki, o hardasa şəxsi düşməni – çox halda başqa bir qoçunu – öldürmək istəyir. Yalnız öz xidmətlərində ardıcıl olaraq yerinə yetirməli olduqları çoxsahəli vəzifələri onları ümumi anarxiyadan kənar saxlayırdı.

Ağanın da qoçu qarşısında müəyyən öhdəlikləri vardı. Qoçu həbsxanaya düşəndə onu qurtarmalı və qaçışına imkan yaratmalıydı. Qoçu lazımlı adam idi. Məsələn, ağaya borcu olanların hamısının siyahısı onda olardı, ciddi şəkildə çalışırdı ki, onlar iflasa uğramasınlar və borclunun işləri dolaşığa düşəndə bu barədə ağasına vaxtında xəbər verirdi.

Həyatın bütün ağır anlarında qoçuya və onun təbəələrinə sözsüz bel bağlamaq və onlara ən əcaib

tapşırıqları vermək olardı bir əminliklə ki, həmin tapşırıqlar ən qısa müddətdə yerinə yetiriləcək. Məsələn, mənim qoçum satışda olmayan və yalnız adını ona dediyim nadir bir kitabı inqilab zamanı əldə edə bildi. Bunu necə tapdığını soruşanda məlum oldu ki, şəxsi kitabxanaların birindən sadəcə olaraq çırpışdırıb. Kitabı oxudum və tapşırıq verəndə ki onu sahibinə qaytarsın, çox təəccübləndi. Kitabxananın sahibi atamın yaxın dostlarından biri idi.

Avropada belə neft qvardiyası mümkün olmazdı. Amma əgər bu gözəl igidlər hər an neft sahibkarlarının qulluğunda durmasaydılar, neft sənayesinin axırının necə olacağını təsəvvür edirəm.

YER-GÖY OD TUTUB YANIR

Neft sahibkarları beləcə yaşayırdılar, mən də beləcə yaşayırdım, hələ də beləcə yaşayırdıq, qoçuların, aferistlərin, sadə tayfaların və fəhlə qəsəbələrinin əhatəsində. Lakin başqa cür alındı. Çürümə Qərbdən gəldi, hirs-hikkə Şərqdə başladı. Qaçaqqlar, canilər, oğrular öz tələblərini irəli sürdülər; indiyə qədər az-az adamların hünəri sayılan qətl və qarətlər indi kütləviləşdi. Xalqlar bir-birinə nifrət etməyə başladılar, vəhşi millətçilik hər yanda çırtıdı və xalqları aclığa, davaya və məhvə sürüklədi. İnamsızlıq, qorxu və ümitsizlik neft məmləkətinə də yol tapdı. Bütün Şərqə yayılan çaxnaşma başladı ki, bunu da Kerenski özü yaratmış və ona «böyük qansız inqilab» adını vermişdi.

Əvvəlcə müharibə qapını kəsdi. Onu o qədər də hiss etmədilər. Azərbaycan yüz ildən bəri Rusiyaya calanmışdı, lakin ağır müqavilənin xüsusi bəndinə görə burdan gəncləri əsgər aparmırdılar. Buna baxmayaraq kifayət qədər könüllülər tapılırdı ki, onlar da milli korpusda birləşirdilər və düşmən qanına susayaraq cəbhədə döyüşürdülər. Sonralar bu «milli korpus» məşhur Kornilov üsyanında əsas rolu oynadı.

Çarın səlahiyyətli nümayəndəsi Gürcüstanda otururdu ki, o da Rusiyanın adından Qafqaza baxırdı, eyni zamanda Azərbaycana da nəzarət edirdi. Rus hərbi dəstələri Azərbaycandan keçib İrana və türk cəbhəsinə gedirdilər. Bir neçə əsirə Bakıya gəlmək və neft buruqlarında yerləşdirilmək xoşbəxtliyi nəsb olmuşdu. Neftin qiyməti gündən-günə qalxırdı. Bizdə müharibə bundan savayı ayrı şeylərdə hiss olunmurdu.

Müharibənin ilk aylarında evimizdə maraqlı bir hadisə baş verdi və bizi açıq-aşkar almansevər etdi.

Dava başlayan kimi sərəncam verildi ki, dövlətin bütün alman təbəələri – kişilər, qadınlar və uşaqlar – rslara təhvil verilsinlər. Bədbəxtlər mal-qara kimi gəmilərə doldurulduqlar, Azərbaycandan Sibirə sürüldülər. Bunların bizə az dəxli vardı, çünki tanışlarımız arasında, demək olar, alman yox idi. Amma bir gün bizə Azərbaycanda doğulmuş, buna görə də sürgünə məruz qalmamış bir alman gəldi və aşağıdakı əhvalatı danışdı:

Qohumlarına baş çəkmək üçün 1914-cü ilin yayında bir nəfər cavan alman tələbə-qız Qafqaza gəlir. Müharibənin başlanması onu Tiflisdə haqlayır ki, burda da polis bir həftədən sonra alman qadını kimi onun növbəti dəstə ilə Sibirə sürüləcəyini bildirir. Qızın qohumları yerliləşmişdilər və Tiflisdə qala bilərdilər. Ondoqquz yaşı təzəcə tamam olmuş alman qızı zabit ailəsindən idi və bilmirdi ki, Sibirin qarlı çöllərinə sürgün onun üçün ölüm deməkdir. Sürgünə bir gün qalmış o, qohumlarını tərk edib qafqazlı kişi geyimində bu ümidlə qaçır ki, polisin gözündən yayına biləcək. Amma bərk yanılmış. Polis axtarır onu tapır, alman cəsusunu sayır ki, beləsi də sonradan Sibirə ciddi rejimli xüsusi düşərgəyə göndərilmək üçün hələlik tutulmalı imiş. Yerliləşmiş bir almama yalnız böyük zəhmət bahasına müyəssər olur ki, qıza zəmin dursun, növbəti sürgünə qədər onu azadlığa buraxmağa polisi inandırır. Adamın canına-ciyərinə od salan bu allah bəndəsi hamı tərəfindən, ehtiyat üzündən həm də almanlar tərəfindən atılaraq, polisdə təhlükəli cəsus kimi qeydə alınaraq Bakıda pulsuz-parasız oturub Sibir sürgünlüyünü gözləyir.

Qızın ümitsiz vəziyyətini alman danışır atamdan xahiş etdi ki, əlindən gələni əsirgəməsin. Bir şey də aydın idi ki, belə məsələlərdə rus dövlət idarələrinə təsir etmək mümkünsüzdür. Atam xeyli gö-

türqoy edib dedi:

- QIZI evimə gətirin. Ürəyi istədiyi qədər burda qalacaq və heç kəs onun xətrinə dəyməyə cürət etməz.

Alman çıxıb gedəndə atam qeyri-müəyyən vaxta bizdə qalacaq qonaq üçün bütün nizam-düzəni ilə iki otaq bəzətdirdi.

Elə həmin gün qız gəldi və özünü Köniqsberqli froylayn Qrete K. kimi təqdim etdi. Çox gözəl idi, amma hürkək, həyəcanlı və yorğun görünürdü. Atamın bildiyi dilləri başa düşmədiyinə görə mən tərcüməçi rolunu oynadım. Alman qız danışdı ki, musiqi üzrə tələbədir, siyasətdən başı çıxmır və ölüb-qurtarsa yaxşıdır. Atam onu sakitləşdirib dedi ki, o bizdə özünü evindəki kimi hiss edəcək. Amma qız ona hansı iş tapşırıldığını və vəzifəsinin nədən ibarət olacağını soruşanda hər ikimizi dəhşətli dərəcədə heyrət bürüdü.

Kübar bir ailədən işlək qadın bizim üçün şaşqınlıq yaradan bir hadisə idi.

- İşləməyinizə lüzum yoxdur, - atam dedi.

Köniqsberqli də öz növbəsində bizim mövqeyimizi düz-əməlli başa düşə bilmədi.

- Əgər Sizdə yaşayıramsa, gərək bir işin qulpundan yapışam axı, - dedi.

Axırda belə razılığa gəldik ki, o bizə musiqi müəlliməsi kimi köçür. Amma bu musiqini kimə öyrədəcəyi heç vaxt aydınlaşmadı. Aylar ötdü. Qız bir şeyi öyrəndi: vəzifəsi onun xatirinə alınmış royalda hərdən nəsə çalmaqdan ibarətdir. Qalan vaxtını royalda məşq edə bilərdi və bunun üçün qanuni aylıq da alırdı.

Evimizdə alman cəsusunun yaşaması xəbəri bütün şəhərə yayıldı. Sərəncama əsasən Qretenin Sibirə sürgün ediləcəyi gün yetişəndə polis bizə gəlib qızın buraxılmasını atamdan tələb etdi. Atam gələn-

ləri qovdu və bütün «neft qvardiyası»nı evə yerləşdirdi. Qrete çölə çıxan kimi onu həbs etmək üçün polis də evi mühasirəyə aldı. Amma Qrete hər halda polisi hürkütmək üçün yetərincə qaş-qabaqlı görünən iki qoçunun müşayətində mənimlə arxayınca küçəyə gəzməyə çıxırdı. Evimizi mühasirədə saxlamaqdan başqa, polis ayrı şeyə ürək eləmədi, çünki neft maqnatının evinə soxulmaq iri küçə döyüşlərinə, bəlkə də kiçik vətəndaş müharibəsinə səbəb olardı. Çətinliyə düşən polis rus hərbi komendantına müraciət etdi, bu da sinəsi ordenlə dolu bayram mundirini geyib bizim evin adına qoyulmuş «cəsus yuvası»na yollandı. Atam onu lazımı hörmətlə qarşıladı, ona qəhvə və şirniyyat təklif edib havadan söhbət saldı. Amma qubernator «cəsus»un verilməsindən danışmağa başlayanda atam bildirdi ki, bu, qonaqpərvərlik qanunlarının kobud pozulmasıdır və ona da uyğun cavab verməkdən hələlik özünü saxlayır.

Qubernator indi də özünün hərbi gücü ilə hədələməyə başladı, səsini qaldırdı, almansevərin neft mədənlərini müsadirə edəcəyindən və buna bənzər şeylərdən danışdı. Bu vaxt atam yerindən qalxdı, qoçulardan birini çağırdı və onun yanında qubernatora dedi:

- Dediğiniz o cavan xanım evimin qadınlar bölümündə yaşayır, deməli, hərəmxanamın üzvüdür. Hərəmxanaya soxulmaq, yaxud onun sakinlərindən birini sürüyüb aparmaq cəhdi bu ölkədə ölümlə cəzalandırılır. Əlahəzrətləri mənim hərəmxana hüququmu tapdadıqlarına görə məsələni dostumun, qoçunun öhdəsinə buraxmaq məcburiyyətindəyəm.

Sonra atam yan otağa keçdi, cinayət məəcəlləsini gətirib hərəmxanadan qadın qaçırmaq istəyən basqınçını ev sahibinin öz evinin içində öldürmək haqqı barədə paraqrafı qubernatora göstərdi.

- Qoçu şahiddir ki, - atam dedi, - Siz mənim hə-rəm-xanamin sakinlərindən birini qaçırmaq niyyətindəsiniz və bununla da ölümünüzü qazanmışınız.

Qanunları vecinə almayan və yalnız silahlı banditi qarşısında görün qubernator keşikçilərini çağırmaq istədi və yenidən xəbərdar edildi ki, niyyətli basqı halında qanun həm də dəstəbaşının axtalanmasını nəzərdə tutur.

- Axı Siz mənə əl qaldırmağa cürət etməzsiniz, - axır ki, qubernator hirsindən bağırdı.

- Boş şeydir, - atam cavab verdi, - əsas məsələ odur ki, səhər bütün ölkə rus generalının yerli hə-rəm-xanaya hücum çəkməsindən və bu zaman neft qvardiyası tərəfindən rüsvay edilməsindən xəbər tutacaq. Siz də istefa verməli olacaqsınız. Bir də ki alman qızına şəhərdə qalmağa icazə verməyincə Siz mənim evimi tərk etməyəcəksiniz. Qanuna zidd olaraq hə-rəm-xanama soxulmaq istədiyinizi etiraf edən bir sənədə arxayınlıq naminə qol çəkin.

Qoçular tərəfindən mühasirəyə alınmış qubernatorun qol çəkməkdən və Qreteyə rəsmi icazə verməkdən başqa ayrı əlacı qalmadı. General polisi inandırdı ki, «alman cəsusunun qorxusuzluğuna özü şəxsən əmin olub. Amma hər halda istefa verməli oldu, çünki tezliklə rus mətbuatında məlumat getdi ki, hərbi qubernator azərbaycanlı banditlərdən rüşvət alıb və tez-tez yerli hə-rəm-xanalarda olur.

Orasını da qeyd etmək lazımdır ki, evimizdə illərdən bəri hə-rəm-xana adlı şey yox idi. Amma bu, qubernatoru qəti maraqlandırmamışdı.

Deməli, Qrete müharibə illərində bizdə qaldı ki, buna görə də atama zaman-zaman «şübhəli almansevər» dedilər. Yerli sakinlərin ondan doqquzu şübhəli almansevər olduğuna görə o bunu vecinə almadı. Sonralar almanlar Azərbaycana gələndə Qrete sərbəstcə Almaniyaya qayıda bildi və mən də ara-

dan bir neçə il keçəndən sonra onu burda arayıb ərlı bir xanım olduğunu gördüm.

Müharibəni mənə hiss etdirən yeganə hadisə alman qızının gəlişi oldu. Bütün Şərqi məhvə sürükləyən qarışıqlıq əslində yalnız rus inqilabının olumu ilə başladı. İnqilabın hardan gəlməsini, onu hansı səbəblərin törətdiyini Azərbaycanda heç kim bilmirdi. Sadəcə olaraq günlərin birində belə bir xəbər gəldi ki, çar istefa verib və taxta onun qardaşı çıxacaq. Xəbərə xeyli biganə yanaşdılar. Sırlı səbəblər üzündən monarxların zaman-zaman taxtdan imtina etmələrini Şərqdə hər kəs bilir. Türk sultanı belə etmişdi, şah da, bəs onda niyə bir dəfə də çar istefa verməsin? Onun yerinə yenisi gəlir, deməli, təbəələrin narahatçılığına lüzum yoxdur. Hər halda onlar üçün heç nə dəyişməyəcəkdi.

Yalnız xəbər tutanda ki Rusiyada daha çar yoxdur və gələcəkdə də heç vaxt olmayacaqdır, böyük narahatçılıq başladı. Çarın yerinə kim keçməliydi? Heç nə? Deməli, Rusiya içində bilməcələr gizlədən boş bir ada idi və, Allah bilir, bu ada nələr törədə bilərdi?!

Qorxmağa başladılar. İndi «yiyəsiz» qalmış nəhəng bir ölkənin söhbəti bazarlarda dolaşırdı. Neft sahibkarları öz qvardiyalarını ikiqat artırdılar. Amma tezliklə gördülər ki, qoca Rusiyanı ciddi qəbul etməyə gerçəkdən də daha lüzum yoxdur. Rus general-qubernatoru hörmət-izzətlə Bakıdan uzaqlaşdırıldı, çarın Gürcüstandakı valisi əkildi və rus əsgərləri öz zabitlərini öldürməyə başladılar. Gürcüstanda rus adlı hər şeyi lənətləyən yeni yerli hökumət quruldu. Azərbaycan da ona qoşuldu. Bu hökumətdən heç nə çıxmadı. O, bir-birinin ətini didən və yalnız bircə məsələdə, rus adlı hər şeyə nifrətdə birləşən gürcülərdən, ermənilərdən və azərbaycanlılardan ibarət idi. Onların ən böyük dərdi ixtişaş törədən, fərarilik

edən və getdikcə azğınlaşan rus hərbi dəstələrindən ölkəni təmizləmək idi. Azərbaycanın içərilərində tayfalar bu dəstələrə əsl Vorfolomey gecəsi düzəltdirdilər. Bunt qaldırmış onminlərlə əsgərə gecələr hücum çəkir, onları tərki silah edir və qəddarcasına öldürürdülər.

Bununla belə, ölkəyə yeni-yeni rus bandaları axışdığından Gürcüstandakı hökumət ölkəni öz himayəsinə götürməli olan türk-alman qoşunları ilə danışıqlara başladı. Lakin hökumətdə birlik yox idi, ona görə də danışıqlar bir neçə həftə çəkdi və Gürcüstandakı mərkəzi hökumətin dağılmasına gətirib çıxartdı. Bundan sonra Azərbaycanın və Gürcüstanın yerli hökumətləri almanlarla və türklərlə müstəqil müqavilələr bağladılar. Nəhayət həmin müqavilələr başa gələndə artıq hər iki ölkədə tam anarxiya hökm sürürdü ki, bundan da ən çox Bakı ziyan gördü. Türklər tərəfindən dəstəklənən Azərbaycan hökuməti sakitliyi, daha doğrusu, neft bəylərinin iqtidarını bərpa edənə qədər aylar ötdü. Anarxiyanın, çöküşün və azğın döyüşlərin bu dövrünü indi təsvir etmək istəyirəm.

Bakı sənaye şəhəri idi, ölkənin yeganə sənaye şəhəri. Onun yüz min fəhləsi hər çalardan olan sosialistlər tərəfindən durmadan üsyana qaldırılırdı. Fəhlə qəsəbələri ilk toqquşmaların şahidi oldu. Zəngin neft şəhərində talan iyini almış rus və erməni banditləri indi ölkənin hər bucağından Bakıya axırdı. Əvvəlcə onlar küçədən keçən günahsız insanları sadəcə soymaqla kifayətləndilər, sonradan isə neft bəylərinə basqı etməyi də özlərinə rəva bildilər və tezliklə siyasətdə önəmli rol oynamağa başladılar. Onları mən də öz üzərimdə hiss etdim, hər halda nisbətən yumşaq şəkildə. Sonralar daha da böhranlı oldu. Şərqi dincliyi arxada qalmışdı.

OĞRU İVAN VƏ QULDUR İBRAHİM

Bir gün atam bir məktub aldı. Qısa və birmənalı idi. Yalnız ikicə sətirdən ibarət.

«Sabah gələcəm və Siz mənə yüz min mark verərsiniz, yoxsa oğlunuzu öldürərik».

Aydındır ki, məktubu əcnəbi yazmışdı, belə şeyi atama yazmaq heç bir azərbaycanlının ağına gəlməzdi. Məktubun məzmunundan xəbər tutanda atama dedim:

- O adam sabah gəlsə, tapançanı götür, sər yerə, yoxsa özüm edərəm.

Əvvəlcə atam tərəddüd etdi, kişini nökrəə öldürtdürmək istədi. Mən izah etdim ki, nökrəin öldürməsi qətlidir, mənim öldürməm isə özünümüdəfiə. Biz xeyli müzakirə etdik, axırda atam razılaşdı və bütün ilkindini mənə ölümcül atəşin incəliklərindən dərs verdi, çünki bu mənim ilk qətlim olmalıydı. Biz həmçinin qayığımızı axşama sifariş verdik və, təbii ki, sahil gözətçisinə qeyri-rəsmi çatdırdıq ki, bir rus cəsədini (əmin idik ki, bu yalnız rus ola bilər) gecə dənizə atacağıq. Sahil gözətçisi başağrısı törətməyəcəyinə söz verdi. Əcnəbi ilkindi üstü saat dördə gəlib çıxdı. Solğunsifət bir gənc idi, təqribən iyirmiiki yaşında, xaki kostüm-şalvarda. Biz onu qəbul edib soruşduq ki, pulu aparmağamı gəlib və o təsdiqləyəndə biz – atam, mən, iki nökrə – tapançaları çıxarıb əmr etdik:

- Əllər yuxarı!

Solğun gənc daha da solğunlaşdı, itaətlə əllərini yuxarı qaldırdı və dişləri dişlərinə dəyməyə başladı. Artıq mən atəş açmaq istəyirdim, amma atam oğlanı axtarmağı əmr etdi. Onu soyundurdular, cib bıçağından və bir-iki qəpik-quruşdan başqa heç nə tapmadılar. Ancaq birdəri-birsümük bədəninə döymələr

vardı və bu məndə xüsusilə nifrət doğurdu.

- Səni indicə gəbərdəcəm, - oğlana dedim, - çünki sən soyğunçusan və məni öldürmək istəyirdin.

Qərara aldım ki, beş dəqiqə gözləyim, duasını edə bilsin, sonra odlayım. Atam da, deyəsən, fikrimi bəyənmişdi. Amma vaxt tamama yetişəndə qapı döyüldü və Tolstoyu oxumuş, çadrasını atmış yaşlı xanım, bibim içəri girdi, mənə və tapançama, sonra da küncdəki çılpaq kişiyə baxdı, atama yaxınlaşıb həyəcanla dilləndi:

- Nəqədərki mən bu evdəyəm, burda adam öldürülə bilməz. Kişi nə iş görüb ki?

- Məni öldürmək istəyirdi, - hirs ilə bağırdım, çünki göürdüm ki, bibim məni sevincimdən məhrum etmək istəyir.

Elə də etdi. Birəldən üyüdübtökdü ki, cavan bir adamı heç nədən öldürmək olmaz, bu, cinayətdir, hələ ondan da o yana. Mən cavab verdim ki, mən də cavanam, məni də öldürməyə heç kəsin ixtiyarı yoxdur və mən də əvvəl-axır adam öldürməyi öyrənməliyəm. Əvvəlcə bizi axıra qədər danışdırıb sonra öz hökmünü verən atam müdrək Süleymanın rolunu oynadı və sonda dedi:

- Qonşu İbrahimi çağırın!

Uzunburun, xumargöz, pudralı qonşumuz İbrahim quldurbaşı idi. Hər kəs bilirdi ki, o, neft maqnatı Musa Nağının əmri ilə sonuncunun rəqiblərini yortmuş, qaçıb aradan çıxmaq istəyən bankir Sveyi çöldə yaxalamış, oğurladığı pulları ondan alıb özünü də öldürmüşdü və digər qəhrəmanlıqlar etmişdi. O, əl-əl gəzilən adam idi, çoxlu pul qazanırdı və İstanbulla Buxara arasında hər dələduzu tanıyırdı. İbrahim o saatca gəldi, hadisəni danışdırdı və onu bu cavan oğlanla yalnız buraxmağı xahiş etdi. Biz otaqdan çıxar-çıxmaz gurultulu söyüşlər eşitdik, qonşumuz söhbətə həmin söyüşlərlə başladı, sonra şillə-

şapalaq və döyülənin anlaşılmaz mızıltısı eşidildi. Axırda İbrahim qapını açıb atamın yanına gəldi və dedi:

- Səfehın biridir, buraxın getsin.

Atam otağa qayıtdı, qəhvə gətirtirdi, şillələnmış gədəyə də bir fincan qəhvə verib onunla söhbətə başladı. Atam onunla iki saat danışdı, hər cür xəyirxahlıqdan dəm vurdu, axırda ona pul və Rusiyadakı dostlarından birinə vəkələtnamə verib bu saatca ölkədən çıxmağı əmr etdi. Oğlan məsum bir görkəm alıb pulu cibinə basdı və getdi. Adamlarımız bizə xəbər verdilər ki, o doğrudan da ölkəni tərk edib, amma sərhəddən bizə bir məktub da göndərmişdi:

«Siz mülayim vəhşilərsiz! Oğru İvan».

Quldrbaşı bundan xəbər tutanda yalnız güldü:

- O, ömründə bir də Azərbaycanla gəlməz.

İbrahim tam haqlı idi, çünki biz neft sahibkarları əziz qonşularımız Avropanın istənilən polis idarəsindən daha yaxşı, daha çevik və daha gizlin işləyirdik. Qonşu İbrahim, bu xumar bandit, mənim dostum idi; doğrudur, o bizim keşikçi dəstəsindən deyildi, amma ümumi quldurluq işə yarayanda bizə tez-tez dəyərli məsləhətlər verirdi. Özü Musa Nağının can qorçularının rəhbəri idi, amma əlavə qulluğu da vardı ki, bu da ona vaxtının xeyli hissəsini kefdə keçirməyə və Avropa mədəniyyətinin üstünlükləri barədə mənimlə çənə döyməyə imkan verirdi. Peşəsinə baxmayaraq İbrahim məsləkli avropasevər idi, yalnız avropasayağı geyinirdi, hər gün üzünü qırxırdı, avropalı faytonçusu, avropasayağı bəzədilmiş mənzili və avropalı məşuqəsi vardı ki, bununla da o xüsusi öyünürdü. Mən onu yoluxanda həmişə ölkədəki «geridə qalmış xurafat»dan və onu dərindən məyus edən «yetərsiz tərəqqi»dən danışardı. Xurafat və gerilik adları altında çox əcaib şeylər

başə düşürdü: Məsələn, hansısa sevincli bir olayla bağlı küçədən keçənlərə atəş açmaq qadağan olunanda – halbuki bu, əvvəllər tamam adi hal idi – nazirliyə acıqlı bir məktub yazdı və həmin məktubda bildirdi ki, bu, vətəndaşların şəxsi işlərinə qarışmaqdır və belə şeyə Avropada heç vaxt dözməzdilər. Dəqiqliyə də o, xurafat kimi yanaşırdı, hər şeyi həll edən maşın əsrində bunu artıq sayırdı. Amma bu mütərəqqi düşüncələr ona öz peşəsinə həddən artıq vacib və qiymətli bir şey kimi baxmağa heç də mane olmurdu. Bu mədəniyyət carçısı və quldurbaş, özünün fikrincə, neft sənayesini dağıntı və anarxiyadan qoruyan sütun idi ki, bu da qismən doğru idi.

- Mənim kimi adam Avropada vətənin fəxri olardı, - bunu tez-tez deməyi xoşlayırdı.

Amma peşə baxımından o, parlaq bir nüsxə idi. Neft bəyi Nağı rahat yata bilərdi. Onun buruqları hər cür yangından qorunurdu və istənilən düşməni ən tez ölümə əmin ola bilərdi. Nağıya İbrahim həmişə dayı deyirdi – ağa deməmək üçün -, onunla çox yaxşı münasibətdəydi və dillər əzbəri olmuş, lakin onun özünün yəqin heç vaxt hiss etmədiyi xəsisliyinə dodaq qaçırırdı.

İbrahim məşuqəsi sarışın polyak qadınla böyük ehtiramla davranırdı, imkan düşən kimi onu cəmiyyət üçün çıxarırdı, ancaq zaman-zaman ona tərbiyə verməyi vacib sayırdı ki, ona aşağı sortlu asiyalı kimi baxmaq qadının ağına gəlməsin. Mən dəfələrlə onun tərbiyə dərslərinin şahidi olmuşam. Bunlar adətən onunla başlayırdı ki, o öz polyak qadınına özünün üstünlüklərini başa salmağa çalışırdı. Bu, bir qayda olaraq ona müyəssər olmadığına görə İbrahim söhbətin sonunda melanxolikliyə tutulurdu, təəssüflə qadına baxıb qulluqçu qızı zıncırovla səsliyirdi. Avropa libaslı qulluqçu qız gələndə İbrahim qəmli-

qəmli barmağını qadına tuşlayıb qürurla deyirdi:

- Qız, bu qaranlıq nöqtəni mənzilimdən uzaqlaşdır! – Yaxud həddən artıq hövsələdən çıxanda: - Ay qız, bu zibil qalağını götür at bayıra!

Qulluqçu qız da bunun qarşılığında reverans edib cavab verirdi:

- Bu dəqiqə, İbrahim ağa!

Sonra İbrahim üz-gözündən təkəbbür yağan, tərbiyə məsələlərindən başı çıxan bir avropalı kimi kürsüsünə çökərdi. Bu davranış çələnginə alışıbmış polyak qadın bir qayda olaraq həmin zümzümədən yuxuya gedərdi.

İnqilab İbrahimi didərgin saldı. O indi İstanbulda yaşayır ki, burda da peşəsi xeyrə-şərə çox az yarayır. Polyak qadın ondan üzülüşüb və varlı bir tacirlə yaşayır. Amma İbrahimi unutmayıb. Ayda bir dəfə onu öz salonunda qəbul edir, İbrahimin dolanışığına bəs edən bir çek yazıb ona verir. Ehtiyatda olan quldur bununla öyünür və bunu qadının onun evində aldığı nümunəvi tərbiyənin nəticəsi sayır.

O, yeganə quldurdur ki, quldurların hamısının qaçıb məskunlaşdığı İstanbulda özünün şərəfli peşəsini dayandıрмаğı başa düşüb. Vəziyyətlərinin dəyişdiyini anlamayan digərləri isə indi həbsxanalarda oturlar. Mədəniyyətə, teatra, baletə, hətta ədəbiyyata qiymət qoyan İbrahim isə sivilləşmiş avropalı olaraq qalır. Eşitdiyimə görə indi Qalata körpüsünün yanında gecə kabaresi açıb, «Avropaya Pəncərə» adı altında!

SARAYDAN OĞURLANMA

Quldurluq peşəsinin ən yaxşı eksperti sevimli İbrahim qonşum o vaxt çoxlarına üz vermiş taledən məni qoruya bilmədi. Ölkədə hətta ən yaxşı can qorçularına sahib Musa Nağı da olmaqla Bakının digər neft bəylərinin çoxu kimi bir gün məni də oğurladılar. Bu, küçələrin birində görüşün ləzzətini dadmaq üçün mən isti yay günündə evdən çıxanda oldu. Vəzifələri məni hər yerdə güdməli olan hər iki qorçum heç cür mənim lirik-erotik gəzintilərimin şahidi olmasın deyə, onlara əmr etdim ki, qədim Xan Sarayının yaxınlığındakı kafelərdən birində oturub başlarını şahmat oyununun mürəkkəb gedişləri ilə qatsınlar. Özüm isə mələk kimi bir xanımın məni gözləyəcəyi həmin küçəyə yollandım. Kafedən çıxar çıxmaz, gözümə bir neçə adam sataşdı, deyəsən, onlar məni dünyanın o başına qədər ötürmək niyyətində idilər. Ayaq saxladım, gədələr yaxınlaşıb ciddi və qaşqabaqlı soruşdular ki, mən onların dediyi adamammı. Nə olacağını maraqla gözləyərək suallarını təsdiqlədim.

- Onda Sizi həbs etməliyik, - onlardan biri, salla yanaq, qırxıqbaş, qaraşın erməni dilləndi.

Görüşü gözümün altına alıb var gücümlə etiraz etdim, bununla heç bir uğur qazanmasam da. Sayları getdikcə artan qaş-qabaqlı gədələr kürəyimdən yapışıb məni qapısına dövlət gerbi çəkilmiş qara avtomobilin içinə basdılar.

Minlərlə başqa küçə romanlarından nə üslubca, nə də quruluşca fərqlənən bulvar romanım beləcə başladı. Yeganə fərq odur ki, mənim küçə romanım doğrudan da baş verib və nadir hallarda həyat bulvar romanının səviyyəsindən yuxarıda durduğu kimi, bir daha qəmli faktları sübut edir.

Avtomobilin qapısındakı dövlət emblemi məni

sakitləşdirdi, mən artıq özümü polis idarəsində təsəvvür etdim ki, burda da polisbaşı kiçik anlaşılmazlığa görə, bu yalnız belə olmalıydı, məndən üzr istəyirdi. Polise gedən yol bitib-tükənmək bilmirdi. Biz pərdəli pəncərədən mənim görə bilmədiyim şəhərdə elə hey fırlanırdıq. Axır ki hardasa dayandıq və indiyə qədər bircə kəlmə də kəsməyən oturacaq qonşum cibindən bir yaylıq çıxarıb gözlərimi bərk-bərk bağladı. Biz arabadan endik və məni bir evə apardılar. Havadan hiss etdim ki, şəhər kənarındaydıq; bu da mənim, qızla görüş bir yana, polisbaşı ilə həsrətli görüşümü tamam alt-üst etdi.

Qara yaylığı gözümdən götürəndə özümü divarlarından İran xalıları asılmış pəncərəsiz kiçik bir otaqda gördüm. Yaylığı gözümdən açan kimi balaca qapıdan əkildi və bir daha mənimlə maraqlanmadı. Tək qala-qala baş verənlərin mahiyyətini hələ də dərk edə bilmirdim. Qapıya yaxınlaşıb onu döyücləməyə, məni kimin tutmasından xəbərim olmadığına görə azərbaycanca, ermənicə, farsca, gürcücə və rusca ucadan söyməyə başladım. Asiya söyüşlərindən ehtiyatım tükənəndə Avropa ibarələrinə keçdim, amma vəziyyətin dəyişməsinə bunun da xeyri olmadı. Söyüşün arasını kəsib yumruğumla qapını guppuldatmağa başlayanda o, sakitcə aralandı və otağa qara maskada, əli tapançalı, ortaboy bir kişi girdi, tapançanın lüləsi mənə tuşlanmışdı. Kişi qapını arxasınca örtüdü, dinib-danışmadan kürəyini divara söykədi, tapançanı əlindən qoymadan elə bu vəziyyətdə qaldı.

Narazılığımı gözgörəti bildirməyi dayandırdım, yerdən düzölmüş döşəkcələrə əyləşdim və mücərrəd şeylər barədə düşündüm ki, bu da pis məqamlarda həmişə məni sakitləşdirərdi. Kişi tapançasını tutmuşdu, mən xəyala dalmışdım, küçədəki qızım və nöqərlərim də məni gözləyirdilər. Nəhayət qapı

ikinci kərə açıldı və çənətdə gombul bir kişi göründü, eynən maskalı, amma tapançasız. Gömbul mənə yaxınlaşdı, ədəb-ərkanla salam verdi və yanımda əyləşdi.

- Nə cürət edib yanımda oturmusunuz? - Acıqlı-acıqlı soruşdum.

Kişi yerindən qalxdı, aydın erməni ləhcəsində, ancaq savadlı adamın kəlmələri ilə dedi:

- Mən ayaq üstdə də dura bilərəm, bunun mənim üçün o qədər də önəmi yoxdur. Otağımız necə, xoşunuza gəlirmi?

- Polisi mən ayrı cür təsəvvür edirdim, - cavab verdim.

Bu vaxt gombul gülməyə başladı, mən də ona qoşuldum, çünki mənə çoxdan aydın olmuşdu ki, bu rahat məkanın polislə az bağlılığı var.

- Sizi oğurlamışıq, - axır ki dilləndi, - və mənə elə gəlir ki, özümüzə havayı əziyyət verməmişik.

Hər şey indi mənə bəlli oldu. Bu, erməni bandası idi, məni də o ümidlə qaçırmışdılar ki, belə bir bəndeyi-həqirin azad edilməsinə yağlıca pul alsınlar.

Danışıqlara başladıq. Mən evə bir məktub yazıb buraxılmağım üçün xeyli pul istəməliydim. Belə şeyi yazmaqdan əvvəlcə boyun qaçırdım, inandırmaq istədim ki, özüm özümə heç cür qiymət qoya bilmərəm, onun mənim başıma qoyduğu qiymət yalnız əsassız rifaha söykənir və mənə dediği məbləğ fantastik bir rəqəmdir. Mənim dəyərim heç vaxt, heç zaman 500 min qızıl rubl olmaz. Kişi isə 500 min rubldan bir qəpik də düşmək istəmirdi. Dediyinə görə mənim dəyərim bundan da çox imiş, yalnız özümün mübaliğəli sadəliyim ucbatından bunu etiraf etmək istəmirəmmiş.

Şər qarışana qədər biz beləcə çənə döydük, bir-birimizə sonsuz ədəb göstərərək, amma hansısa bir

nəticəyə gəlmədən. Söhbətin gedişində acdığımndan kişi ən erköyün mətbəx tələblərinə cavab verən və gümüş nimçələrə düzülmüş yemək gətirdi. Nəhayət yeməkdən sonra mən evə məktub yazmağa razı olduğumu bildirdim.

Atamın ermənilərlə sövdələşməyə məcbur qalmış danışıqları beş gün çəkdi. Əvvəlcə bu adamlar, deyildi ki, 500 min rubl tələb etdilər və atam onları bayıra atdı. Bandabaşı mənim yanıma gəlib dedi ki, atam məni qurtarmaq istəmir. Mən yeni bir məktub yazmalıyam, çünki onlar məni öldürmək məcburiyyətində qalıblar. Amma əvvəlcə o, atama göndərmək üçün yalnız qulağımın birini kəsmək və bununla da heç də zarafat etmədiyini sübut etmək istəyirdi. Bilirdim ki, istənilən məbləğə etdiyim xahişə görə məni azad edəcəklər, amma nəticəsi o olacaq ki, ertəsi gün yenidən 500 min rublu almaq üçün atamı, yaxud kuzinlərdən birini oğurlayacaqlar. Orasını da bilirdim ki, banda mənə xəter yetirməkdən çəkinəcək, hər halda onlar ermənilər idi, onlar da əvvəl-axır öz adamlarını itirməli olardılar.

Bu beş günü mən əlində tapança divara söykənilib dayanan qaş-qabaqlı erməni ilə balaca bir otaqda keçirdim. Mənimlə çox yaxşı davranırdılar, görünür, banditlər başımdan bir tükün də əskik olmasını istəmirdilər və mənim burdakı qalışıma imkanca gözəl təşkil etmək üçün əllərindən gələni edirdilər. Hər səhər biri gəlib soruşurdu ki, bu günə hansı menyunu sifariş vermək istərdim və oxumaq, yaxud digər qulluq sarıdan mənim hansısa xüsusi diləyim varmı. Bircəciyindən, yəni tapançalı kişinin rədd olub-gətməsindən başqa, bütün arzularım yerinə yetirilirdi. Dedikləri kimi, bayırdan məni azad etmək cəhdi zamanı məni güllələmək üçün tapançalı kişi qalmalıymış. Əsirliyimin üçüncü günü gombul kişi gəlib hətta onu da soruşdu ki, qadın üçün darıxmıram ki, çün-

ki bəlkə mənim burdakı qalışım xeyli uzandı. Kişi istəmir ki, mən könüllü guşənişinliyin altını çəkim. Təşəkkür edib bildirdim ki, tapançalı kişinin qeydinə qalsınlar, çünki o xacəyə oxşamır. Gombul bir xeyli də gəvəzələdi və gileyləndi ki, başıma az pul ödəmək istəyirlər, baxmayaraq ki məni ən yaxşı otaqda yerləşdirib yaxşı da bəsləyirlər. Yalnız həddən artıq izzətli adamlar bu otaqda saxlanılır, orta imkanlılar üçün onların ayrı mənzilləri varmış. Quldur adacığındakı sinfi ayrıntı qəlbimi kövrəltdi və mən kişini arxayın saldım ki, xərcləri əvvəl-axır ona çatdırılacaq. Axır ki banditlər atamla razılığa gəldilər. Mənə 100 min rubl qiymət qoyuldu, üstəgəl banditlərin xidmətimə tələb etdikləri 5 min. Deməli, hər günə min rubl, amma, deyəsən, xeyli çox idi axı.

Yenidən məni evdən gözləri bağlı çıxartdılar, maşına mindirib şəhərin kənarında əlimi sıxdıqdan və əsirlikdə oxuduğum kitabları xatirə kimi mənə bağışladıqdan sonra buraxdılar. Biz bir-birimizdən az qala yaxşı dostlar kimi ayrıldıq və mən evə gələndən sonra zəng edib soruşdular ki, yolda bir şey baş verməyib ki. Bu quldurların kimliyini yalnız sonralar öyrəndim. Onlar ermənilər, Ermənistandakı siyasi mübarizələri üçün pula ehtiyacları olan radikal siyasi partiyanın üzvləri idilər. Bir ildən sonra eşidəndə ki onları Gəncə meydanında asıblar, sevincim yerə-göyə sığmadı.

Seçki kampaniyasına və təbliğata bu yolla pul toplamaq Şərqi bütün siyasi partiyalarına xas idi, bu cür əldə edilmiş pul çox vaxt partiya üzvlərinin cibində itib-batsa da. Belə maliyyə biciklərinin ustası bir vaxtlar gürcü Soso Cuqaşvili olmuşdu ki, o da məhz özünün bədnam inqilabi təxəllüsü «Nişeradze»ni sadə Stalin adı ilə dəyişmək üzrə idi. Şərqdə tək-tük varlı adam tapılar ki, o hərdən öz pul ki-

səsinin ağzını məcburən açıb bu və ya digər inqilabi dəstənin məqsədlərinə verməmiş olsun. Bunun ən parlaq nümunəsi leninçi marksistlərin və erməni daşnakların təşkil etdiyi qəsbkarlıq, yaxud bu incə peşəyə qoyulan ad kimi qəsb idi. Əfsuslar olsun ki, mən Stalinin əlinə düşməyimlə öyünə bilmirəm. Mən oğurlananda – 1917-ci ildə – kommunist partiyasının daha qəsbə ehtiyacı qalmamışdı. Elə Stalin özü də daha vacib işlərlə məşğul olurdu. Partiyanın baş katibi Leninin və o vaxtlar daha məşhur olan Cənubi Rusiyadan jurnalist Lev Bronşteynin – Trotskinin yaxın dostu idi.

O vaxt Azərbaycanda, bu məfhumu Azərbaycanla bağlamaq mümkünsə, hələ dərin sükut hökm sürürdü. Rus hərbi dəstələri hardasa Bakı yaxınlığında rahatca düşərgələndirdilər və erməni «Daşnaksutyun» partiyası hay-küy qaldırmadan bir qoşun hazırlayırdı ki, o da Ermənistanı ölkənin müdafiəsinə getməliydi. Həmin qoşunun başçıları Andronik və Styopa Lalay idilər. Amma onların ikisi də Ermənistanı getmədi, çünki martın üç qanlı günü yaxınlaşmaqdaydı ki, həmin günlərdə də küçə döyüşlərində Azərbaycanın taleyi həll olundu və Bakının meydanlarına, damlarına və küçələrinə 30 min cəsəd sərildi.

Andronik və Styopa Lalay həmin günlər qəddarlıq mücəssiməsinə çevrildilər.

QAN SELİ

General Hacı Zeynalabdin Tağızadə Azərbaycanda ən hörmətli kişi idi. İstənilən məclisdə görünəndə, yaxud bir yerə qonaq gedəndə ordakıların hamısı yerindən qalxırdı və general əlini kiməsə öpüşə uzadırdısa, həmin adam özünü şərəflənmiş sayırdı. Generalın ağzından çıxan hər söz ölkədə qanun idi və bütün kəndçilər, fəhlələr, qaçaqlar, hətta ən iyrenc neft sahibkarları da ona ali bir varlıq kimi hörmət bəsləyirdilər. Generalın bu cür şan-şöhrətə necə çatması sirdir. Doğrudur, o öz xalqına bir həbsxana, bir məktəb, bir teatr və bir məscid tikdirib, amma bunu digər neft sahibkarları da edirdi axı. Varlılardan biri olsa da, o, ölkədə heç də ən varlı adam deyildi və bir dəfə də döyüş meydanında olmadan general çinini daşıyırdı. Ona bu şəkildə kütləvi hörmət bəslənməsinin səbəbi, görünür, o idi ki, işlərini əksərən təmiz aparırdı, savadsız olsa da, Şərqi ən müdrik insanı sayılırdı. General Tağının kübar keçmişindən söhbət gedə bilməzdi. Gənliyində eşşək yedəkçisi olmuşdu ki, sonradan da bu, asta-asta sarvan peşəsinə keçməliydi; çeşidli neft alveri ilə axırda öz sərvətinin özülünü qoymaq ona müyəssər oldu ki, həmin sərvət də müəyyən həcmə qədər artdı. Bir gün oturub pullarını saydı və gördü ki, az qala qırx milyona çatıb. Belə olanda o, xalqın və cəmiyyətin rifahına xidmət edən işlərdən başqa qalanların hamısını ləğv etdi. Bir ədəd teatr, bir ədəd toxuculuq kombinatı, bir məktəb və sosialdəyərli digər şeylər tikdirdi ki, bunlar da ona müqəddəslik şöhrəti qazandırdı. Yazıb-oxumağı bacarmırdı, amma müəyyən qəbul saatları vardı ki, həmin saatlarda o, arzu edən hər kəsə çox ağıllı həyati məsləhətlər verirdi. Yaşlı çağında bir də evlənmək qərarına gəldi ki, bu da onun şan-şöhrətini xeyli ar-

tırmalıydı. Zira bu yaşda bir daha evlənən kişiyə Şərqdə Allahın sevimlisi kimi baxırlar. Onun zövcəsi hələ onsəkkizini haqlamamış gömköyçək bir çər-kəkz qızı idi. General Tağının qızdan ikiqat yaşlı olan oğulları vardı ki, bunun özü də elə ona şərəf gətirən bir amil idi. Toy oldu, gəlin Avropa sayacağında generalın sarayına gətirildi və təzə bəylə gəlin xoş günləri şərq aqilliyinin bütün qaydaları ilə yaşamağa başladı.

Amma tezliklə fəlakət qapını döydü.

Generalın böyük oğlunun knyaz Behbudov adlı bir süd qardaşı vardı, süd qardaşlığı çox yaxın qohumluq dərəcəsi sayıldığından həmin Behbudov bu evə sərbəst gəlib-gedirdi. Knyaz Behbudov gözəl və gənc idi və qardaşların sevimlisinə çevrilmişdi. Onun gənc xanıma vurulması, yaxud qadının knyazdan xoşu gəlməsi, yəqin ki, heç vaxt araşdırıla bilməyəcək. Bəlkə də bu hadisənin heç önəmli bir səbəbi də olmamışdır, yoxsa gənc xanım generalın sevimli zövcəsi kimi qala bilməzdi. Fakt faktlığında qalır ki, günlərin birində bu müdrək azərbaycanlı knyaz Behbudovu öz otağına çağırırdı. Onların arasında gedən söhbəti mən burda sözbəsöz vermək istəyirəm.

- Necəsən? – General soruşdu.

- Yaxşı, - knyaz cavab verdi.

- Gözümün içinə bax.

- Buyurun.

Bu vaxt general ayağa qalxıb bildirdi:

- Həmişə sənın xeyirxahın olmuşam, indi mənə yamanlıq edib gəc baxırsan. - Sonra o, üç kərə əlini əlinə vurdu və silahlı nöqərlər otağa daxil oldular. Aqıl general Hacı Zeynalabdin Tağızadə nöqərlərə işarə verib buyurdu. - Onun sünnetini dibindən kəsin!

Sonra baş verənləri təsvir etmək çətindir. Knyaz

böyürdü. Aqıl general söyürdü. Silahlı nöker-naib çörək verən ağanın sözlərinə əməl edirdi. Generalın oğlu süd qardaşının köməyinə gəldi, ancaq döyülüb qovuldu. Sanki möcüzə nəticəsində knyaza müyəssər oldu ki, pırtıb əldən çıxsın və pillələrlə aşağı cumsun; burda ona yenidən hücum çəkdilər, ancaq o, küçədə dayanmış qoçularının diqqətini özünə çəkə bildi. Davada iştirak etmək fürsətini qaçıрмаq istəməyənlərin qarşısını camaat kəsdiyinə görə knyazı kişilik şərəfi döyüşündən sürüyüb çıxarmaq mümkün oldu. Bununla öz mənasını itirmiş dava işə xalis məşq kimi hələ bir-iki saat da çəkdi.

Generalın knyazın kişiliyinə qarşı təcavüzünün baş tutub-tutmaması dəqiq müəyyənləşdirilə bilmədi. Elə həmin gün Behbudovu qohumları Parisə yola saldılar ki, buradan da o, bir daha Azərbaycana dönmədi. Özünün yaralanması və həmin yaranın müalicəsi barədə də hansısa bir ifadə verməkdən həmişə çəkindi.

İş məhkəməyə düşdü, özü də Rusiya məhkəməsinə, çünki knyaz Rusiyanın təbəəsi, general da bütün rus ordenlərinin daşıyıcısı, Həqiqi Rus Gizli Müşaviri idi. Əvvəlcə generalı həbsxanaya salmaq istədilər, amma sonra fikirləşdilər ki, bu, baş tutmaz, çünki həbsxananı o özü tikdirmişdir və həbsxana bir növ onun şəxsi mülkiyyətidir. Rusiyanın ən yaxşı vəkilləri indi, rus mətbuatının generalı adlandırdığı kimi, «azərbaycanlı axtaçı»nı müdafiə edirdilər. Buna baxmayaraq kişinin işi xeyli dolaşığa düşmüşdü, zira həmin olay Peterburq hakimləri üçün təkəcə qəddar bədən xəsarəti yox, həm də Behbudovlar knyaz sülaləsinin, Qafqazın ən kübar, ən ruspərəst knyazlarının eşidilməmiş rüsvayçılığı demək idi.

Bu böhran zamanı general öz katibinə çarın ünvanına bir məktub diktə etdi. Məktubda söhbətin

nədən getdiyi bəlli deyil. Hər halda general öz müdrikliyini burada bir daha sübuta yetirdi, çünki çar məktubu alan kimi «Əlahəzrət General Tağının» əleyhinə məhkəməni dayandırmağı və məsələyə Behbudovlar ailəsinin şərəfinə toxunmamaq kimi yanaşmağı şəxsən əmr etdi. O vaxt çarın sözünün hələ qiyməti vardı. Behbudovların şərəfi xilas edildi. Həmin hadisədən sonra Azərbaycanda generalın hörməti daha da artdı.

Bu hörmətli, yanımçıq və aqıl generalın Məmməd adlı bir oğlu vardı, o mənim yaxın dostlarımdan biri idi və Şərqi İndiyə qədər görmədiyi dəhşətli qan selinin birbaşa səbəbkarı oldu. Məmməd qərribə oğlan idi, neft sahibkarlarının evladdarı arasında tez-tez rast gəlinən bir hal. O, pəndəm, xumar idi və, təbii ki, həyatdan doymuşdu. Məmmədin məktəb yaşları çatanda general qərara aldı ki, oğlu nəsə öyrənsin. Bu vaxta qədər uşağın yeganə məşğuliyyəti divar kağızlarını albalı mürəbbəsi və alma cəmi ilə yağlamaq olmuşdu. Dostumla rəftara nə ingilis, nə fransız, nə də alman müəllimi üç-cə gündən artıq tab gətirə bilmirdi. Onun təhsili ilkin mərhələdə ilişib qalmışdı. Axır ki, generalın ağına gerçəkdən də çox dahiyənə bir fikir gəldi.

- Gərək məktəbə gedəsən, - Məmmədə dedi.

Bu da ona çoxlu bəhanələr gətirməli oldu. Onun fikrincə Azərbaycanda hər məktəbin kölgəli tərəfi vardı. Yabancı qurumlara isə cəlqin nifrət bəsləyirdi. General öz cüvərtisinə diqqətlə qulaq asdı, sonra götür-qoy etdi və axırda çağdaş arxitektura malik, müasir Avropa pedaqogikasının bütün tələblərinə uyğun bir məktəb tikdirdi. Bugün həmin məktəbin odalarında Azərbaycanın ilk universiteti yerləşir.

Məmməd məktəbə getdi, pis də oxumadı, təvəzökarlaşdı və melankoliyaya qapıldı. 1918-ci ildə, rus inqilabından azca sonra məktəbi buraxıb məşhur

«Vəhşi Diviziya»nın zabiti oldu, bu diviziyanın hərətinə mən də çəkirdim (o vaxt mən Məmməddən beş yaş kiçik idim). «Vəhşi Diviziya» Azərbaycanın ən adlı-sanlı ailələrinin nümayəndələrindən təşkil olunmuşdu və onunla ad çıxarmışdı ki, üzvləri (həm zabitlər, həm də əsgərlər) döyüşdə tək-cə süngü, xəncər və digər yaraqlarla vuruşmurdular, həm də dişləri ilə düşmənin boğazını xüsusi bir cəldliklə üz-məyi bacarırdılar.

Məmməd bu diviziyaya daxil oldu. Əyninə gözəl bir mundir geyinib bir neçə həftə küçələrdə dolaşdı və hələlik bu mərtəbəyə çatmamış dostlarının hamısında həsəd duyğularını coşdurdu. Axırda kiçik bir yuvaya, öz bölüyünə çəkildi. Aradan bir neçə həftə keçdi, sonra xəbər gəldi ki, o, qızıl suyuna çəkilmiş, daş-qaşla bəzədilmiş tapançası ilə özünü vurmuşdur. Dəfn, təbii ki, Bakıda olmalıydı və tərəkəndən-dırnağa silahlanmış «Vəhşi Diviziya» öz zabitinə son ehtiram göstərmək üçün makinalı tüfənglərin və səhra toplarının müşayətində şəhərə yollandı.

Şəhər kənarında, öndə dediyim kimi, rus ordusunun qalıqları yerləşirdi. Daşnaklar şəhərdə erməni hərbi dəstələri yaradırdılar. Fəhlə qəsəbələrindən olan kommunistlər, ermənilər və gürcülər, müharibə və inqilab nəticəsində güclü demoralizə olmuş rus əsgərlərinin təsiri altında sonucsuz qalmayan ciddi təbliğat aparırdılar. Cır-cındır içində, lakin yetərincə silahlanmış rus döyüşçüləri tezliklə küçələrdə peyda oldular. Onlar acgözlüklə neft sahibkarlarının mülklərinə baxır, meyxanalarda içib keflənir, kapitalistləri ucadan söyür və kommunist rəhbərlərdən biri – erməni Şaumyan, yaxud gürcü Caparidze – yanlarından ötəndə «Yaşa!» deyib böyürürdülər. Neft sahibkarlarının bir ovuc keşikçiləri tərəfindən qorunan şəhərdə isə hələlik nisbi sakitlik hökm sürürdü. Öz qoşunlarını yaradan erməni millətçiləri – knyaz

Andronik və Styopa Lalay – vəhşiləşmiş rus dəstələrini birtəhər Rusiyaya qaytarmağa ciddi-cəhdlə çalışan hökumətin daxili işlərinə qarışmırdılar. Elə bu vaxt «Vəhşi Diviziya», ölkənin yeganə xalis müsəlman ordusu, şəhərə Məmmədin dəfninə gəldi. O, şəhər sınırlarının içində yerləşdirildi və, beləliklə, ermənilər və ruslarla yanaşı neft məmləkətinin üçüncü hədəsinə çevrildi.

Bir-birinə nifrət edən bu üç qoşunu qanlı toqquşmalardan çəkəndirmək heç də asan deyildi, lakin hər üç tərəf dəfndən öncə istənilən iri toqquşmadan özünü saxladı. Dəfndən sonra rus əsgər şurasının nümayəndələri və kommunistlər müsəlmanların qoşun rəhbərlərini yanlarına çağıraraq tələb etdilər ki, şəhəri tərk etməzdən qabaq «Vəhşi Diviziya» özünün silah-sursatını kommunistlərə təhvil versin, yoxsa rusların himayə etdiyi kommunistlər onu silahları təhvil verməyə məcbur edəcək. Təbii ki, silahların təhvilini diviziyanın özünüməhvi demək idi. Onun rəhbərləri kommunist olmayan erməni təşkilatlarının başçılarna müraciət etdilər, çünki onları da eyni tale gözləyə bilərdi. Knyaz Andronik öz dəstələri və «Vəhşi Diviziya» ilə birlikdə kommunistləri qovub çıxarmağa razılıq verdi ki, sonralar, qələbədən sonra erməni-müsəlman sərhəd mübahisələrini barışla nizamlasın. Əvvəlcədən də tam bilmək olurdu ki, erməni-müsəlman ordusu neft sahibkarlarının dəstəyi ilə kommunistlərə asanlıqla qalib gələcək. Bundan sonra diviziya kommunist rəhbərlərə bildirdi ki, neft mədənlərini yanğından qorumaq üçün Bakıda küçə döyüşlərinə hazırdır. Plan hazırlanıb rollar bölündükdən sonra, döyüşün başlanmasına iki saat qalmış ermənilər azərbaycanlılarla birgə vuruşmaq vədlərini pozdular. Erməni başçılardan biri – Styopa Lalay – oniki il öncə müsəlmanlara qarşı qan qisasına and içmişdi. Eləcə də erməni

əsgərlərin çoxu türklərin dostu kimi tanınan azərbaycanlılar üçün vuruşmaq istəmədi. Bu məsələdə kommunist rəhbərlərin əksəriyyətinin erməni, yəni soydaş, qismən hətta daşnakların qan qohumları olduqları da önəmli rol oynadı.

Şəhərin erməni sakinləri tərəfindən müdafiə olunaraq Andronik və Styopa Lalay indi 1905-ci ilin erməni qırğınının qisasını almağa qərar verdilər. Şəhərin bütün döyüş qabiliyyətli ermənilərinə çağırışda onlar müsəlmanların məhvini və erməni-rus kommunistlərə yardım göstərməyi tələb etdilər. Bakının istənilən dinc sakini silahlı olduğuna görə çoxdan həsrəti çəkilən bu çağırış ruh yüksəkliyi ilə qarşılandı. Təbii ki, müsəlmanlar da son anda müsəlman sakinləri döyüşə səslədilər. Söhbət indi kommunist hücumundan daha çox, kommunistlərin erməniləri dəstəklədiyi erməni-müsəlman davasından getdiyinə görə tərəfsiz sakinlər – ruslar, gürcülər, yəhudilər və əcnəbilər – qarşıdan gələn hadisələrdən tələm-tələsik xəbərdar edildilər və onlardan tələb olundu ki, evlərindən bayıra çıxmasınlar, qarşıduran tərəflərdən heç birinə dəstək verməsinlər.

Sonra küçə döyüşləri başladı.

İlk atəşlər açılanda mən evimizin balkonunda öyləşmişdim. Küçədə hələ bir neçə adam vardı, hətta çadralı qadınlar da. Atam məni içəri çağıranda onlardan birinin yerə sərildiyini gördüm. Evdə tək qalmışdıq. Biz ikimiz, qadınlar və bizimlə bir yerdə yaşayan uşaqlar. Özlərini kişi cərgəsində görənlər xidmətçilər küçədə bizim əvəzimizdən döyüşürdülər. Hətta xacəmiz, dünyanın ən barışsal bu insanı da əyri bir qılınc götürüb üz-gözündən döyüş həsrəti və sevinc yağa-yağa camaatın içində gözdən itdi. Yalnız döyüşün başlamasından bir neçə saat sonra dostlarımız bizə gəlib evimizin yastı damında bir maki-nalı tufəng qoydular ki, onu da bir neçə döyüşçü iş-

lədir. Evimiz dava meydanının tən ortasında idi. Dostlarımız qədim Xan Sarayının darvazalarına bitişik yerdə qərar tutmuşdular. Sarayın dövrəsində ilk sırada ermənilər vuruşurdu. Damımızın üstündəki makinalı tüfənglə onlar bir günlüyünə geri oturuldu. Styopa Lalay yalnız sərt döyüşdən sonra evimizi ələ keçirəndə və makinalı tüfəngi qalaya doğru tuşlayanda müdafiə öz əhəmiyyətini itirdi.

Neft sahibkarlarının evləri bu cür hallar üçün əməllicə hazırlanır. Demək olar, hər evdə yeraltı mənzil olur ki, o da küçə döyüşləri zamanı qadın və uşaqların gizlənmə yerinə çevrilir. Evimizdəki bu sığınacaq yaxşı təchiz olunmuş bir neçə otaqdan ibarətdir ki, onlar da polad tavan və polad qapı ilə xarici aləmdən təcrid olunmuşlar. Yalnız damında bir-iki barmaqlığı olan və güclə nəzərə çarpan tunel həyəətə çıxır və sığınacağa hava gəlməsinə zəmin yaradırdı. Otaqlarda telefon, elektrik işığı və su kəməri vardı. Acınacaqlı küçə döyüşlərinə baxmayaraq elektrik işığı və telefon heç vaxt kəsilmirdi. Bu, hər iki düşmən tərəf üçün, xüsusilə də müsəlmanlığından, yaxud erməniliyindən asılı olmayaraq mədənlərdə vəziyyətə nəzarət etməli olan neft sahibkarları üçün vacib idi.

Dava başlayan kimi biz bu otaqlara çəkildik. Təxminən əlli adam idik, əksərən də indiyə qədər çoxunu evimizdə görmədiyim qadınlar və uşaqlar. Onlar dörd bir tərəfdən bizə axışıb özlərini qan və süd qohumları, yaxud xidmətçi kimi qələmə verdilər və, təbii ki, içəri alındılar. Bizim kimi bu cür yaxşı hazırlıq görməmiş qonşu sahibkarlar da gizlənmək və mədənləri ilə telefon əlaqəsi saxlamaq üçün qaçıb bizə gəldilər. Atam döyüşmürdü, lazım gələrsə, sülh danışıqlarını aparmaq üçün digər neft sahibkarları kimi ona da qıymırdılar. Davada başlıca olaraq mədənlərdə dincliyi qorumaq lazım idi. Poq-

quldayan arzulara baxmayaraq döyüşən tərəflərdən heç biri düşmən neft sahibkarının mədəninə odlamağa ürək eləmir, çünki alov mütləq öz adamlarının da neft buruqlarını məhv edər. Erməni neft sahibkarları – Styopa Lalay da məşhur neft maqnatı idi – öz soydaşlarının tərəfində olsalar da, küçə döyüşləri zamanı bizimlə, özlərinin qan düşmənləri ilə razılığa gəlmək məcburiyyətində idilər. Neft buruqları məhz yeganə müqəddəslik idi ki, bu günlərin özündə də onlara toxunula bilməzdi. Neft buruqları bütün tərəflərdən yüksəkdə dururdu. Onlar öz qarıllarını püskürməkdə idilər və nəyin bahasına olsa da, qorunmalıydılar.

Telefonumuz ara vermədən işləyirdi. Tezliklə erməni sahibkarlar bizə zəng etdilər və hövlnak bildirdilər ki, müsəlmanlar onların buruqlarını yandıracaqları ilə hədələyirlər. Biz də müsəlman qiyamının başçalarına çatdırdıq ki, etibar etdikləri adamları buruqlara göndərsinlər. Sonra bizə öz mədənlərimizdən zəng olundu və bildirildi ki, ermənilər də öz növbələrində müsəlman mühəndisləri öldürüb quyuya atırlar. Biz bunu yenidən ermənilərə çatdırdıq, onlar da müvafiq tədbir gördülər. Mədənlərin rəhbərliyi qan-tər içində çalışırdı. Fəhlələr də erməni və müsəlmanlardan ibarət idi. Buruqlarda ölüm hökm sürürdü, bizim mühəndislərdən ondördü qətlə yetirildi. Fəhlələr bir-birilərinin hülqumlarını gəmirirdilər. Bununla belə, telefonların başında əsim-əsim əsən neft sahibkarlarının sayəsində həmin qanlı günlər mədənlər üçün nisbətən dinc otuşdu. Ermənilərin və müsəlmanların hamısı 1905-ci il qırğını unutmamışdı ki, həmin qırğında da, demək olar, bütün buruqları alov məhv etmişdi.

Bunları oxuyan kommunist bəlkə də deyəcək ki, burda kapitalın həmrəyliyi ayrı-ayrı kapitalistlərin milli nifrətinə qalib gəlir. O, haqlı deyil; zira özləri-

nin bu davadan salamat qurtarıb-qurtarmayacağını bilmədən onlar neft mədənlərini qoruyurdular. Həmin gün öldürülən neft sahibkarı tək-cə bir nəfərlə bitmədi. Küçələrdə tüğyan edən milli nifrət heç kimdən yan ötmədi. Bu dəfə qalib gələn ermənilər 1905-ci ilin intiqamını birəbeş aldılar.

Qadınlar, uşaqlar və qocalar öz mənzillərində qətlə yetirildilər. Sakinlərin sığınacaq tapdıqları məscidlərdə qan su yerinə axdı. Kommunist və neft maqnatı Styopa Lalay bütün şəhərdə müsəlman uşaqları axtarıb-tapır, onların qıçından yapışıb havada yellədir və başlarını yola döşənmiş çaylaq daşının üstündə əzirdi. Bu yolla o, yüzdən çox uşaq öldürdü və hər qətdən sonra bağırırdı:

- Ata-anamın qisası!

Ata-anasını oniki il qabaq müsəlmanlar xəncərlə öldürmüşdülər. Dava vur-tut altı saat çəkdi, müsəlmanlar yenildilər.

Aralarında altı din xadimi olan oniki nəfərdən ibarət nümayəndə sülh bağlamaq üçün əllərində ağ bayraq düşmən düşərgəsinə yollandı. Ağ bayrağa baxmayaraq ermənilər onları güllələdi. Bakının küçələrində düz üç gün qan axdı. Küçə və evlər cəsədlərlə dolu idi. Məscidlərin önündə qarnı yarılmış hamilə qadınlar uzanıb qalmışdılar. Ermənilər bizim həyəətə soxuldular, ikisinin birlikdə güclə on yaşı olan iki uşağı onların havaya atıb xəncərləri ilə tutmalarını mən hava yarığından öz gözlərimlə gördüm. Davada hər şeylərini itirmiş müsəlmanların çoxu əyinlərinə kəfən geyib düşmən qılıncının ağzına yaraqsız-filansız atılırdılar. Küçə döyüşlərində heç kəsə rəhm edilmədi. Hətta Şərqi hər yerində toxunulmaz sayılan həkimlər də qətlə yetirildilər.

Hər erməni bu davada iştirak etməliydi. Əsir azərbaycanlılar ata-anaları əvvəllər müsəlmanlar tərəfindən öldürülmüş erməni uşaqlarının yanına gəti-

rilirdi. Uşaqların əlinə xəncər verilirdi. Öz ölümlərinin intiqamını almaq üçün onlar əsirin boğazını asta-asta kəsməli olurdular. İçində daha heç bir müdafiəçi qalmamış müsəlman evlərinin üstünə pulemyotlar ara vermədən atəş açırdı.

Otuz min müsəlman qətlə yetirildi. Styopa Lalay qələbəni bayram edirdi.

Davanın tən ortasında neft sahibkarları – müsəlmanlar, ermənilər, ruslar və yəhudilər – telefonu qulaqlarına basıb düşmən hədəfinə tab gətirən zirzəmi və otaqlarda əsə-əsə otururdular və qara qızılın keşiyini çəkirdilər. Onların solğun sifətləri hərarətdən alışıb-yanırdı, neftin hərarətindən.

Zirzəmidə üç gün qaldıq. Şəhərdə baş verənlərin hamısını telefon bizə çatdırırdı. İtkilərimiz barədə onları görməmişdən qabaq xəbər tuturduq. Birinci gün gecə Styopa Lalay evimizi zəbt etdi və zirzəmiyə soxulmağa çalışdı, lakin heç nə alınmadı. Həyətimizdə, bizim gözlərimiz önündə qadın və uşaqları qılincdan keçirməyə qane olmaq məcburiyyətində qaldı. İlk iki gün mən buna dözdüm, oxumağa, yaxud yatmağa çalışdım. Üçüncü gün alınmadı. Bu mənim öz gözlərimlə gördüyüm ilk böyük qan seli idi. Hər şeyə alışaraq qan və ölümün pəncəsində bu qan selini əvvəlki ilə müqayisə edən kişilərə mən mat-mat tamaşa edirdim. Zirzəmidə şüvən qoparan uşaq və qadınların arasında mən buna dözmədim və atamdan küçəyə çıxmağıma icazə verməsini xahiş etdim. Axıdılan qanlar barədə telefonda gələn sözləmləri daha dinləmək istəmirdim, qanı və qətli öz gözlərimlə görmək istəyirdim.

Atamın gücü gülməyinə çatdı.

- İntiqam savaşının vaxtı gələcək, - dedi, - hələlik sə sakitcə zirzəmidə qal.

Yalnız üçüncü günün gecəsi hər ikimiz evdən çıxdıq ki, bir neçə küçəni qaranlıqda keçib özümüzü

idarə binasına çatdıraq və baş verənləri burdan daha yaxşı müşahidə edək.

Ağlartı və şüvənin müşayətində biz gizləndiyimiz yeri tərk edib qanlı küçəyə çıxdıq. İlk gördüyüm şey qulaq və burunları kəsilmiş, cinsi orqanları kəsilib ağızlarına soxulmuş cəsədlər oldu. Uzanıb-qalmışdılar yerdə, heç kəs də onları sürüyüb aparmanın qeydinə qalmırdı. Yalnız ertəsi gün xərəklər işə düşdü, minlərlə cəsədi şəhərdən qırağa daşdı. Bütün günü küçələrdə cəsəd arabaları gedib-gəlirdi. Arabaçılar ölümlərin ciblərini axtarırdılar. Bu onların muzdları idi. Onlarla meyiti arabaya atırdılar və sonra ağır-ağır, heç cəsədlərin üstünü də örtmədən şəhərin içi ilə neft mədənlərinə sürürdülər ki, burda da onları qumda basdırırdılar.

Biz bir neçə gün də idarədə gizlənəsi olduq. Sağ qalan qulluqçu və keşikçilərimiz tədricən bir yerə yığılırdı. Ölkənin yeni durumuna əlacsız boyun əyən dostlarımız da üzə çıxdılar.

Bakıda, bütün neft mədənlərində və zavodlarda, Gürcüstan sərhədinə qədər bütün ölkədə yeni hökmdarlar – kommunist Lalay və Şaumyan – tüğyan edirdilər.

Millətçi və erməni knyaz Andronik qaçıb aradan çıxmaq məcburiyyətində qaldı.

XORALILARIN QIYAMI

Həmin dövrün küçə döyüşlərindən dərhal sonra baş verən iki hadisə yaddaşımda daha aydın həkk olunmuşdur: xoralıların və Quba əyalətində uyuşmaz yəhudilərin qiyamları. Dünyanın ən qorxulu xəstəliyi xoraya Azərbaycanda çox az-az təsadüf olunur, fəqət cüzamlılar çox vaxt Türküstandan və İrandan sivişib bura keçirlər. Onları tanımaq çox çətinidir, çünki xoralarını adətən gizlədirilər və Bakının kasıb məhəllələrində sağlam adamların arasında mənzil tuturlar. Xorası hələ tərəqqi etməmiş və bədən hissələri korlanmamış cüzamlı bu qorxunc yoluxucu xəstəliyi duyulmadan yayaraq illər uzununu sağlamlar arasında yaşaya bilər. O, ağrı hiss etmir, hər cür işə qabil olur və bədəninin tədrici çürüməsinə məhkum olur. Bu, onillər boyu davam edə bilər. Aradan aylar ötdükcə zaman-zaman o, ağrı duymadan çürümüş ətinə kəsib atır. Xəstəliyin tanınmasını çətinləşdirən odur ki, Şərqdə dəri xəstəliklərinə tez-tez rast gəlinir və xoralılar təbabətdən başı çıxmayan polisə izah edirlər ki, adi siflisə tutulublar və buna qarşı nə mübarizə aparmaq, nə də belə xəstələri təcrid etmək mümkündür.

Amma hansısa bir xoralı tapılırsa, yaxud xəstəlik gizlədilməsi daha mümkün olmayan həddə qədər tərəqqi edirsə, onda həmin xoralı xoralılar koloniyasına göndərilir və burada ömrünün axırına qədər dövlət hesabına saxlanılır. Xoralılar koloniyası şəhərdən xeyli aralı, düzənlikdə yerləşirdi. Ona əlillər keşik çəkirdilər ki, onlar da hər gün azuqəni giriş qapısının ağzına qoyurdular, xəstələr də həmin yeməyi götürürdülər. Keşikçilərin özləri isə koloniyanın ətrafında yaşayırdı və xəstələrlə hər cür təmasdan qaçırdı. Xoralılardan biri öləndə meyiti digər xəstələr ilə koloniyanın içində basdırırdılar. Taxta

barmaqliqlarla hasara alınmiş sərhədi aşan hər kəsi əlillərin yerindəcə güllələməyə ixtiyarı vardı. Koloniya daxilində evlənməyə, uşaq törətməyə, koma tikməyə, bir-biri ilə alış-veriş etməyə, hətta bayram keçirməyə icazə verilirdi.

İllər uzununu cüzam xəstəliyinə tutulmuş insanlar çürüməkdə olan bədənlərinə alışırlar, onun çürüməsi barədə düşünmürlər. Adətən onlar, necə deyərlər, onillərlə çəkən cüzamdan yox, qocalıqdan ölürlər. Yalnız koloniyaya təzə gətirilənlər bir müddət, tələləri ilə barışana qədər, dəlilik edirlər. Küçə döyüşlərindən, inqilabdan sonra koloniyaya nəzarətin və keşiyin təşkili dağıldı. Əlillər yoxa çıxdılar. Ölkədə qiyam və aclıq baş qaldırdı. Xoralıları ərzaqla təmin etmək daha heç kəsin yadına düşmədi. Ümumiyyətlə onların varlığını unudular, bəlkə də öldüklərini güman etdilər. Birdən xoralıların qiyamı başladı. Sifət və əzaları gömgöy göyərək irinləmiş ac, çürüməkdə olan bu insanlar özlərinə bir şey seçdilər, koloniyadan çıxıb qonşu kəndləri talan etdilər, sonra neft paytaxtına yaxınlaşdılar. Kəndlərin sakinləri xoralıların qarşısındakı hücumu barədə eşidəndə çaxnaşmaya düşüb öz daxmalarını tərk etdilər. Onlar bildirdilər ki, cüzamlılarla əlbəyaxa olarsansa, xora xəstəliyinə tutularsan. Kəndlərdən şəhərə axışan qaçqınlar qorxudan min cür dəhşət söyləyirdilər, məsələn, deyirdilər ki, cüzamlılar makinalı tüfəng ələ keçirmişlər və hər biri min nəfərdən ibarət on alay yaratmışlar. Xoralıların sayı hər gün nəzarətsiz şəkildə artırdı, onlar haqqında ümumiyyətlə heç bir rəsmi sənəd yox idi. Söyləyirdilər ki, cüzamlılar yeni ictimai quruluş təbliğ edirlər, neft buruqlarını yandırmaq, bütün sakinləri yoluxdurmaq istəyirlər. İnqilabi hökumətin iclasında qiyamçı xoralıları «dünya inqilabının ziyankarları» və «köhnə rejimin qalıqları» elan etmək və qiyamı amansızcasına yatır-

maq qərarına gəldilər. Uğrunda qızğın mübahisə getmiş (xəstələrə heç də hamı inqilabın ziyankarları kimi baxmaq istəmirdi) bu müdrik qərarın yerinə yetirilməsi müəyyən çətinliklərlə üzləşdi. Qırmızı proletariyatın rəhbərlərindən heç kim xoralılar əleyhinə yaradılan hərbi dəstəyə başçılığını öz üzərinə götürmək istəmirdi. İnqilabi hərbi dəstənin özü də bu qorxunc düşmənlə döyüşməkdən boyun qaçırırdı. Artıq şəhərə panika düşmüşdü, keçmiş sutenyor Kaşi inqilaba sevgisindən bu hərbi dəstəyə başçılıq etməyə razılıq verəndə düşmən şəhərdən vur-tut bir-iki kilometr aralı idi.

Kaşi yüngül işə girişməmişdi; zira hərbi dəstə o vaxt döyüşə girməyə hazır idi ki, başçı doğrudan da onlara başçılıq etsin, yəni özü hamıdan öndə addımlasın və lazım gələrsə, xəstələrlə birinci əlaqəyə girsin.

Sutenyor razılaşdı, ona xalq rifahı naziri adı verildi və o, yüz əsgər, on pulemyotla özünün gələcək igidliyinin meydanına üz tutdu.

Çox primitiv silahlanmış cüzamlılar hökumət qoşununu görəndə kimi ağ və qırmızı bayraq qaldırdılar, biri təslim, digəri də özlərinin inqilabi təmayül rəmzi təki. Lakin onların nümayəndələri işarə verəndə ki onları dinləsinlər, xalq rifahı naziri pulemyotları hazır vəziyyətə gətirmək əmrini verdi. Hökumət dəstələri ilə cüzamlıların arasındakı məsafə daralmışdı, daha qiyamçılardan heç kəs qaçıb-qurtula bilməzdi. Hamısı gülələndi, çünki onlar, sonralar nazirin dediyi kimi, «neft balinaları»na satılmışdılar. Cəssədlər isə, yəqin ki, cüzama qarşı immunlu olan çaqallların və itlərin öhdəsinə buraxıldı.

Talan edilmiş kəndlərin sakinləri doğma yurdlarına dönməkdən boyun qaçırdılar. Xoralılar qiyamının yatırılmasından sonra ad çıxarmış nazirin əmri ilə cüzamlıların ayaq basdığı evlərə benzin töküüb od

vurdular.

Xoralılar qiyamı beləcə sona yetdi. Bu bəlkə də dünyada baş verən üsyan və qiyamların ən qəribəsi idi. Xoralılar koloniyası hələlik sakinsiz qaldı, bu, dövlətin büdcəsinə xeyli qənaət etdi. Xoralılar koloniyası yenidən işə salınana qədər aradan iki il keçdi.

UYUŞMAZ YƏHUDİLƏR

Quba bölgəsində azğın yəhudilərin üsyanı daha qorxulu idi.

Öncə bu qəribə tayfa barədə bir neçə kəlmə.

Azərbaycanın ayrı-ayrı ərazilərində, çöllərdə və Cənubi Qafqazın daş massivlərinin zirvələrində tez-tez nə məmləkətə xas olan minarəsiz, nə də xristian kilsəsinin xaçı olan xırda, uçuq-sökük yaşayış məskənlərinə rast gəlicən. Bunlar aullardır, «kipta»ların, yaxud Azərbaycanın yəhudi tayfalarına verilən adla deyilsə, «Bəni İsrail»in müvəqqəti, ya da daimi yaşayış məskənləridir. Həmin kəndlərin sakinləri özlərinin köçəriləşmiş soydaşları kimi ölkəyə xas olan libası geyirlər, çox vaxt silah gəzdirlər və ən əlverişli halda əkinçiliklə məşğul olurlar. Əkinçilik mümkün olmayan yerdə həmin yəhudilər, ölkənin digər tayfaları kimi, çobançılıq, köçərilik, döyüşçülük, hərdən də qaçaqçılıq edirlər və bu vaxt müsəlmanlarla birlikdə İran sərhədlərində tacirlərin karvanlarını soyurlar.

Qonşuları yəhudiləri başqa yerlərdə olduğu təkli gəlmə sakinlər gözündə deyil, ölkənin qədim məskunları gözündə görürlər. İndiki Turan camaatı Türküstan və Monqolustan çöllərindən Zərdüşt torpağına gəlməzdən öncə onlar Azərbaycanda yaşayırdılar. Qədim əfsanələrə görə Azərbaycanda ilk yəhudi Şəmbət adlı birisi olmuşdur ki, o da Məsihdən bir neçə əsr əvəl Babilistandan Ərməniyəyə qaçmış. Onun törəmələri Prsak padşahlarının sərkərdələri və torpaq sahibləri olmuşlar və onlardan biri, Şəmbət Baqarat hətta irsi «taqadir»ə, yəni tacı yeni padşahın başına qoyan əyana çevrilmişdi. Həmin Baqaratdan sonralar rus çar nəslilə qohumlaşmış Baqration knyazlarının məşhur, qüdrətli soyu törəyir.

Başqa bir əfsanə isə deyir ki, bu «kipta» neçə-

neçə minillər öncə qızıl barılar arxasında yaşayırdı, yeddi padşahla müharibə aparırdı və nəhayət məğlub olub Azərbaycana köç etdi. Ortaəsrilər dövründə yəhudilərin başçıları İran şahının müstəqil vassaları, elə bugünün özündə də mövcud olan bir neçə yüzilə hətta qüdrətli bir şahlıq səltənəti quran zəngin knyaz nəsləri idilər ki, həmin səltənətdə də yalnız döyüşkən silk – zadəganlar və padşah yəhudilər olurdu. Yəhudilik o vaxt imtiyazlı sinfin dini idi. Çarlar «kipta»nın bir qisminin yaşadığı Cənubi Qafqazı zəbt edəndə həmin yəhudilər ölkənin digər vətəndaşları ilə eynihüquqluluq, çar səltənətinin başqa yəhudilərinə qoyulmuş məhdudiyyətlərdən azadlıq tələb etdilər, özü də belə bir əsaslandırma ilə ki, bunlar Məsihdən öncə Fələstindən köç etmişlər və, deməli, Məsihin çarmıxa çəkilməsinə məsuliyyətli deyillər. Baxmayaraq ki bu, elmin gəldiyi qənaətlərə görə qəti doğru deyil, çar bəlkə də üsyanlardan qaçmaq üçün bu döyüşkən xalqın tələbini yerinə yetirdi.

Həmin yəhudilər öz tayfalarının şanlı keçmişinə indi az əhəmiyyət verirlər. Onların əksəriyyəti savadsızdır, özlərinin spesifik adət və ənənələri, qanunları ilə dünyanın digər yəhudilərinin hamısından seçilən qaba döyüşçü və sığırçıdırlar.

«Kipta»nın son ana qədər əməl etdiyi qanunlar onikinci yüzildə azərbaycanlı hökmdar Rüstəm Xan tərəfindən verilmişdir. Bu qanunlara görə yəhudilər özlərinin iç işlərində tamamilə müstəqil idilər. Müsəlmanlarla münafişədə dini hökm olan «şəriət» yox, «adət», azərbaycanlıların vərdisi qanunu həlledici idi. Yalnız bir neçə məsələ, tutaq ki, yəhudiyyə edilmiş qətlin günahı xüsusi tənzimlənirdi. Qatil, o lap müsəlman olsa belə, qətlə yetirilənin dərisini bədəninəndən çıxarmalı, onu gümüşlə doldurub öldürülənin ailəsinə qanpulu kimi verməliydi. Bu hökm hər

halda nadir yerinə yetirilirdi, çünki yəhudilər də azərbaycanlılar kimi adətən qan qisasının üstündə dururdular.

1920-ci ilə qədər müsəlman və yəhudilərdə (dinləri baxımından yasaq edilmiş xristianlarda yox) rəsmən yol verilən qan qisası kiptada müəyyən mərasim şəraitində, kənd ağsaqqalı və ravvinin nəzarəti altında keçirdi ki, həmin adamlar da onun düzgün gedishinə məsuliyyət daşıyırdılar.

Qətdən sonra qatilin bütün qan qohumlarına xəbər çatdırılırdı ki, üçüncü gün bitəndə qətlə yetirilənin ailəsinin intiqamı başlayacaq. Hansısa bir qəsrə çəkilib orda düşmən ailənin hücumuna qarşı birgə qorunmaq üçün qohumlar bu üç gündən istifadə edirdilər. Əgər qətlə yetirilənin qohumları üç həftə ərzində intiqam ala bilmirdilərsə, qanuna əsasən kənd ağsaqqalı və ravvin işə qarışmalı olurdular ki, onlar da qanpulunu təyin edib ailələri barışdırırdılar. Qətlə yetirdiyi adamı müəyyən mənada əvəz kimi qatil özü iki illiyinə onun ailə üzvlüyünə daxil olurdu ki, burda da o, indən belə evin sevimli oğlu sayılırdı.

Xarici, xüsusilə də rus yəhudilərinə qarşı kipta düşmən mövqeyində durur. Burda dil fərqi müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan yəhudiləri fars, Azərbaycan və ibrani dillərinin qarışığından yaranmış tatca danışırlar. İlk növbədə isə bu düşmənçiliyi doğuran naiv, mömin köçərinin əcnəbiyə və şəhərliyə qarşı təbii nifrətidir ki, bu nifrət də sonuncunun özünü imandaşı yolunda fəda etməyə çalışması amili ilə daha da güclənir. Məsələn, əcnəbi yəhudi heç vaxt yerli havraya buraxılmır, iç və dış yəhudilər arasında nigah çox nadir hallarda baş verir. Kipta bəyaz yəhudiyə nifrət bəsləyir. Onu korlanmış, dəyərsiz və sosial baxımdan aşağıda sayır ki, bu da özünün izahını rus yəhudi qanunlarında ta-

pır. Azad köçəri hüquqsuz çar yəhudisini özünün imandaşı kimi tanımaq istəmir.

Qonşuları müsəlman və xristianlarla isə, əksinə, yaxşı münasibətdə – arası kəsilməyən xırda qarşılıqlı qarətlər şəraitində bu nə qədər mümkündürsə – olurlar. Çox tez-tez qan qardaşlığı ilə üzləşirsən. Bu da ondan ibarət olur ki, yəhudi və müsəlman öz yaraqlarını dəyişdirirlər, sonra bir-birinin sol qolunu çərtirlər və qarşılıqlı şəkildə təzə yaranın qanını sorurlar. Bu mərasimdən sonra onlara «qardaşlar» deyirlər, onlar qardaş sayılırlar və onlara beləcə də yanaşır bu cür davranırlar. Lap bu yaxınlara qədər adət idi ki, yeni qardaşı doğma ananın yanına gətirirdilər, o da ona döş verirdi, ailəyə götürmənin əlaməti kimi. İndi bu adətə çox az əməl olunur. Amma bir dəfə iş elə gətirdi ki, üçmin nəfərlik müsəlman tayfası – andi tayfası yəhudilərlə bu yolla qardaşlıq bağladı.

Kipta arasında çoxarvadlılıq xeyli yayılıb, buna onlarda hətta daha çox rast gəlirsən, nəinki müsəlmanlarda. Amma bu, əksərən eyni ərə sahib iki-üç arvad olur. Ailənin büdcəsi həmişə ayrı olur və qadınlar bir-birindən xeyli aralı müxtəlif evlərdə yaşayırlar. Müsəlmanlarda olduğu kimi, subay kişilərə qarşı yəhudilərdə də ikrah var, onlara icmanın tam dəyərli üzvləri kimi baxmırlar, onlara silah gəzdirməyə də icazə verilmir.

Kipta çox mömindir, öz dininin bütün təlimatlarını saxlayır, amma bundan başqa həm də qonşu müsəlmanların, xristianların və bütperəstlərin xurafatının hamısını qəbul etmişdir. Qəribə də olsa, müsəlmanlar onları ilkin müsəlman sayırlar ki, hansı «yanlışlıq» üzündənsə yəhudi olmuşlar, onların «kipta» adı, yəni yanılanlar da elə burdandır. Bəylər və xanlar elə bugünün özündə də yanılanları doğru yola gətirməyə çalışırlar, bunun üçün onlara şeyx və

kənd ağsaqqalı kimi şərəfli sanlar verilir. Tez-tez də bunun əksi baş verir, daha doğrusu, xristian və müsəlman qəbilələr yəhudiliyi qəbul edirlər.

Həmin yəhudilərin Quba bölgəsini başdan-başa oda qalayan üsyanı elə bir hadisə idi ki, o, adi vaxtlarda adi formada keçərdi. Babaoğlu adlı bir yəhudi tutması tutarkən evinin damından küçəyə gümüş pullar atmağa başladı. Evin qabağına pulu acgözlüklə qarmalayan xeyli müsəlman və yəhudi yığışdı. Təbii ki, tezliklə dava düşdü ki, onun gedişində də Babaoğlunun evi qarət edildi. İnqilabdan sonra bütün bölgədə bircə nəfər də hökumət məmuru, bir nəfər əsgər də qalmadığına görə həmin hadisənin nəticəsi o oldu ki, ertəsi gün yəhudilər bir müsəlman evini taladılar. Bir həftə ərzində bütün bölgə oda tutuldu. Müsəlmanlar yəhudi tayfalarına basqın edib onların kök qoyunlarını və qızlarını oğurladılar. Yəhudilər müsəlmanlara hücum çəkдилər və hər ikisi birlikdə hamıdan çox ziyana düşən ermənilərə basqı yaptı.

Qubada aylarla anarxiya hökm sürdü. Hamı hamıya qarşı vuruşurdu. Bu əlverişli məqamı heç kim qaçırmaq istəmirdi.

Kommunist hökuməti hərbi dəstələrini Qubaya göndərmək üçün bir neçə cəhd etdi. Belədə toqquşan tərəflər birləşib könülsüz döyüşən hərbi dəstələri evlərinə qovdular. Quba sakinləri öz aləmlərinə qapılmaq və heç kəsin onların kefini pozmasına dözmək istəmədi. Qubadakı bu durum – orda yaşayan tək-tük avropalı çoxdan qaçıb getmişdi – hələ çox çəkərdi, əgər bir gün Moskvadan, şəxsən Leninin özündən belə bir teleqram gəlməsəydi:

«Aldığım məlumatlara görə Qubada yəhudi işkəncələri tüğyan edir. İnqilabi proletariat bu ortaəslər durumuna son qoymalıdır».

Bunun ardınca Bakı şəhərində müvafiq bir rəh-

bər axtarışına başladılar. Heç kəs Qubaya getməyə ürək eləmək istəmirdi, çünki hər bir vəziyyətdə, hətta üsyanı yatıracağı təqdirdə də, belə bir adama antisemit damğası vururdular. Bundan başqa, Quba camaatının hamıya bəlli olan igidliyi qarşısında uğur gümanı çox az idi. Amma gərək nəsə edəydin, çünki sakitliyə səsləyən müraciətlə kommunist intibahnamələrini Qubada yaymaq kimi köhnə ideya həqiqətən yalnız platonik dəyər kəsb edərdi. Qubaya görə kommunistləri hər gün kütləvi yığıncaqlarda söyürdülər. Səhərlər evlərin barılarına kömürlə bu və buna bənzər sözlər yazılırdı:

«Qubada nələr baş verir?»

Ayrı vaxtlar kommunistlərlə heç bir bağlılığı olmayan atam da bir gün yəhudi kəndlərindəki durum barədə öz düşüncələrini götürüb iqtidar nümayəndələrinin yanına yollandı, hər halda belə bir gümanla ki, Qubanın general-qubernator vəzifəsini ona tapşırdılar.

- Kittaya canınız belə yanırısa, - kommunistlər dedilər, - onda götürün bizim əsgərləri, talanları yatırın.

Nəhayət Qubanın taleyini bir yəhudi, bir erməni və bir müsəlmana, kommunist üçlüyünə tapşırmağı qərara aldılar. Hərbi dəstələr sifətində onlara, necə deyərlər, tərəfsiz hesab edilə bilən rus matroslarını verdilər.

Fəqət hər üç ali komandan sovet rejimini orda tətbiq etməyə nail olana qədər həftələr ötdü. Buna da yalnız rəsmən nail oldular; zira çaxnaşma həddən artıq qəddarlıqla yatırılsa da, kommunistlər Quba şəhərindən kənara çıxmağa və kəndlərdə dağınıq yaşayan tayfalar arasında barış yaratmağa ürək eləmədilər. Əslində bölgə kommunist ağalığında bir növ müstəqil qaldı və özünün dövlət müdrikliyinin öhdəsinə buraxıldı. Bunun nəticəsi də, təbii ki, tam

hərcmərçilik oldu.

Buna baxmayaraq Bakıdakı hökumət tezliklə Moskvaya tel vurdu:

«İnqilabi proletariat poqromları dəmir əllə yatırdı. Qırmızı Quba dünya inqilabının rəhbərlərini salamlayır».

QAÇQINLIQ

Bir neçə ay biz kommunist və ermənilərin hakimiyyəti altında yaşadığımız, dost və tərəfdaşlarımız artıq çoxdan sərhədin o üzünə, Türkiyəyə, İrana, Türkünstanına keçmişdilər. Şəhərdə qalan bizlər də əlimizdən gələni edirdik, tərəfdarlarımızın şəhərdə qalanları ilə gizli görüşlər keçirirdik, qonşu ölkələrlə əlaqələr qururduq və təbliğata qurşanırdıq. Həmin dövrdə kommunistlər öz hakimiyyətlərinə əmin deyildilər, Çeka yetərinə işləmirdi, Moskvadan nadir hallarda göstərişlər gəlirdi.

Kommunistləri taxtdan salmaq imkanı hələ qalır. Bütün ölkədə üsyanlar tüğyan edirdi, hər kənddə mübarizə gedirdi və yalnız ayrı əlacı qalmamış erməni əhalisi yeni iqtidar sahiblərinə loyallıq göstərirdi. Şəhərdə isə tək-cə ermənilər və kommunistlər hökm sürmüşdülər, həm də aclıq hökm sürürdü, Almaniyadakı müharibə vəziyyətinin də təssəvvür yarada bilmədiyi əsl şərqsayağı aclıq. Söhbət burada təxminən qida maddələrinin çatışmazlığından deyil, sadəcə olaraq yeyilə bilən nəyinsə yoxluğundan gedirdi. Bazarlar elə bil silinib süpürülmüşdü. Neçə həftə idi ki, cüzi də olsa, yemək adlı şeyə oxşayan nə-sə almaq mümkünsüz idi. Çünki məhz şəhərdən kənardə, neft buruqlarından o üzə hər cür qida məhsulunun gətirilməsinə mane olan üsyançıların, şəhərdə deyildiyi kimi, «banditlərin» ərazisi başlayırdı. Kəndçilər özləri də şəhərə nə-sə gətirməkdən imtina edirdilər. Xəzər dənizinin digər sahillərində nələr baş verdiyini bilən yox idi. Hər bir imanlı, yaxud türkünstanlı tacir Bakı hökumətinə ərzaq satmaq niyyətində deyildi. Hər gün küçələrdə səndələyən insan, aclıqdan şişmiş üzlər görürdün; insanlar yıxılıb küçələrdə ölürdülər, heç kim də buna məhəl qoymurdu. Başqalarının evlərinin qapısı ağzında sə-

hər tezdən arıqlayıb çöpə dönmüş cəsədlər görə bilərdin. Acından ölməmək üçün yalnız hökumət və onun qoşunları kifayət qədər ərzağa malik idi. Arxa cəbhədəki əlaqələrimizə baxmayaraq biz də çox az miqdarda ərzaq tapırdıq. Yeməklərimiz qəribələşmişdi, o, başlıca olaraq şirintəhər dəvə ətindən, araxis çörəyindən, kişmişdən və istədiyin qədər kürü-dən ibarət idi. Kürü şəhərdə tapılan yeganə qida idi, dünyanın ən gözəl, ən bahalı kürüsünü küçələrdə adamlara paylayırdılar. Həftələrlə mən araxis və kürü-dən başqa heç nə yemirdim. O vaxtdan düz on il ötüb, amma indinin özündə də Berlin görüklərində (vitrin) kürünü görəndə ürəyim bulanır; o vaxt şəxsən kürü sözündən zəhləm gedirdi.

Bolşevik neft şəhərindəki yaşam aclıqdan bedtər idi. Militarizm hökmranlıq edirdi. Evimizin qarşısındakı böyük meydanda hər gün parad keçirilirdi. Əsgərlər cır-cındır içində küçələrlə ayaqyalın addımlayır, yenicə kürədən çıxmış inqilabi mahnılar oxuyur və küçədən keçənləri söyürdülər. Hər gün inqilabi yığıncaqlar olurdu ki, burda da erməni komissarlar ac-yalavac xalqı istismarçılara, xan və bəylərə, neft balinalarına qarşı son mübarizəyə səsləyirdilər. İşim-peşəm olmadığına görə bu yığıncaqlarda mün-təzəm iştirak edir, Beynəlmiləli oxuyur, Lenindən iqtibaslar gətirib neft balinalarının dədəsinə od qoyurdum. Bu yığıncaqlara erməni kommunistlər rəhbərlik edirdilər, həm də elə natiq kimi çıxış edirdilər. Hərdən inqilabda əməyi olan gənc kommunistlərə də söz verirdilər. Sonuncuların sırasında insanın saçını ürpədən giclikləri danışmağa xüsusi qabiliyyət sahibi ondoqquz yaşlı bir erməni gədəsi daha çox nəzərə çarpırdı, o vaxt hələ arıq, sadə və səfeh idi, yalnız sonralar, İttifaqın daxili işlər naziri və Rusiyanın ikinci qüdrətli kişisi olanda o – Stalinin şəxsi katibi yoldaş Mikoyan – ağıllandı və piyləndi.

Bir yıgın şübhəli insan o vaxt kommunist oldu. Məsələn, eşşəyi əzilən heyvanların nümayəndəsi kimi hökumət tərkibinə seçmək təklifini tam ciddiliklə irəli sürən keçmiş dəlixana sakini hərbi nazir oldu. Xalqın rifahına qayğı tanınmış sutenyorlardan birinə tapşırıldı və savadsız bir matros təhsilə rəhbərlik etdi. Ailəmizin narazılığına baxmayaraq mənim qohumlarımdan biri də kommunist rəhbər oldu. O, tez-tez bizə gələrdi və bir dəfə atam soruşdu ki, niyə məhz bu bacarıqsız insanlar hökumət tərkibindədir-lər.

- Çünki heç kim bizimlə işləmək istəmir, - qohumumuz cavab verdi. - Əgər istəyirsinizsə, elə günü sabah Sizi maliyyə naziri edək.

Amma atam istəmədi. Belə təkliflər istədiyini qədər idi. Komissarlar şəhəri dolaşır, «neft balinalarını» axtarıb tapır və «Şərqi İlk Sovet Respublikası»nda ən yaxşı vəzifələri onlara təklif edirdilər. Təbii ki, heç biri razılıq vermədi ki, buna da təzədən «kapitalın sabotajı» adını qoydular. Köhnə rejimin rəhbərlərini, Rusiyada etdikləri kimi, tutmağa o vaxt hələ ürək eləmədilər. Bu halda fəhlələr tətillə hədələyirdilər, ona görə də hələlik söyüşlər, hədələr və birbaşa şəhərin ucqarındakı cəbhədən gələn qələbə xəbərləri ilə kifayətlənirdilər. Ən qəribəsi o idi ki, kimə qarşı vuruşduğunu əvvəllər qəti bilən yox idi. Heç hökumət də bilmirdi və naməlum düşməne sadəcə «banda» adı qoymuşdu. Yalnız sonradan xəbər tutdular ki, bu mifik bandalar alman generalı Kres fon Kressenştaynın rəhbərliyi altında imiş. İnqilab tədricən genişlənməyə başladı ki, bu da özünü artan narahatlıqda və böyüyən inamsızlıqda göstərdi.

İnqilabın bu dövründəki əhval-ruhiyyəni mən bir misalla açıqlamaq istəyirəm.

Şəhərin ən böyük zərgər dükanı evimizin qənşə-

rində yerləşirdi. Zərgər öz ailəsi ilə ikinci qatda yaşayırdı. Təbii ki, hər axşam dükanın dəmir qapılarını cəftələyib bağlayırdılar. Bir gecə – bürkünün əlindən mən təsadüfən evimizin damında yatırdım – küçədə ucadan səslənən söyüşlər və aydın metal cingiltisi eşitdim. Boylanıb baxanda on-onbeş silahlı adamın dəmir parçaları və çəkiclə zərgər dükanını yarmaq üçün özlərinə necə zülm etdiklərini gördüm. Zərgərin pəncərələri bərk-bərk bağlanmışdı, amma mən onun evin damına çıxdığını və qorxa-qorxa küçəyə boylandığını öz gözlərimlə gördüm. Atamı yuxudan durğuzdum, o, nökərlərdən birinə göstəriş verdi ki, polisi xəbərdar etsin. Nökər küçənin tinində hadisəni müşayət edən inqilabçı qanun keşikçisinə rast gəldi. Qara qüvvələrin şübhəli məşğuliyyəti ilə bağlı mülahizələrini ona söyləyəndə polis nəfəri dilləndi:

- Adamlar zərgər dükanını yarmaq istəyirlər. Bunun bizə qəti dəxli yoxdur. Yəqin silahlıdırlar və zərgər də hadisəyə fikir verənə oxşamır. Hər halda həyat daş-qaşdan dəyərlidir.

Adamlar heç kəsin müqavimətinə rast gəlmədən səhərə qədər polad qapıların üstündə əlləşdilər. Amma görəndə ki qapılar onların səylərinə duruş gətirir, hirsə havaya bir neçə güllə atıb söyə-söyə öz əməl meydanlarını tərk etdilər. Zərgərin var-dövləti bu dəfə xilas oldu.

Narahatlıqlar günü-gündən artırdı, hətta günün günorta çağı küçədə görünmək həyat üçün təhlükəli olmuşdu. Hökumətdən qorxurduq və o da öz növbəsində bizdən qorxurdu. Hər kəs rəqibin gücünü şişirdirdi. Bu vaxt hökumət Leninlə uzun teleqraflaşmalardan sonra Rusiyanın nümunəsini təkrarlamaya və əvvəlcə «on keçmiş qansoranı» həbs edib güllələməyə qərar verdi. Həmin on nəfərin siyahısı gecə iclaslarının birində müəyyənləşdirildi. Və bu onlu-

ğun arasında atam da vardı. Qohumumuz kommunist həmin gecə iclasda iştirak etmişdi. İclasdan dərhal sonra, yəni həbslər hələ başlamamış o birbaşa bizə gəlib hökumətin qərarını atama çatdırdı. Gecə mən yuxudan oyanıb atamla birlikdə qaçmağa hazırlaşanda saat üçə az qalırdı. Biz tək qaçmağı, nökər-naibi, qadın və uşaqları özümüzlə götürməməyi qərara aldığımız. Birincisi, onları təhlükə gözləməirdi, ikincisi də, otuz nəfərlik əshabə ilə sezilməz qaçış qəti mümkün deyildi. Özümüzə nəşə götürməyə vaxtımız qalmadı. Evi ayın-oyunsuz, adi gündəlik geyimdə, xətersiz gəziçilər kimi tərək etdik.

Yolumuzu limandan saldıq, ümid edirdik ki, burada həmyerlilərimizdən birinin yelkənli qayığını tapa bilərik. Kiçik yelkənli qayıqlardan birini kirayə etdik və özümüzü elə apardıq ki, guya yayda Bakıda adi hal almış qaydada bürkünün əlindən suda sərinlik arayırıq. Açıq dənizə çıxanda atam müsəlman qayıqçıdan soruşdu ki, bizi tanıyırmı. Məlum oldu ki, qayıqçı hələ müstəqilləşib fəaliyyət göstərənə qədər bizim buxar gəmilərindən birində matros olub. Onda atam vəziyyətimizi başa salıb dedi:

- İndi geri, Bakıya qayıtsan, hökumət səni mükafatlandıracaq, amma bizi yad limanlardan birinə çatdırsan, mükafatını Allah verəcək, çünki sən onda yaxşı əməl sahibi olmuş olacaqsan.

Lazım gələrsə, kişini yoluna davam etməyə məcburlamaq üçün, təbii ki, hər ehtimala qarşı tapançamız da vardı, amma iş o yerə çatmadı. Matros təzim edib dedi:

- Ağa, mən sənəin çörəyini yemişəm, hansı limanda düşmək istəyirsən?

Bunu hələ biz özümüz də bilmirdik.

Bələdçimiz əmin deyildi ki, səhvə yol vermədən bizi lazım olan limana aparır. Biz də bilmirdik ki, Xəzər dənizinin çeşidli limanlarında indi hansı hö-

kumətlər qərar tutmuşlar. Mən İrana getmək istəyirdəm, burda, yəqin ki, kommunist olmazdı; atam isə, əksinə, ingilis istilasını altında olan məmləkətə getmək istəmirdi. Axır qərara aldığımız ki, yelkənləyib dənizi keçək Türkünstan sahillərinə, ümid edirdik ki, rastımıza çıxan gəmilərdən o ölkənin durumu barədə yaxın məlumat alarıq.

Amma oraya yelkən açmazdan qabaq yemək və su ehtiyatını görmək üçün Bakıya yaxın kəndlərdən birinə yetişdik. Bu, neft bəylərinin yay iqamətgahı Mərdəkan kəndi idi. Sonra bu xırda qayıq özünü dənizin qoynuna atdı. Xoşbəxtlikdən yay idi, deməli, fırtınadan ehtiyatlanmağa o qədər də lüzum yox idi. Səfərimizin dördüncü günü Türkünstan sahili gö-ründü. Bizim üçün öyrənmək o qədər də çətin olmadı ki, kommunistlərsiz Qızıl su şəhərinin, dünya fəthi Teymurun böyük səhra dövlətinin astanasındayıq. Heç bir maneə görmədən sahilə çatdıq.

TOPAL TEYMURUN İZİNDƏ

QIZIL SUYUN ŞƏHƏRİ

Bizi vətəndən yalnız oniki saatlıq normal gəmi yolu ayırır, Azərbaycanla Türkünstan arasında yerləşən iri göl isə iki aləmi bölür. Güney Qafqaz çöllərinin yaşıl aləmini və «Qaraqum və Qızılqum» səhralarının qədim, tutqun aləmini.

Qızıl suyun şəhəri, Qızılsu¹, suları neft və çirklə örtülmüş natəmiz Xəzərin sahilində yerləşir. Şəhərin ətrafınca üç tərəfdən onu istidən buxarlanan dəniz sahilinə sıxışdırmış hündür qaya massivləri ucalır. Gündüz küçələrdə ayaqyalın gəzmək mümkün deyil, ayaqlarını yandırarsan. Natəmiz, zibilli sular da çimməyə yalnız dəvəçilər ürək eləyirlər. Axşam gün batanda şəhəri ağuşuna alan daş massivləri od tutub yanır, onların gündüz canlarına hopdurduğu qaynarlıq indi şəhərə çökür, gecə küt bir bürkü qaynayır. Yalnız hər şeyə biganə dəvəçilərin gözüne yuxu gedir. Qızıl suyun şəhəri dəhşətlidir.

Düz şəhərin o üzündə, yuxa sal qayaların arxasında «Qızılqum», qırmızı qumun səhrası başlayır. Bu səhrada məskunlaşmış köçərilər məhdud sadə lövh çilğınlardır, öz qumlarından və uzaq Qızılsu şəhərindən başqa onlar heç yeri tanımırlar. Və bu çirklili şəhərə səhra çocuqları özlərinin mədhiyyələrini və himnlərini həsr edirlər:

«Sən ey səhra mirvarisi», «Sən ey şəhərlər xatını».

Şəhərlər arasında on min sakinə malik bu mələz o vaxt başında sosialdemokratlardan ibarət hökumət

¹ Müəllif «Krasnovodsk» şəhərini orijinalda «Kızılsu» kimi verdiyindən biz də onu «Qızılsu» kimi saxlamağı məqsədyönlü saydıq.

duran azad, müstəqil bir respublika idi. Həmin sosialdemokratların, özü də sol sosialdemokratların Türkünstan çöllərinə necə gəlib-çıxmalarını heç kim araşdırma bilmir, onlar burda peyda olmuşdular, Günəş kimi, qum kimi, qayalar kimi. Respublikaçı əhali bu barədə soruşmurdu.

Sahilə gəldik, hökumət zabidlərindən biri bizə yaxınlaşıb şəhərə yük olan əcnəbiləri yoxlamaq səbəbindən soruşdu ki, respublikanın hökumət adamlarından bizi şəxsən kim tanıyır. Sual xeyli aydın səsləndi. Amma bu geniş dünyanın altında, bu qayalı məntəqədə bizim tanışlar dairəmizə kim daxil ola bilərdi? Doğrudur, atam neçə il öncə bugün də mənə sirr qalan səbəblər üzündən Qızılsuda çoxlu evlər almışdı. Kimsə bu evlərə baxırdı və hər onildən bir yazırdı ki, malikanələr, təəssüf ki, hələlik gəlir gətirmir. Atam həmin mülklərlə heç vaxt maraqlanmamışdı, indi birdən-birə bu onun yadına düşdü. Evlər idarəçiliyindən olan həmin o kimsə atamı əvvəl-axır tanımalıydı axı! Atam işlər müdirinin adını zabitə dedi və sosialist üsul-idarəsinin keşikçisi birdən-birə nökrer mütiliyi görkəmini alanda kişi xeyli təəccübləndi. Məlum oldu ki, bizim sadıq işlər müdirimiz əlavə peşə kimi respublikanın xarici işlər naziri və yerli siyasətin «persona grata»sıdır.

Zabitin köməyi ilə onu çağırtdırdıq və diplomatik ləyaqətlə qulluq səyinin onun simasında bir-birini əvəz edən ifadəsinə məftun olduq.

- Əlbəttə ağam, - o pıçıldadı, evlər nizamdır. Mənzillərdən birini də Sizin sərəncamınıza verəcəm, narahat olmayın. - Bu arada ətrafımıza yığılmış camaata gözücu baxıb ucadan da bunları dedi. - Vətəndaş, Azad Qızılsu Respublikası Sizi salamlayır və Sizlərə öz qonaqpərvərliyini və himayəsini təklif edir.

İndi həmin səhnə yadıma düşdükcə heyfləni-

rəm ki, respublikanın kinoaparatu yox idi. Nazir öz mülki ləyaqətində, cır-cındır içindəki vətəndaşlar onun yörəsində və bandit sifətli zabıt əbədiləşə birlərdilər. Heyif ki, o vaxt bu barədə düşünmürdüm. Mən qəflətən indiyə qədər mənə tanış olmayan bir ağrı duydu, daha doğrusu, birə dişdəmi. Birə nazirin qolundan çıxdı.

Ax Türkünstan, ata-babalarımın qədim məskəni.

Xarici işlər nazirinin sərəncamımıza verdiyi mənzildə yerləşdik. Amma orada uzun zaman dözə bilmədik. Mən həşərat və pinti qadınların içində bulunduğ bu həyata alışa bilmədim. Tezliklə nisbətən yaxşı bir mənzil tapdıq; onun adının çəkilməsinə ehtiyac duyulur.

Həyatımda çeşidli yataqlar və sığınacaqlar görmüşəm. Keşiş tanıyırdım ki, mənzil ehtiyacından Odessada fahişəxanada bir otaq tutmuşdu və otağın boş guşəsi evin təyinatına xidmət edəndə çəkinə-çəkinə qulağını ora şəkləyirdi. Bilyard masalarının üstündə, Qarabağ eşşəyinin qarnının altında, dəvənin hörgücündə, açıq səma altında səhra qumunun üstündə və havrada yatmışam. Lakin Qızılısu şəhərində düşdüyümüz daldanacaq uşaqlığımın ən gözəl xatirələridir.

Biz kinoteatrı, bəlkə də Xəzər dənizi ilə Teymurun məzarı arasında yeganə kinoteatrı kirayə etdik. Onsuz da tək-tük göstərilən seanslar dayandırılmalı oldu və şəhərdə bəlkə də yeganə avropasayağı tualeti olan iri, sərın binaya köçdük. Ancaq tezliklə ortaya çətinliklər çıxdı. Respublikanın camaatı kino istədi. Hökumət yanımıza gəlib narazılıqlara işarə vuraraq xalqın adından xahiş etdi ki, millətin bu həvəs sızqasının axmasına hərdən icazə verək. Biz xalqın iradəsinə boyun əydik.

QIZILSU RESPUBLİKASI

Qızıl suyun respublikasındakı həyat darıxdırıcı və yeknəsək idi. Dünya ilə əlaqəmiz üzülmüşdü, yalnız hərdən-hərdən şəhərdə şübhəli görünən hansısa türkmən peyda olurdu, yüksək siyasət və onun son məhsulu barədə hər cür uydurmalar söyləyirdi; məsələn, deyirdi ki, türklər almanların köməyi ilə atış uzaqlığı İstanbuldan Bakıya çatan bir top düzəldiblər. Topu yarıya qədər torpağa basdırmalı olublar ki, hər dəfə atəş açanda Aralıq dənizinə sıçramasın. Sultan atəşə əmr vermək istəyib, amma Şeyxülislam onu dilə tutub ki, Azərbaycan müsəlmanlarının həyatına hələlək rəhm etsin. Daha sonra danışdılar ki, Rusiyada tökülən qanlardan vələmir yerdən qan rəngində boy verir, amma çörəyi dadlı olur; onu da deyirdilər ki, Sovet hökuməti Rusiyada hərəmxanani və islamın içki yasağını tətbiq etməyi qərara alıb.

Qızılsu Respublikasının xəbərlər xidməti belə idi. Hökumət dövləti ələ keçirmiş əcnəbilərdən – rus, fars, erməni və gürcülərdən ibarət idi. Yerlilər vətənin siyasətinə qəti qarışmırdılar, əslinə qalsa, onu istənilən adama, məsələn, ağ irqin nümayəndəsi kimi Qızılısuda özünə yurd tapmış yeganə avropalıya da tapşırmağa hazır idilər.

Həmin bu yeganə avropalı, qərribə də olsa, alman idi, özü də Osten-Zaksen baronu kimi fəxarətli bir adın sahibi, yəni yüzfaiz, qatışıqsız baltikalı alman. Bu kişinin nə üçün Qızılısuda könüllü sürgündə yaşaması mənə qaranlıq qaldı. Bircə onu bilirəm ki, mədəniyyət dünyasının bu yeganə adamı ölkəyə heç bir alış-verişlə bağlılığı olmadan ömrünün düz otuz ilini özünün alman xanımı ilə bu yuvada guşənişin kimi keçirmişdi. «Rənglilərdən» heç biri ilə görüşməzdi, heç nəyə maraqlı göstərməzdi və divardakı yazı masasının üstündə qot hərfləri ilə «Bu evi Al-

lah qoruyur» kəlməsi yazılmış mənzilindən yalnız tək-tük hallarda çölə çıxardı.

Ona baş çəkəndə mənə Almaniyadan danışardı, amma heç vaxt Qızılsu şəhərindən, yaxud Türkünstandan söz salmazdı, sanki içində otuz ildən bəri yaşadığı bu ölkə onun üçün heç mövcud da deyildi. Mən ondan çəkinirdim və daha çox hökumətin siyasəti barədə söhbətə üstünlük verirdim. Bizim gələcimizdən azca əvvəl respublika hardasa çölün o üzündə yerləşən və hansı məsləkə qulluq etməsi burdakı hökumətin özünə də bəlli olmayan başqa bir respublikaya müharibə elan etmişdi. Cəbhədə respublikanın beşyüzdən altıyüzə qədər müddətli əsgəri rəqibin eyni saylı müddətli ilə vuruşurdu, hər iki tərəf bütün bəşəriyyətin azadlığı uğrunda döyüşürdü və sülhü dilə gətirmək belə istəmirdi.

İkitərəfli səssiz razılışma üzündən çox qan tökülmədi. Ancaq günlərin birində Qızılsulu bir zabit düşmən hücumundan həlak olanda həyəcan elə artıdı, elə doğrulaşdı ki, az qala gerçəkli müharibəyə gətirib çıxaracaqdı. Cəbhədə öz vəzifə borcunu yerinə yetirərkən vicdanlı respublika zabitini tam ciddiliyə salıb qətl yolu ilə yaşamdan ölümə göndərən düşməni söymək üçün yetərincə söz də tapılmadı.

Təəssüf ki, idil vəzəyyəti tezliklə dəyişdi.

Hökumətin başlıca dərdi maliyyə məsələsi idi. Onun pulu, yəni gerçəkli pulu yox idi. Doğrudur, şəhərin ucqarında alibastr zavodları vardı, ancaq onlar, birincisi, atama məxsus idi, ikincisi də, alıcı çatışmazlığından – Azərbaycanın yolları bağlanmışdı – gəlir gətirə bilmirdilər. Hökumətin gəliri köçərilərdən yığılan və bir ovuc silah və çörəyin müqabilində İran tacirlərinə verilən dəri idi. Daxili mübadilə üçün ölkədə mövcud olan çapxanada kağız pul buraxılırdı. Boyaya qənaət edildiyi üçün həmin kağız pulun yalnız ön üzündə respublikanın gerbi, pulun

dəyəri, eləcə də «Dövlət zəmanət verir» və «Qəlp pullar həbslə ...» sözləri yazılmışdı. Arxa üz ağ idi və mən ora satirik şerlərimi yazırdım.

Amma bununla belə, həmin pulu qəpləşdirməyə meyl edən nadinc adamlar tapıldı. Qəlp pullar İranda çap olunurdu və onları əsllərindən ayırmaq mümkün deyildi. Bu çətin vəziyyətə son qoymaq üçün maliyyə naziri bir açıqlama verdi ki, onun da yardımını ilə əsl və qəlp pulları çətinlik çəkmədən ayırd etmək mümkün idi.

Açıqlamada deyilirdi:

«Şübhəli əsginasları su ilə islatmalı. Boya getməzsə, pul saxtadır».

Gerçəkli pula maye dəyən kimi rəngini itirirdi. Qərribə səslənir, amma həqiqətdir: qəlp pullar dövlətin zəmanət verdiyi gerçəkli əsginaslardan yaxşı hazırlanmışdı.

Əslinə qalsa, su dəyərkən rəngi solan pul özlüyündə heç də tam gülünc deyildi. Həmin vaxtlar Rusiyanın cənubunda Almaniya boyda bir ərəziyə sahib quldurbaşı rus Maxno üstündə məzəli yazısı olan pul buraxmışdı:

«Yaxşı qəplərə icazə verilir və qəlp pulları hökumət qəbul edir».

Ataça Maxno anarxist idi və hər hansı «sərbəst fəaliyyəti», lap pul kəsmək olsa belə, yasaqlamağı qiymirdi. Pul qıtlığı dövründə iri tacirlər Sibirdə öz pullarını buraxdılar. Həmin əsginasların ön üzündə tacirin sifəti çəkilirdi, imzasının altında da bu sözlər yazılırdı:

«Bütün sərvətimlə zəmanət verirəm».

Arxa üzdə isə belə bir yazı olurdu:

«Qəlp pul buraxanları öz üsuluyla cəzalandırıram».

«Öz üsulu»nun şəkli də verilmişdi, adətən bu, iri tacirin bir cüt iri yumruğu və ailə üzvlərinin qaş-qa-

baqlı sifətləri idi. Bu pullar böyük məzə yaradırdı. O vaxt Moskva muzeylərinin birində həbsxanadan qaçanların islah düşərgələrində hazırladıqları kağız pullara rast gələrdin. Həmin banknotlarda belə bir mətn olurdu:

«Mən, oğru İvan bu üçlüyü özümə vodka və kol-basa almaq üçün buraxmışam».

Sibirin savadsız kəndliləri həmin pulları da həvəslə götürürdülər. Göründüyü kimi, Qızılsuyun maliyyə nazirinin fəaliyyəti heç də maliyyə-siyasi müdrikliyin zirvəsi deyildi. Şəxsən mənim özümü respublikanın maliyyə başarıları az narahat edirdi. Mən bu təkrarsız səhra şəhərinə baxmaqla məşğul idim.

Qızılsuyun sakinləri – zənginləşmiş köçərilər, imkanlı tacirlər, dilənçi dərvişlər və ümumiyyətlə peşələri bəlli olmayan insanlar – az qala kütbeyinliyə yaxınlaşan bir ömür sürürdülər. Mən heç yerdə – nə Avropada, nə də Şərqdə – bir liman olaraq Türkünəstanla Xəzər arasında yeganə bağ kimi hələlik Allahın unudduğu məkanlar sırasına daxil olmayan, lakin bütün dünyadan təcrid olunmuş bu şəhərdəki-nə bənzər şeyə rast gəlməmişəm. Amma indi neçə həftələrdir heç bir gəmi gəlmirdi. Təsadüfən limana daxil olan yeganə gəmini də hökumət hər ehtimala qarşı həbs edirdi. Yalnız bir-iki türkmən qayığı hərdən İrana üzürdü. Ölkənin içərilərindəki şəhərlər düşmən hökumətin ixtiyarında idi. Yalnız bir neçə vadi və köçəri tayfasının məskəni yeni respublikanın ərazisi sayılırdı. İncilabın dağıtmadığı bircə ləzzətə mən Qızılsuda rast gəldim: hər həftə cümə günü hökumət binasının qarşısında təşkil olunan qoç döyüşünə. Avropada buğa döyüşü, Şimali Afrikada xoruz döyüşü, Hindistanda mahacara saraylarında fil döyüşü məşhurdur. Türkünəstanda fil yoxdur, xoruz bahadır və buğalar çəlimsiz olurlar; ona görə də di-

gər şənliklərin çatışmazlığından minillərdən bəri qoç döyüşü adi hal alıb. Türküstan qoçları kök, gicbəsər, öncə də qorxaq olurlar; onların ən böyük yaraşığı burma, uzun buynuzlarıdır. Qoç kəllə ilə döyüşür və onu hər saatlığa yarmaq asan deyil.

Döyüş belə keçir:

Meydanın ortasına bir cüt qoç gətirilir. Qoçların sahibləri camaat qarşısında öz döyüşçülərinin üstünlüklərini tərənnüm edən nitq söyləyirlər. Mərclər qoşulur, ali ruhanilər və hökumət adamları iştirak edirlər, gərginlik artır. Yalnız qoçlar dairənin ortasında rahatca dayanıb mehriban, səfeh gözləri ilə bir-birilərinə baxırlar. İndi də heyvanları döyüşə ruhlandırırırlar, onları bir-birinin üstünə itələyirlər, qışqırıb söyürlər. Qoçlar çevrənin içində vurnuxub israrla öz rəqiblərindən qaçırırlar. Camaat cuşa gəlir. Nəhayət heyvanlar bir-birinin üstünə cumurlar, lakin kəllə-kəlləyə gəlhagəldə dayanıb-dururlar, başlarını silkələyib sahiblərinin yanına qayıdırlar. Davanı açmaqdan boyun qaçırırlar. Çox vaxt közərmiş şiş gətirilir, həmin şişləri onların quyruq astarına basırırlar. Qorxu və ağrıdan cinlənmiş heyvanlar yalnız bundan sonra döyüşməyə başlayırlar. Tezliklə kəllələri qan sızır, fəqət onlar ara vermədən bir-birilərinin üstünə cumurlar, buynuzlarını silkələyib mələyirlər. Yalnız nadir hallarda döyüş rəqibin ölümü ilə qurtarır. İş çətinə düşəndə adətən heyvanlardan biri özünü camaatın arasına vurur və qaçaraq şərəf meydanını tərk edir. Qalibi gül çələnginə tuturlar.

Nadir kino seanslarından əlavə bu, Qızılсу xalqının yeganə şənliyidir.

İllərdən sonra mən Berlindəki idman sarayında boks yarışlarını gördüm. İstər-istəməz Xəzər sahilindəki mərc döyüşləri yadıma düşdü.

26-LARIN HEKAYƏTİ

Qızılısu Respublikası bugün yoxdur. Bir çox digər yeni dövlət qurumları kimi o da inqilabda əriyib itdi. Bugün onun ərazisi dirçəlişinə görə Qızılısudən heç də seçilməyən Tacikistan Sovet Respublikasının tərkibinə daxildir. Olaylarla zəngin həmin dövrün əksər respublikaları indi unudulub, heç kim daha onların keçmiş tərəqqi və şan-şöhrətini yada salmır. Qızılısu Respublikası isə, əksinə, unudulmadı.

İldə bir dəfə SSRİ-nin bütün guşələrində Qızılısu Respublikası öz unutqanlıqından oyadılır və yenidən bir il unudulmaq üçün təntənəli şəkildə lənətlənir. SSRİ-də hər fəhlə, hər həmkarlar işçisi, hər bir partiya üzvü Qızılısu Respublikasını (rusca: Krasnovodsk) yaxşı tanıyır, «Qızılısu sosialistlərinin cinayəti»nə bələddir, Marks uğrunda döyüşən və öz sonlarını Qızıl Çölün qumlarında tapan 26-ların qanlı hekayətini bilir. Həmin 26-ların bugün qisası alınıb, onlara abidələr ucaldılıb, onların əvəzinə minlərlə adam Qızılısuda və Bakıda qətlə yetirilib, onlardan hər biri özünə bioqrafçı və «qırmızı qəhrəman və şəhidlər»in məqbərəsində şərəfli yer qazanıb.

Knyaz Alanianın duyumlu burnu həmin isti qış günündə 26-ların iyini alanda mən Qızılısuda idim. Birinci adam idim ki, onların gəlişini mənə xəbər vermişdilər və 26 tufəng atəşi bütün inqilabların ən böyüyünün tarixinin bir parçasının altına qanlı xətt çəkdiyi səhradakı həmin soyuq gecəni yaxşı xatırlayıram.

Həmin hadisəni həyatda qalmış bəlkə də yeganə tərəfsiz adam kimi burda söyləmək istəyirəm:

Oxucunun bildiyi kimi, 1918-ci ilin martında erməni və Qafqaz kommunistləri qəddar qan selindən sonra Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirdilər. Həmin 26-lar Stalinin 1907-1908-ci illərdə bütün Qaf-

qazı terrorizə edən məşhur dəstəsinin üzvləri, Cənubi Qafqazın aktivistləri idilər. Əslində onlar 27 idilər, 27-incisi, erməni Mikoyan təsadüf nəticəsində salamat qaldı və sonralar Ermənistanın diktatoru və Qafqaz Çekasının rəhbəri oldu.

Alman-türk qoşunları Azərbaycana girəndə vurut 100 min fəhlənin gücünə söykənən kommunist hökumət Bakıda gizləndi. Cənubi Qafqazın aktivistləri, Stalinlə Leninin ən yaxın dostları və məsləkdaşları özlərinin pis fəhlə rəhbərləri olduqlarını büruzə verdilər. Leninin «Bakı proletariyatına» çağırışının, Moskva hökumətinin «Şərqi ilk Soveti»nə göndərdiyi salamların xeyri olmadı, fəhlələr «Şərqi xilaskarları»ndan – rəsmi sənədlərdə 26-lara verilən ad belə idi – üz döndərdilər. Bakı alman-türk qoşunları tərəfindən əhatə ediləndə mühasirədəki şəhərin ortasında həmkarların kommunistlərə qarşı üsyanı başladı. Mühasirədən qorxuya düşən 26 rəhbər öz təəssübkeşlərini darda qoyub onları Rusiyaya aparmalı olan bir gəmiyə qaçdılar. İndi rəsmən belə deyilir ki, dünya proletariyatının naminə onlar özlərini təhlükəsizliyə qovuşdurmaq istəyiblər, gündəlik danışıqda bunu o vaxt fərariilik adlandırırdılar.

İçində kommunist hökumətin olduğu gəmi yola çıxdı, 26-lar İnternasionalı oxuyub matroslara əmr etdilər ki, Volqanın mənəsinə kurs götürsünlər. Sovet hökumətinin özəyini təşkil edən qırmızı matroslar isə hökumətin əmrinə tabe olmaqdan qəflətən boyun qaçırdılar. Onlar şimala, böyük Sovet məmləkətinə qayıtmaq istəmirdilər, qan sızan, acından ölən, qətlər törədən Volqa Sovetlərinə öz yardımlarını təklif etmək istəmirdilər. Kirayə gəmisinin qaranlıq kabinələrində dona-dona, titrəyə-titrəyə büzüşərək öz talelərinə doğru irəliləyən 26-lar üçün bu qərar ölüm hökmü idi. Çünki Azərbaycan sahillərindən, Volqanın mənəbindən başqa yalnız iki sa-

hil qalırdı: İngilislərin zəbt etdiyi İran sahilləri və Qızılısuyun qumlu limanı.

O vaxt, 1918-ci ildə ingilislər hər yerdə, xüsusilə də öz müstəmləkələrində kommunistlərin açıq düşmənləri idilər, özəlliklə də əgər o kommunistlər şərq tayfalarından hansınasa mənsub idisə. Rəhmə, yaxud əsirliyə ümid ediləsi deyildi. Rusiyaya yerli-köklü getmək istəməsələr də, ən azı Qızılısu limanını seçmək məsələsində matrosları dilə tutmaq üçün marksizmin bütün dialektikası tətbiq edildi, kommunist hökumətin məzəli məlumatsızlığı ucbatından onlar gözləyirdilər ki, bu liman 26-ların gəlişinə xüsusi diqqət yetirməyəcək. Matroslar ipə-sapa yatdılar; axı onlar mübariz marksizmin düşmənləri deyildilər, sadəcə olaraq Volqaya üzmək istəmirdilər. Qızılısuya getməyə hazır idilər, qaçan marksistləri hətta öz himayələrinə də götürdülər. 26-lar xəstə çarpayılarına uzadıldılar, sarğıya vuruldular və gəminin siyahısına yaralı matroslar kimi daxil edildilər. Gəmi qırmızı suyun niskilli paytaxtına kurs götürdü.

Qızılısu Respublikasında amirlik hökmünə sahib bircə kişi vardı, o da polis komissarı knyaz Alania idi, özünün incə duyumlu burnunu könüllü olaraq illərdən bəri kriminalistikanın ixtiyarına tapşırılmış gürcü. Bu polis komissarı kommunistlərə üç səbəbdən nifrət edirdi: birincisi – sol sosialdemokrat kimi, ikincisi – knyaz kimi, üçüncüsü – «azadlıq mübarizəsinə xəyanət»i öz kommunist həmvətənlərinə başğışlaya bilməyən gürcü kimi. Qəribədir ki, Azərbaycanı Qızılısudən iyirmidörd saatlıq yolun ayırmasına baxmayaraq Alanianın, ad çıxarmış Alanianın qırmızı suyun məmləkətində polis komissarı olduğundan kommunistlərin xəbəri yox imiş.

Neft daşıyan gəmi sahil adasının arxasında görünəndə biz – knyaz Alania və mən – dəniz kənarında

dayanmışdıq.

- Azərbaycan gəmisi, - Alania dilləndi.

Limana yollandıq, burda o, respublikanın gömrük və sahil qaraul xidmətinin ilkin mexanizmlərini işə saldı. Əvvəlcə fikirləşdim ki, gəmidə kommunist şəhərindən qaçqın olar – həmkarların dövlət çevrilişindən hələlik heç kimin xəbəri yox idi – və təklif etdim ki, rast gələcəyimə ümid bəslədiyim yerlilərimdən alman-kommunist savaşı meydanı bərədə son xəbəri almaq üçün əvvəlcə gəmiyə qalxaq. Alania məni müşayət etdi. Nə qədər heyrətlənsək də, gəmidə bircə nəfər qaçqın da tapmadıq. Bizi qarşılayan matroslar izah etdilər ki, onlar özləri də yaralı yoldaşları ilə birlikdə kommunistlərin üzündən Bakıdan qaçıblar və hələlik, yaralılar sağalana qədər, limanda qalmaq istəyirlər. Sonra onlar gözlərinə qədər sarınmış döyüş dostlarını bizə göstərdilər. Azərbaycandakı döyüşlərin gedişindən dəqiq heç nə bilmədiklərini dedilər. Əlavə sual vermədən biz gəmini tərk etdik.

Sahildə mən sağollaşmaq istəyəndə knyaz təbəssümlə mənə baxıb dedi:

- Bilirsiniz gəmidəkilər kimdir? Azərbaycanın kommunist hökuməti!

Gəminin gəlişindən iki saat sonra respublikanın bütün hərbi qüdrəti sahilə göründü. Gəmi axtarıldı, «yaralı yoldaşlar»ın sargıları qoparıldı, 26-lar qandalda özlərinin son sığınacaq yuvalarını tərk etməli oldular. Mən onların aparılmasını gördüm, onları Qızılsuda dövlət həbsxanası adlanan iyli yuvaya qəddər ötürdüm. Qapı arxalarınca bağlananda hasarın yanında dayanıb qulaq verdim; birdən küt səslər eşitdim. Zərbələr amansızcasına bir-birini əvəz edirdi, tufəngin ağır qundağının qorxunc həmlələri ara vermək bilmirdi; sonra əzişdirilənlərin əvvəlcə asta, axırda da güclənən ağırtı, qışqırtı və nəriltilərini

eşitdim.

İlk istintaq başladı.

Üç saatdan sonra mən Alaniaya rast gəldim, o gülümsəyib əllərini ovuşdurdu.

- Kommunistlərin axırı necə olacaq? – soruşdum.

- Hələ bəlli deyil, - cavab verdi, - bəlkə dövlət hesabına dəfn.

Axşam məlum oldu ki, yerli hökumət qaçqın hökuməti ölkənin içərilərinə göndərmək və imkan düşdükdə onları ingilislərə, yaxud elə ruslara təhvil vermək qərarına gəlib. Amma nəşə ayrı cür alındı.

Gecədən xeyli keçmiş biz özümüzün kino-mən-zilimizdə yatanda qapı döyüldü. Knyaz Alania içəri daxil oldu. Üzündən ciddilik və razılıq yağdı.

- Siz də getmək istəyirsinizmi? - Soruşdu.

- Haraya?

- Çölə; hamımız gedirik, hökumət, əlli əsgər və mən.

- Çöldə neyləyəsiyik ki?

Alanianın üzünə təmtəraq çökdü, əyilib alçaqdan dedi:

- 26-lar bugün edam ediləcək. Siz axı iştirak etmək istəyirdiniz!?

Atam yerindən sıçradı.

- Aqlınızı itirmisiz?! - Bağırdı, göndərin rədd olsunlar Rusiyaya, bundan sonra onların bizə nə qarışacağı?

Alania çiyinlərini çəkdi, amma mərifətini itirmədi.

- Onların qanını içərəm; düşünürdüm ki, bu işi yaxşı qarşılayacaq ilk adam Siz olarsınız. 26-lar ölmü yüz kərə qazanıblar.

Getdi. Təbii ki, mən təzədən yuxuya gedə bilmədim. Ürəyimdə atamı qınadım, çünki 26-lar azərbaycanlıları qan gölündə çimizdirənlərin baniləri idilər. O vaxt mən öldürmək istəməməyi zəiflik sa-

nırdım. Yalnız sonralar öyrəndim ki, öldürmək-öldürməmək nə güclülükdür, nə də zəiflik. Əksər insanlar üçün o, adicə bədən hərəkəti, bir qismi üçün ağır yerinə yetirilən bir iş və yalnız müstəsna hallarda kimin üçünsə mümkün olmayan bir şeydir.

Mən o vaxt hələ çox gənc idim və hələ heç vaxt edam görməmişdim. Sonralar onlarcasını gördüm. O vaxt isə hələ həvəsli idim. Atamdan xəbərsiz pəncərədən sivişib həbsxanaya qaçdım. Vaxtında da yetişdim. Müttəhimlər – öz müttəhimliklərini güman edənlər – çölə çıxarılırdı. Bir-birilərinin ardınca. İki yerli yaraqlının arasında, əlləri qandalda. Çoxunun rəngi qaçmışdı, ancaq sakit görünürdülər; Şərqdə bu cür gecə daşınışının nə demək olduğunu bilmək üçün onlar lazım olandan da çox hökmran olmuşdular. Yalnız biri – o mənim qohumlarımdan idi – getmək istəmirdi, əsgərlər onun yaxasından yapışıb kəli sallaqxanaya sürüyən kimi sürütlədilər. Hər üç addımdanbir o dayanıb-durur, yeknəsək, dalğın və küt-küt deyirdi:

- İstəmirəm, iəstəmirəm, istəmirəm.

Bu kirmiş sözlər, onların əzablı, qeyri-insani, az qala heyvani sədaları bugün də qulaqlarımdan getmir.

Mən çölə getmədim. Həvəsim qalmamışdı. Sonradan öyrəndim ki, 26-lar səhra qumunda özləri öz qəbirlərini qazıblar və dalbadal güllələnib oraya atılıblar.

Səhər açılana qədər şəhərin küçələrində vurnuxdum. Gün çıxanda Alanianın evinin qabağını kəsdim. Otağındakı çırağ hələ də sönməmişdi, o özü masanın arxasında oturub yazırdı. Pəncərəni döydüm.

- Kimə yazırsınız, knyaz?

- Körpəcə nişanlıma. İrandadır, gəlsin bura; bacardıqca bu yaxınlarda toy etmək istəyirəm. – Bir-

dən dərindən köks ötürüb əlavə etdi. – Dünyanın ən gözəl qızıdır, boydan balaca və zərif. Görəsən, məni hələ də sevirmi?

Toy baş tutmadı.

Knyaz Alania bugün ölümlər sırasındadır. İki il sonra Dağıstanda təsadüfən kommunist olan yabanı dağlı tayfaların əlinə keçir. Qarnını yarıb içinə qum və daş doldururlar, sonra da tikirlər.

26-ların ölümü ilə əlaqəsi olanların hamısı, hətta gəminin matrosları da ölümlər cərgəsinə qatılıblar. Eləcə də onların qardaşları, kuzenləri və dostları. Onların hamısı inqilab azarından öldü. Sonralar şimaldan axıb gəlmiş qızıl ordunun güllələrindən.

Onlar da 26-lar kimi qumda uyuyurlar.

MONARXİST PUTÇ

Təxminən yüz il öncə Qızılqum çölləri Təkə xalqının xanına məxsus idi; təkələr köçərilərdir, bütün köçərilər kimi tayfa başçısının hakimiyyətini tanıyırlar. Sayı bilinməyən bu xalqın xaqanı həmişə hörmətli, ancaq heç də külliqadir tayfa hökmdarı olmamışdır, o yalnız nadir hallarda, təhlükə məqamında, düşmən dəstələrinin hücumu zamanı xalqın rəhbəri kimi çıxış edirdi. Yüz il öncə təkələrin son xanı ruslar tərəfindən əsir alınıb Peterburqa gətirilmişdi ki, burada da monarxist prinsiplərin keşikçisi olan çar ona illik təqaüd kəsmişdi.

Amma təkə camaatı öz xanını unutdu, necəki bütün köçərilər onların fantaziyasını ehtizasa gətirməyən hər şeyi unudurlar. Öz xanlarından birinin didərginliyi, əsirliyi yüz ildən sonra heç kəsin daha bu haqda düşünmədiyi gündəlik bir hadisə oldu. Son xanın oğlu və nəvəsi Rusiyada boya-başa çatmışdılar, öz xalqlarına yad idilər və vətənlərində hər cür ekzotikaya edilən bir hörmətə sahib idilər.

İndi onlar, hələ də təkələrin xan titutulunu daşıyan oğul və nəvə birdən-birə Qızılsuda peyda oldular. Heç kəs onlara məhəl qoymadı, xüsusilə də atababa monarxiyanı gətirmə respublika ilə əvəzləmiş keçmiş təbəələr. Nazirlərindən bir neçəsi özünü çox mehriban və təvəzökar aparən xanla tezliklə dostluq münasibəti qursa da, hökumət, heç bir dəfə də olsun, onların varlığını vecinə almadı.

Çöllərdə öz qoyun-keçisini arın-arxayın bəsləyən təkə xalqı da özünün qanuni rəhbərlərini saya salmırdı. Xan vadilərdən birinə gedəndə ona kök heyvanlar təklif olunurdu, istənilən digər qonağa olunduğu kimi, hətta bir-iki qorxaq onun xalatının ətəyini öpürdü ki, bu da adi adətdən başqa bir şey sayılmırdı. Sözükeçən tayfa başçıları ilə haqqında

danışmağa çalışdığı monarxist planlarından isə ayıq-sayıq köçərilər heç nə eşitmək istəmirdilər.

- Çətin zamanadır, - deyirdilər, - hər yanda dava gedir. Sakitcə çöllərə çəkilib-qalmaq daha yaxşıdır.

İnqilab burulğanında gerçəklik düşüncəsini itirmiş xan isə öz taxtından imtina etmək istəmirdi. O yalnız özünün fəaliyyət meydanını başqa səmtə keçirdi.

«Siyasi iqtidarın daşıyıcısı», öz-özünə deyirdi, «hərbi gücdür».

Ehtizashı şəşqınlıqda o bundan sonra respublika hərbi qüvvələrinin yaşayışı və işi ilə maraqlanmağa başladı. Tezliklə sadə səhra çocuqlarının həsrətli arzulardan xəbər tutdu. Bu yalnız qırmızı şalvar idi. Köçərilər üçün hərbi sanın vacib tərkib hissəsi sayılan açıq-qırmızı parçadan şalvar. Qırmızı şalvarın xatirinə onlar öz vətənlərini satmağa, xanı tanımağa, bəlkə hətta əsl qəhrəmanlıqlar göstərməyə də hazır idilər.

Hökumət də onların arzulardan xəbərdar idi, amma onu yerinə yetirə bilmirdi, çünki ölkədə olan qırmızı parça hərbi dəstələrin yalnız üçdəbirinə çatardı. Parçanın ədalətsiz bölgüsü vətəndaş müharibəsini qaçınmaz edərdi. Beləliklə, həmin mübahisəli parça Çələkən adasına gətirildi və orada hökumətin düşərgə otaqlarında vaxtı çatana qədər saxlanıldı.

Qızilsudan onbeş dəqiqə uzaqlıqda yerləşən Çələkən adası Azərbaycanın neft maqnatı Qəşiyə məxsus idi. Neft maqnatı hardasa İranda yaşayırdı; onun qurğuları inqilabda dağılmışdı.

Özü şübhəli neft ehtiyatına malik bataqlıqlı adaya maraqlı deyildi.

Parçanı, eləcə də həsrətli tacı gizlədən adanın düşərgə ehtiyatları təkələrin xanına gəl-gəl deyirdi.

O, oğlu və bir neçə dostu ilə Çələkənə köç etdi

ki, burada da putça ilk hazırlıqlar görüldü. Tac namizədi gecə kirmişcə düşərgə otaqlarına yan aldı, qapıları açıb qırmızı parçanın bir hissəsini götürdü, sonra odaları ustuflla arxasınca bağladı. Bu təhlükəli dövlət çevrilişini heç kəs sezmədi. Əlahəzrətin şəxsən özü tələm-tələsik şalvarları hazırladı. Günlərin birində hökumət qoşunlarının böyük bir dəstəsi Çələkəndə müvəqqəti qalanda həmin məzhəkəli dövlət çevrilişi başladı. Xan özünün ən bahalı ipək libasını geyindi, başına dümağ bir çalma doladı, şalvar doldurulmuş kisələri özləri ilə sürütləyən dostlarının müşayətində əsgərlərin qarşısında görüldü. Nitq irad etdi, özünün ali ulularından, Rusiyada öyrəndiyi idarəçilik bacarığından, müqəddəs savaştan və bugünkü dünyanın korlanmasından danışdı. Axırda ərəb dilində Qurandan bir neçə ayə də iqtibas gətirdi ki, bununla da hürkək könüllərə xüsusi təsir göstərmiş oldu. Ritorika ehtiyatı tükənəndə əsas məsələyə keçdi. Xan kimi xalqına, camaata atalıq sevgisi göstərib onun ən xırda arzularını da nəzərə alacağına söz verdi və indi bunun sübutu kimi həsrəti çəkilən qırmızı şalvarları özünün sadıq əsgərlərinə payladı. Nitq öz təsirini göstərdi. Respublika inamı və inqilabın nailiyyətləri bircə anın içində unuduldu. Əsgərlər mavi şalvarlarını çıxarıb atdılar və monarxiyanın çoxdan həsrətini çəkdikləri simvolumu, xanın qırmızıbalaq geyimini ilahiləşdirdilər. Hadisə yerinə tələsən hökumət məmurları əsir alındılar və xan Çələkənin avtokratik monarxi elan edildi.

Nə qədər gülməli görünsə də, əslində dünyanın digər çevrilişlərindən köklü şəkildə fərqlənməyən həmin monarxi putç beləcə başa çatdı. Mən bəzi hökumət yıxmalarının şahidi olmuşam, bəzi çevrilişlər görmüşəm və heç vaxt belə bir duyğu məni tərk etməyib ki, hər inqilabın arxasında hansısa qırmızı şalvar gizlənir.

Monarxist çevriliş barədə xəbər Qızılsuda yayılarda onu əvvəlcə ciddi qəbul etmək istəmədilər. Lakin qırmızı şalvarın paylanması əsgərlərə hansı təsiri göstərdiyini eşidəndə, hökumətin qırmızı parça ehtiyatının hamısının monarxın əlində olduğunu götürqoy edəndə ciddi şəkildə narahat olmağa başladılar. Nazirlər Şurasını təcili çağırıdılar ki, burada da respublikanın sonrakı taleyi daş-tərəziyə qoyuldu. Şəhərdə dincliyin qorunmasında maraqlı olduğumuza görə bu tarixi iclasda atamla mən də iştirak etdim. Məlum oldu ki, respublikadakı durumun hələ çox şeylərə ehtiyacı var. Cəbhədəki vəziyyət sevindirici deyildi. Respublika bəşəriyyətin azadlığı uğrunda öz mübarizəsini hələ də sürdürürdü. Xanın dövlət çevrilişindən sonra orduya bel bərkitməli deyildi. Hökumətin daxılı boş, ərzaq məhsullarının ölkəyə gətirilməsi qeyri-mütəşəkkil. Xarici işlər naziri söz aldı; mənim anlamadığım saysız sosialist terminləri ilə dolu nitqində o belə hallar üçün münasib sayılan bir təklif irəli sürdü: müəyyən şərtlər altında hansısa qonşu hökuməti köməyə çağırmaq. Təklif sadəcə bir eyham idi. Söhbət yalnız həmin vaxt bütün İrani düz Xəzər sahillərinə qədər zəbt etmiş ingilis qoşunlarından gedə bilərdi. Amma biz o vaxt tam açıqlığı ilə türk-alman tərəfinin nümayəndələri idik və heç bir vəchlə «ingilislərin çağırılmasında» iştirak etmək istəmərdik.

Gedişi əvvəlcədən də məlum olan iclası tərkdik. Əslinə qalsa, hökumətə də irad tutmaq olmazdı ki, özünün dar məqamında o bizim şəxsi tərəfkeşliyimizə məhəl qoymadan ingilis köməyinə müraciət etmək istəyirdi. Xarici işlər naziri İrana yola düşmək tapşırığı aldı. Məsuliyyətsiz şəkildə – yəqin təmsilçilik məqsədləri ilə – hökumətin bütün xəzinəsini onun ixtiyarına verdilər. O, İrana gedib ingilisləri çağırırdı, amma özü bir daha geri dönmədi.

Hökumətin xəzinəsi çox da böyük deyildi, amma nazirə bəs edərdi.

İngilis hərbi dəstələri hələ İran körfəzindən çıxmamış biz səfərə hazırlaşmağa başladıq. Amma hər halda Çələkən monarxiyasının yıxılmasını gözlərimizlə görə bildik. Bir neçə onluq ingilis əsgəri Təkə xanının məmləkətinə yeridi. Neft maqnatı Qədeşinin, adanın qanuni sahibinin səlahiyyətli nümayəndəsi də onların arasında idi. Xan qaçası oldu; şəxsi mülkiyyət sahibinin haqları yenidən bərpa edildi və indi o, adanın neft sərvətini inqilabsız-filansız çıxara bilərdi. Bu şəxsi mülkiyyətçi və onun qovub çıxardığı tac varisi o vaxt rəqib kimi həm də qatı düşmən idilər. Sonralar barışdılar. On il sonra hər ikisinin Parisdə «Cafe de la Paix»da masa arxasında oturub kök bir ingilislə söhbət elədiklərini gördüm. Neft maqnatı Çələkən adasındakı bütün neft qurğularını və neft sərvətini fantastik bir qiymətə britaniyalıya satmağı təklif edirdi. Çox ucuz bir dəyərə də xan təbəələri qarışıq özünün tac iddialarını ingilisin sərəncamına vermək istəyirdi. O vaxt biz hamımız eyni şeyi istəyirdik.

Səfərimiz ləngiyirdi, özümüz də bilmirdik ki, hansı yolu seçək. Qızılsuda İngiltərənin şübhəli himayəsi altında qalmağa ürək qızdırmırdıq. Azərbaycanda qara camaatın üsyanı tüğyan edirdi. Ölkənin qərbində alman-türk-Azərbaycan qoşunlarının yerləşdiyi əraziyə düşə bilməzdik. Beləliklə, Qızılsu Respublikasının cəbhəsindən keçib əvvəlcə Səmərqəndə, soy kökümüzün iqamətgahına, sonra isə dost sarıdan bol olan Buxaraya, Əmir Sarayına yetişmək üçün səhranın içərilərinə getməyə qərar verdik. Ölkədəki vəziyyətdən dəqiq məlumatımız yox idi, xəbərlər bir-birini təkzib edirdi. Bircə şey dəqiq idi ki, Türküstandakı yeganə dəmir yolunu insanların gediş-gəlişini cəhənnəm əzabına çevirmiş başıpozuq

bandalar ələ keçirmişdilər. Dəmiryolçuların keçmiş həmkarlar təşkilatının üzvü olmuş həmin bandalar ölkədə dəmir yolunu idarə etməkdən başı çıxan yeganə adamlardan təşkil olunmuşdu. Onlar yol boyu bütün ərazini terrorizə edirdilər. Hökumətlərə hücum çəkir, idarəçilik işlərinə qarışırdılar və xalqın həqiqi bəlasına çevrilmişdilər.

Bu fəhlə bandalar görünməmiş vəziyyətə baxmayaraq gediş-gəlişi ən azı öz məqsədləri üçün düzgün təşkil edirdilər. Bütün neft qaynaqlarının yolu kəsildiyinə görə dəmir yolu bir müddət dayanmaq təhlükəsi qarşısında qaldı. Rusiyada belə hallarda oduna əl atırdılar; adətən yolun ortasında sənişinlər düşüb maşinistlərin nəzarəti altında yaxınlıqdakı meşədən odun doğramalı olurdular. Gediş başdan-baş bu şüar altında keçirdi: «İşləməyən getmir». Ancaq Türkünstanda meşədən əsər-ələmət olmadığına görə ayrı yanacaq vasitələri tapdılar.

Lokomotivləri qurudulmuş balıqla qalamağı qərara aldılar. Avropalı mədəsinin sinirə bəlmədiyi daş kimi qurudulmuş duzlu balıq Türkünstanda, nə qədər desən, vardı. Dəmiryol idarəsi onları müsadirə etdi və balıqlar bu nəqliyyatın məqsədləri üçün tam yararlı çıxdı. Bəziləri hətta yolun ortasında lokomotivin buxarısının qızardılmış yağlı balıqları bayıra atdığıni və həmin balıqları ac camaatın iştahla yediyini öz gözləri ilə gördüklərini deyirlər. Şəxsən mən belə şeyin şahidi olmamışam, amma bunu mümkün sayıram.

Biz bu vəhşiləşmiş dəmiryolçulara və onların sübhəli balıqlarına ürək qızdırmaq istəmirdik, ona görə də mühafizəkar siyasətçilər kimi biraz unudulmuş, amma şəxsən bizim üçün xeyli qorxusuz görünən karvan yolunu seçməyi qərara aldığımız. Səhranın çılğın tayfalarını, qum fırtınalarını, dəvənin hörküçündəki ürəkbulanmanı və baş gicəllənməni dəmir

yolundan üstün tutmalı olduq o baxımdan ki, cəbhə üzərindən planlaşdırdığımız qaçış yalnız köçərilərin köməyi ilə mümkünləşə bilər.

Səhranın qoynuna atılmaq mənim üçün böyük bir sevinc idi ki, o da yol boyu biraz sendi. Mən rəngarənglik üçün darıxırdım və bütün çöllərin ən dəhşətliyini görmək istəyirdim. Bizi Türküstan və İranın çölləri, vadiləri və şəhərlərindən keçirən çoxaylı səyahət əvvəlcə qərbdən şərqə doğru Aşqabad, Məvr, Səmərqənd üzərindən, sonra da cənuba Buxaraya və axırda İran sınırları üzərindən şimala, Xəzər sahilindəki Ənzəli limanına gətirdi.

Səfər zamanı yalnız çox nadir hallarda dəmir yolundan istifadə edəsi olduq. Yolun böyük bir hissəsini dəvələrin, ya da eşşəklərin belində qət etdik. Bu zaman biz kommunistlərin nüfuzunun vəziyyəti təhlükə altına aldığı iri şəhərlərdən yan ötürdük. Çöldə, başlıca olaraq nisbətən dinc yerli tayfalar sayılan, şəhərdən hürküdülmüş «qaçaq dəstələri»nin himayəsi altında biz özümüzü təhlükəsiz hiss edirdik. Köçərilər və oturaq «çılğınlar» bizi tanıyırdılar, ya da ən azı barəmizdə eşitmişdilər; dil və din sarıdan da onlara yaxın idik. Özümüzün və nəslimizin hələ tanınmadığı müxtəlif ərazilərə gəlişimiz barədə dostlarımızın elçiləri xəbər çatdırırdılar ki, bu da bizə ən yaxşı qəbulu təmin etmiş olurdu. Az qala dözülməz çətinliyə və narahatçılığa tab gətirməkdə hər şeydən öncə çölün bu qonaqpərvərliyi mənim əlimdən tuturdu.

Çöl darıxdırıcı hadisə və macaralardan çox kasaddır; o daha çox yalnız qərribə, nəsə yeni və gözəlməz bir şeyi təklif edən nisbətən geniş, sonsuz təsərrüfatı xatırladır. Mən də səhrada qərrib idim, amma tezliklə onun cazibədarlığı mənim də gözümdən düşdü, onun həqiqi, örtüksüz mahiyyətini tanıdım. Bu, aclıqdan, iş və xəstəlikdən baş alıb gələn

darıxdırıcılıq, melanxoliya və iztirabdır. Ona görə də sonrakı fəsildə mən, xronoloji olmasa da, həyatımın darıxdırıcı səfərini təsvir etmək istəyirəm, çöl həyatının daha çox incəliklərini, onun tayfalarını və adətlərini, Türküstanın qədim şəhər və saraylarını, bəylərini, övliyalarını və dilənçilərini gözlərimlə gördüyüm və tanış olduğum kimi təsvir edəcəm.

SƏHRANIN ANAYASASI

Türküstan və İranın sonsuz qum çölləri insanın ünsürlər əlinə tapşırıldığı yabanı ərazilər deyil. Mən çölü öncə düzənli bir təsərrüfata bənzətmişdim. Bu bənzəyişi doğrultmaq istərdim. Əslində çölün anayasası, nizam-düzəni yalnız yerli sakinlərə bəllidir ki, onlar da dil səbəbindən həmin anayasanın əsas müddəalarını əcnəbilərə nadir hallarda başa salırlar.

Çöldə azmaq, haçansa salınmış yolu itirmək köçəri üçün mümkünsüzdür; o, sonsuz uzaqlıqlara qəddər özünü bütün vadi və qəbilələrlə bağlı sayır. Məsələn, qumun rəngindən seçilməz dəyişikliklə istənilən vaxt karvanın durumunu müəyyən edə, hətta yaxın zamanlarda baş verən hadisələri dəqiqliyi ilə təsvir edə bilər. Mən təcrübəli sarvanlar görmüşəm ki, Qızılsuda bir-iki evin arasında azıb-qalıblar, lakin çöldəki torpağa baxmaqla onu açılmış bir kitab kimi oxumağa qadir olublar. Karvan başçısı, «çalvadar»¹ əslində səhranın ağasıdır, onun bütün sirlərinə bələddir, durumunu-qırımını bilir, qum dənizində özünü daha əmin hiss edir, nəinki avropalı öz evinin dörd divarları arasında. Karvan heç nə ilə, hətta uçaqla da əvəz edilə bilməz. Çalvadar, bu «səhra bilicisi» hər halda heç bir insanla müqayisəyə gəlmir; hətta köçərilər arasında da o, xüsusi mövqeyə malikdir və kiçik yaşlarından öz peşəsinə hazırlanır. Mənim gözlərimdə çalvadar ümumiyyətlə insan deyil, insani keyfiyyətdən çox, yüksək instinqtə malik səhra «canlısıdır». Onun sənəti insani peşənin o mənadə zirvəsidir ki, o bəlkə də nəsillərdən-nəsillərə adi halda canlılara xas olan keyfiyyətlərlə insanın müəyyən fəaliyyətini əvəz etmişdir. Qərib adama karvan başçısı bəzən sehrbaz kimi görünə bilər; adi

¹ Bu sözü müəllif orijinalda Azərbaycan dilində işlədir.

hallarda sehrbazlığa həvəslə inanan köçəri üçün o özünün təcrübələri, təlimi və istedadı ilə insandaşlarına xeyirli olan qazanlı mütəxəssisdir. Sarvan həmişə karvanın başında gedir. Yalnız nadir hallarda, gündəlik yolun son məkanı görüntüdə olanda birinci dəvənin hörgücündə özünün şərəfli yerini tutur. Yol boyu o, bütün ixtiyaratı, həmçinin əmr etmək ixtiyarını əlində cəmləşdirmiş mütləqiyyətçidir; azadlıqsevər köçərilər onun hər buyruğunu yerinə yetirməlidirlər. İranda bizim əlli dəvədən ibarət karvanımıza başçılıq edən sarvanın bu hakim mövqeyi bəzi xoşagəlməz hadisələrə gətirib çıxartdı. O vaxt biz Türküstan üzərindən Şimali İrana aşmaq istəyən bir neçə rus ailəsi ilə birlikdə yol gəldik, onların içində çar operasının səhra dekorasiyalarından başqa Şərq barədə indiyə qədər heç nə görməmiş bir neçə rus qadını da vardı. Bu əlli dəvə bir-birinə bağlanmışdı və karvanı keşik üçün tutulan türkmən atlıları dövrəyə alıb qoruyurdular. Hər beş dəvənin bir peşəkçisi vardı ki, onlar da ən xırda hadisəni belə, çalvadara xəbər verməli olurdular. Dəvələr addımlarını heç cür yavaşda bilməzdi, o handa da dayanmaq ola. Qadınlardan kimsə dəvədən enmək istəyirdisə, arzusunu əsaslandırıb peşəkçiyə bildirməliydi, o da türkmən atının vasitəsilə qadının arzusunu çalvadara çatdırmalıydı, çalvadar da belə hallarda bütün karvana «dur» əmrini verirdi. Sonra həmin peşəkçi dəvəni «xıx» etdirirdi və qadın yalnız indi rahatca yerə enə bilərdi. Səhra, təbii ki, dümdüz idi və kolkosu yox idi. Qadın yenidən öz yerinə qalxana qədər əlli dəvə, keşikçilər və səyyahlar məlul-məlul və səbrlə gözləyirdilər. Bu, səhra səfərinin kiçik çətinlikləri idi. İriləri, məsələn, su çatışmazlığı yaxşı çalvadarın rəhbərliyi altında çox az-az təsadüf edilən bir hal idi. Özünün az qala heyvansal duyumu ilə sarvan suyun varlığının lap uzaqlardan sözün hərfi

anlamında iyini ala bilirdi. Mən əvvəlcə düşünürdüm ki, o, landşafta bələdliyi ilə mövcud su qaynaqlarını təyin edə bilər. Amma yanılırdım. Səhranın siması hər gün dəyişir. Bugün hamar düzənlik olan yerdə sabah təpə yarana bilər. Sarvan səhranın zahirri görkəminə fikir vermir, çünki zahirilik aldadıcıdır.

Su qurtaranda onun bir neçə dəqiqəliyə ayaq saxlayıb üzünü dörd cəhətin dördünə də çevirərək havanı dərinədən içəri çəkdiyini özüm müşahidə etmişəm.

- Su axtarıram, - belə hallarda o məni başa salırdı.

Doğrudan da bundan sonra karvanın yolunu dəyişirdi, hərdən də iyini aldığı su qaynağına neçə-neçə saatdan sonra çatırdıq. Səhranın su qaynaqları elə cılız ağacların özü kimi müqəddəslikdir. Tayfaların apardığı müharibələrdə su və ağac toxunulmaz varlıqlardır; qızları qaçırlar, qoyun sürülərini oğurlayrlar, döyüşçüləri öldürərlər, özü də çox vaxt qəddarcasına, yalnız su qaynaqlarına qıymazlar. Yüzlilər öncə hansısa monqol sərkərdəsinin qoşunları geri çəkilərkən onun arxada qalan su qaynaqlarına ağı atdırmasından və bununla bütün əyaləti viranəyə çevirməsindən köçərilər bugün də ikrahla danışırlar. Belə hadisələri köçəri qəti başa düşmək istəmir; istənilən zülmədən barınır, istənilən cinayəti bəyənir, təkcə səhranın ulu qanunu sayılan su qaynaqlarının toxunulmazlığının pozulmasını yox. Əgər hansı tayfasa su qaynağını bu şəkildə yararsız etməyə əl qoysa, səhranın bütün sakinləri ayağa qalxıb həmin tayfa başqa yerə köçənə qədər onunla döyüşür. Təəccüblü deyil ki, müharibə zamanı ingilis qərar-gahının təbliğət şöbəsi almanların zəbt etdiyi ölkələrdə su qaynaqlarını zəhərləməsi barədə köçərilər arasında şayələr yaydılar.

Fəqət səhranın əsas təhlükəsi su çatışmazlığı de-

yil. Onun təhlükələri qum bataqlıqları, aclıq, qaçaqlar və ilanlardır. Qum bataqlıqları yalnız çalvadarın yan ötə bildiyi bir dəhşətdir. Bütün karvanın quylana biləcəyi qorxulu yerləri o, uzaqdan müəyyənləşdirə bilir. Səhranın bəzi yerlərində qum dəvənin ağırlığına dözməyəcək dərəcədə narındır. Orda suda batan kimi dərinliyə quylanırsan. Qoşunlar tez-tez bu yolla izsiz-tozsuz büsbütün yoxa çıxırlar. Belə bataqlıqlardan xilas yolu yoxdur. Təbii ki, bu cür bataqlıqların heç bir nişanəsi olmur və sarvanın vəzifəsi saatlarla bu yerlərdən yan ötüb karvanı keçirməkdən ibarətdir. Bunu necə bilməsi onun işidir, amma hər halda bilir. Tez-tez çalışırdım ki, çalvadarı söhbətə tutum; istirahət saatlarında onun yanında oturur, hər cür dünyəvi məsələdən, dindən, müharibədən, gözəl qızlardan, hətta ədəbiyyatdan o ümidlə söhbət salardım ki, bəlkə sarvanlığın incəlikləri barədə ondan nəşə öyrənə bildim. Boynuma alıram ki, mən bunu əsasən qorxudan edirdim. Əmin olmaq üçün ki, çalvadara bəslənən indiyəqədərki inam təsadüfə söykənmir, mən mütləq onun sarvanlığında bir sistem tapmaq istəyirdim. Amma sarvanla söhbətim baş tutmaq istəmirdi. Mən nadir insanlarda bu qədər qapalılığa və susqunluğa rast gəlmişəm. Mənə elə gəlirdi ki, o, doğrudan da böyük insani keyfiyyətlərə malikdir və özünün küt vaqifliyində tamamilə səhraya qapılıraq canlıya xas olan bir ömr sürür. Qum bataqlıqlarını necə tanıyır, yaxud suyun iyini necə alır suallarına o cavab verirdi:

- Bunu hər kəs görür ki, - yaxud: – Çox sadədir.

Sonralar öyrəndim ki, əksər çalvadarlar gerçəkdən də öz bacarıqlarına adi bir şey kimi baxırlar və bu bacarığı özlərinin primitivliklərində yalnız özləri kimi çalvadar doğulmuş canlısal insana ötürə bilirlər.

Səhrada yol gedən karvan heç də su ümidinə qal-

mır. O özünü gözə soxmayan səhra xalqının qonaqpərvərliyindən və eyni yolu keçmiş yüzlərlə sarvanın ehtiyatkarlığından yararınır. Xırdaca əlamətlər çalvadara üsyanlardan və köçərilərin savaşımdan söz açır, onu yolunu dəyişdirməyə məcbur edir. O, Allah bilir necə, səhranın bütün yeniliklərindən birinci xəbər tutur, məsələn, üfüqdən hansı sürünün keçdiyini və özünün burdan hansı nəticələri çıxaracağını bilir. Öz karvanının, eləcə də arxasınca gələn və çörək qıtlığından korluq çəkə biləcək karvanların yedirilməsi qeydinə qalır.

Arxadan gəlməsi güman edilən karvana qarşı qayğı səhra dəngəsinin (intizamının) ən həssas nümunəsidir. Axşamlar dincələrkən un və sudan səhra fətiri bişiriləndə sarvan bir neçə təzə fətir götürür, onları nəm dəsmala büküb dərin quma basdırır. Sonra uzaqdan gələn və çörəyi olmayan naməlum karvan üçün həmin yerdə xırda bir ağac basdırıb manşır qoyur. Nəm dəsmala bükülüb quma basdırılan bu cür çörək uzun müddət təzə qalır və səhranın gerçək xeyirxahlığıdır. Gizlədilmiş qıdanı manşırıl原因 bu cür ağaclara hər vaxt biz yolüstü rast gəlirdik; çalvadar hərdən onları qazdırıb təzələri ilə əvəz etdirirdi. Bu çörəklərin üstündə sarvanlar arasında razılaşıdırılmış manşırılar qoyulurdu ki, onlar da bilinməli olan ümumi şeyləri sirli yazıda arxadan gələn çalvadara çatdırırdı. Bu, səhranın qəzetidir, bəlkə də bəşəriyyətin ən möcüzəli qəzeti. Belə ümumi bir baxış qismən doğrudur ki, karvanlar öz yollarını saralmış insan və heyvan sümüklərindən tanıyırlar. Səhranın dəngəsi elə təkmildir ki, belə təsadüfi əlamətlərə heç fikir də verilmir. Bunu adətən həmin sümüklərlə azdırılan təcrübəsizlərə şamil edirlər. Zira insanın, yaxud heyvanın öldüyü yerdən təsadüfi heç nə ola bilməz. Bundan başqa, qum və burulğan sümükləri dağıda, yaxud götürüb ayrı yerə apara bi-

lər.

Səhranı heç vaxt tərək etməmiş və şəhərdə körpə uşaq kimi imdadsız olan həqiqi çalvadar öz varlığında elə yardımçı vasitələrə malikdir ki, onlardan yalnız çox azlarının adı təsəvvürü olur. Onun xeyirxahlıq düzəni, qəzeti, təcrübəsi, öncə də qorxunc səhra fırtınasında uzaq vadinin yolunu ona göstərən heyvani instinqləri var.

QARAQUM XALQI

Tez-tez öz-özündən soruşursan:

- Köçərilər necə yaşayırlar? Cəngavərlik dövrünün zərakenləri¹ kimimi? Kiplinqin romantik qəhrəmanları kimimi? Yaxud sürüdən qıraqda qalan, heç nəyə fikir verməyən heyvan kimimi? Bu suala mən burda cavab vermək istəyirəm.

Köçərilər çılğın, işcil və kasıbdırlar, haçansa otu-raqlaşmaq, bu da baş tutmazsa, ən azı dünyanın bütün şəhər və kəndlərini viran qoymaq kimi daimi bir ümidlə yaşayırlar. Köçərinin şəhərə qarşı nifrətinin kökü başlıca olaraq onun özünün bacarmadığı işlərin öhdəsindən gələn şəhərlinin onda oyatdığı paxıllığa gedib çıxır. Köçərilər təkrar-təkrar (elə bu yaxınlarda qırğızlar) hökumətlərə ərizə ilə müraciət etmişlər ki, həmin müraciətdə də onlara torpaq veriləcəyi təqdirdə əkinçiliklə məşğul olmağa hazır olduqlarını bildirmişlər. Bu tələb ödənen yerlərdə onlar tədricən işlək kəndlilələrə çevrilmişlər. Köçərilər əslində əlküdürlər, bəzi məqamlarda, məsələn, fiziki cəhətdən və sonralar təsvir edəcəyim müəyyən gizli keyfiyyətlər baxımından şəhərlilərdən üstün olsalar da, özlərinin şərti xeyrə-şərə yaramazlıqlarından xəbərdardırlar, bəzən hətta onları passivliyə sürükləyən dərəcədə xəbərdardırlar; minillərin mütilik buxovundan qopmaq üçün köçəri sadəcə olaraq özünü qabil saymır. Bəzi adətlərə görə xəcalət çəkir, çünki o özü də bunları barbar sayır, amma başqa çıxış yolu da bilmir.

Şərəfimizə məclis qurulduğu səhra yataqlarının birində sakinlər qoyunu bizim yanımızda kəsmək istəmirdilər.

¹ **Zərakenlər** – antik dövr yazarlarının dilində şimal-qərb ərəb tayfalarına, Bizans və xristian yazarlarının dilində isə bütün ərəblərə verilən ad.

- Bəlkə xoşunuza gəlmədi, - deyirdilər.

Yalnız mən səhra köçərilərinin adətlərinin gözəlliklərini tərənnüm edən bir şerlə onlara cavab verəndən sonra – köçərilər şer vurğunudurlar – sakitləşdilər. Zira qoyunun kəsilməsi doğrudan xüsusi bir mərəkədir. Heyvanı arxası üstə yıxırlar və bir neçə kişi onu bərk-bərk tutub saxlayır. Qəssab onun qarnını yarar, əlini içəri salır, onu yuxarıya, erkəyin ürəyinə qədər aparıb ürəyi ovcuna alır. Bu mənzərə avropalıya qəddar görünə bilər. Köçərilər isə ona biganəliklə tamaşa edirlər.

Qoyun kəsiləndən sonra xırda-xırda doğranır, şişdə qızardılır. Qonağın şərəfinə verilən qonaqlıq dəyədə təşkil olunur ki, burda da bütün ailə üzvləri yerdən oturaraq çevrə vururlar. Kababdolu qazan içəri gətiriləndə heç kim yerindən tərpənmir, elə qonaq da yeməyin dadına birinci baxa bilməz. Gərək o, əlini qazana salsın, bir tikə ət götürsün və onu irəli uzadıb saxlasın. Bu vaxt məclisin ağsaqqalı dizin-dizin sürünüb onun yanına gəlir, ağzını geniş açır və qonaq tikəni onun ağzına qoyur, ağsaqqal da əti yeyib yenidən sürünə-sürünə yerinə qayıdır. Bütün ailə üzvləri bu minvalla qonağın yanına sürünüb qurtardıqdan sonra əsl məclis başlayır.

Qoyun ətindən, bir neçə meyvə, düyü və çörəkdən başqa səhra dənizi bir də vadilərdən gətirilən şirniyyatı tanıyır. Burda at südü içirlər ki, o da qıçırdılır və bundan sonra məstedici içkiyə çevrilir. Həmin kumıs hər məqamda verilir. Əgər bir qərib süvari köçərinin çadırına yaxınlaşsın, qonaq atdan enməmiş çadır sahibi ona bir cam kumıs verir. Qonaq elə yəhərin üstündəcə camı boşaldır, amma gərək xüsusi fikir versin ki, kumısdan bir-iki damcı atının yalmanına düşsün. Həmin kumıs damcılarını ev sahibi yalmandan yalayır ki, bu da vacib ehtiram əlaməti sayılır. Əməl edilməsi qonağa ağır gələn di-

gər ehtiram nişanəsi onun yeməkdən sonra gəyirməsidir. Qonaq bu əmələ məhəl qoymursa, ev sahibinin xətrinə dəymiş olur. Bu ona sübutdur ki, qonaq yemək süfrəsindən doymamış qalxıb.

Ömrünün çox hissəsini açıq səmanın altında, təmiz havada keçirməyə məhkum olmuş köçərinin bunların hər ikisindən – həm havadan, həm də səmadan zəhləsi gedir və vaxtını imkanca dəyədə keçirməyə üstünlük verir. Köçəri dəyəsi üşürgədicidir. İlkinliyi bilinməyən cır-cındırdan yamanıb-tikilmiş, hava keçə bilən bütün dəlmə-deşikləri tutulmuş bu dəyələr bəşəriyyətin ən dəhşətli mənzil növlərindən biridir. Köçərinin bütün ailə üzvləri – on, onbeş, bəzən də iyirmi nəfər – axşamlar kiçik yataq otağından böyük olmayan bu xırda dəyəyə yığışır. Dəyənin ortasında ocaq qalanır. Tüstü dəyənin belindəki xırda deşiklərdən özünə yol tapır. Ocaqda quyruq qızardılır, yaxud dəhşətli bir üsulla çay hazırlanır. Su ilə dolu tiyana bir parça sıxılmış çay atılır – Monqolustanda buna xırda pul kimi baxırlar - , sonra xeyli qoyun əti, yağ və duz əlavə olunur. Hamısı bir yerdə yarım saat odun üstündə qaynadılır və köçəri onu ləzzətlə içir.

Qərrib üçün bu, təbii ki, tam ləzzətsizdir. Çeşidli mətbəx eksperimentlərindən sonra dəyənin havası köçəriyə yuxu gətirən xalis kimyəvi birləşmənin havasını qazanır. Dəyədəki bu dəhşətli hava köçəri üçün ev rahatlığının simvoludur.

Mən Bakıda özünə saray tikdirmiş varlı bir köçəri tanıyıram. O da, ailəsi də rahat yataq otaqlarına alışa bilmirdilər. Hər axşam özlərinin rəsmi yataq otaqlarını tərk edib xırda, çirkli künc odalarından birinə çəkilir və gecəni hamısı birlikdə burda keçirirdilər. Elə hey deyirdilər ki, iri yataq otaqlarındakı hava sağlam deyil. Yatmazdan qabaq soyunmaq da köçəri üçün lazımsız bir dəbdəbədir. Bugün hərdən

olur ki, Türkünstan köçərisi soyunur, hətta çimir də, amma bunu onun sibirli qardaşına ümumiyyətlə şamil etmək olmaz. Sibir köçərisi əynindəki kürkə tikilir və həmin paltar cırıq-cırıq olub bədənindən tökülməyəne qədər onu əynindən çıxarmır. Çingiz Xanın qoyduğu qanuna görə paltarı əyindən çıxarmaq ümumiyyətlə yasaq olunmuşdu. Sibir köçərisinə çimmək də yasaqdır, özü də dini səbəbdən. Suda Su Tanrı, Su Allahı¹ yaşayır ki, suyun çirkləndirilməsi də onu incidə bilər. Çingiz Xanın başqa bir qanununa görə su ilə yuyunmaq ölümlə cəzalandırılırdı.

Türkünstan köçərisi az-az hallarda su ilə yuyunur. Dini səbəbdən yox, sadəcə elə-belə, çünki su çox dəyərlı şeydir. O, qumla yuyunur, əl-üzünü səhranın qumu ilə sürtür və şərq gigiyenasının bütün qaydaları ilə paklaşmış sayılır.

Şəxsi davranışda kəndistan camaatının qənimı olan bu köçərilər bacardıqları qədər sadə, qanacaqlı və qadınlarına münasibətdə, öncə də söhbət onun birinci arvadından gedirsə, xeyli qorxaq olurlar.

Əksərən də çox çirkin olan birinci arvad bu qaşqabaqlı quldurbaşının ağasıdır. Kişi onun qabağında tir-tir əsir, hər arzusunu yerinə yetirir, onun qapazaltısı olur və buna təbii baxır. Ondan soruşanda ki arvadın bu rəftarına niyə icazə verir, itaətlə deyir:

- Məni vurur, çünki ağıllıdır, düşünür ki, onu yetərcincə sevmirəm.

Ərin sevgisinə əmin olan kiçik arvadlarla böyük arvada nisbətən çox pis davranılır. Məsələn, süfrədə böyük arvadı ilə xörək yeyən ərinin arxasında o, əlində dəsmal dayanmalıdır. Kişi düyüqarışlıq qoyunətini hər dəfə əli ilə ağzına qoyandan sonra çiyinləri üstündən əlini arxaya uzadır və kiçik arvadına sildirir. Evin çirkli işlərini də kiçik arvad görməlidir,

¹ Müəllif orijinalda «**Su-Tenqri**» sözünü işlədib onun almanca tərcüməsini verir.

əsası da o olur ki, bunun müqabilində onu sevirilər. Lakin qadın heç vaxt döyülmür, nə səhrada, nə də bütün islam Şərqiində, hətta ərinə xəyanət etdikdə də.

Ərinə xəyanətə qarşı Güney Türkistanda köçərilərin adı ölüm cəzası ilə yanaşı, digər xüsusi tədbirləri də var. Kişi arvadının xəyanətini sezəndə onu tayfa ağbircəyinin yanına gətirir, o da həmin qadınla xüsusi məşğul olur. Zinakar qadın ölmüş sayılır, kəfənə bükülüb tənha bir guşədə quma basdırılır. Üç gün o özünü ölülyə vurur və ağbircəyin ara vermədən ağı deməsinə qulaq asır. Bununla geri, ərinin yanına qayıtmağa ixtiyar qazanır, ona yeni ad verirlər və qadın pak sayılır. Amma xəyanətkar arvadını yerindəcə öldürmək haqqı heç də kişinin əlindən alınmır.

Uşağın doğuluşu da nisbi xəyanətçılığa aid edilir. Köçərilərdə belə bir inam var ki, doğuş zamanı ağrıların səbəbi kimi qadın ərinə qarğayır və bir də doğmayacağına and içir. Günah yuyulmalıdır. Qadın zahılıqdan çıxandan sonra erkək kəsilir, zahı onun qanını kasaya tutur, onu ərinin və uşaqlarının yatağına çiləyir.

Köçərinin sərvəti onun uşaqlarıdır. Sərvət qoyun və uşaqların sayı ilə dəyərləndirilir, çünki hər ikisini satmaq olar, özəlliklə də qızları. Fəqət qız üçün həddən artıq yüksək başlıq tələb etmək yaxşı sayılmır, bu, qanıçənlik olardı. Qanunla ata qızı üçün uşağın boya-başa çatmasına xərclənən məbləği və tayfa ağsaqqalının müəyən etdiyi gözəllik pulunu tələb edə bilər. Yalnız bəyin hulqumu olduqda ondan gözəllik pulu istənilmir. Kişidə hulqum Allah nişanəsidir, buna görə də şərəfətlənməli və qısna-nılmamalıdır.

Qara qumun çöllərindəki xalqlar belə yaşayırlar, onlar minillərdən bəri beləcə ömr sürürlər, kasıbcı-

lıqdan gileylənirlər, qoyunlarını bəsləyir, qızlarına başlıq alırlar və çağırılmamış, təklif almamış bir qərribi öz qoyunlarını kəsdikləri kimi həyatdan yox etməyə, yəni onun qarnını yarıb əllərini içəri soxmağa və başqa imkanlar əldə etmələrinə sevinirlər.

Ümumilikdə isə ürəyiyumşaq insanlardır.

LOĞMANIN SİRRİ

Türküstanın göbəyindəki kiçik bir vadini yaxşı xatırlayıram. Atamın çılpaq kürəyində ayaqyalın dingildəyirdim, yuxarıya hoppanıb mahnı oxuyurdum. Amma bu vaxtkeçirmə heç də naqis tərbiyə, yaxud məndə oyanmış despotik meyl deyildi. Əksinə, vadinin sakinləri otağın qapısında dayanıb qibtə ilə atama baxır və pıçıldaşırdılar:

- Belə oğlu olmaq xoşbəxtlikdir.

Zira mənim şübhəli bədən məşqlərim vəzifə sadıqlıyının, vadi sakinlərinin sağlamlığı xatirinə fədanın ifadəsindən başqa bir şey deyildi. Mən loğman, epidemiyaya, inqilabdan da bedtər olan böyük ölümə qarşı xalqın ondan yardım dilədiyini həkim idim.

Vadidə, səhrada, hətta şəhərlərdə də ölüm – heç bir alimin, heç bir dərvişin, heç bir loğmanın əlac tapmadığı ispan qripisi – tüğyan edirdi. Sadaladığım insanların bilik və bacarıqlarına baxmayaraq xəstəlik kəsmək bilməyəndə yerli sakinlər evimizə gəldilər, qoyun, xalça və qovun gətirib atamdan xahiş etdilər ki, bu qripə qarşı bir əlac söyləsin.

Alim adamdır, dedilər, uzaq-uzaq ölkələrin xalqları arasında böyük hörməti var və qripə qarşı hansısa sirli bir kəlamı bilməmiş olmaz.

Atam boyun qaçırıb başa saldı ki, adi bir səyyahdır və elə özü də epidemiyadan qorxur. Amma bu aqıl insanlar əl çəkmək bilmirdilər.

Əgər bu möhtərəm cənab çarə bilmirsə, onda qoy səhranın, şəhərin, hətta kafirlərin dilini bilən, hafiz kimi müdrikcəsinə elmin dərinliyinə baş vurmuş oğlu – deməli, mən – müsəlmanların xilaskarı olsun.

Bu deyim atamı ayıltı, məni yanına çağıraraq soruşdu ki, zəkamı nəhayət praktiki sübut etmək istə-

yirəmmi.

- İnsanlar qırılır, - dedi, - sən çox şey bilirsən, doğrudan bəlkə kömək edəsən.

Mən aqillər qarşısında baş əydim, əlimi torpağa toxundurub sabaha qədər möhlət vermələrini xahiş etdim. Elçilər də eyni ilə təzim etdilər və onların ağsaqqalı, əlində təsbəh oynadan qırmızısaqqal molla nitq söylədi, nitqində o, Qurandan gətirdiyi iqtibaslarla sübut etməyə çalışdı ki, dar gündə müsəlman müsəlmana əl tutmalıdır. Sonra çıxıb getdilər. Mən yerdən oturub sualdolu baxışlarımı atama zillədim. O da belə düşünürdü ki, mən nəsə bir çarə bilirəm.

- Amma mən gerçəkdən də heç bir çarə bilmirəm, - dedim.

Axırda bəlli oldu ki, atam loğman kimi məndən bilikli imiş.

- Qızdırmaya qarşı ən yaxşı əlac, - dedi, - bibərdir, bir də çıpaq kürəyi ayaqla tapdalamaq, bu illac la sən səhərdən məni də, o adamları da xəstəlikdən qoruyarsan.

Elə də oldu. Mən öz alimliyimi bəyan etdiyim həmin gün vadidə hələ indiyə kimi bu qədər bibər yeyilməmişdi, yerli sakinlərin kürəyi bu qədər tapdanmamışdı. Hörmətli adamları və mollanı mən özüm müalicə edəsi oldum və bu, həyatımın bəlkə də ən xoş məşğuliyyəti idi. Qəti tərəddüd etmədim, çəkmələrimi çıxarıb yad kürəklərin üstündə dingildəyirdim, təşəkkürləri qəbul edib hədiyyələrdən təkəbbürlə boyun qaçırırdım. Sonra müştərilərimin bibər yeməsinə tamaşa edirdim. Pisi yalnız o oldu ki, atam sağlamlığının qeydinə qalıb öz elmini mənim üstümdə də sınaqdan keçirməyə başladı. Kürəyimi ona ayaqlatdırdım, amma bibəri yaxına qoymadım. Qrip tutmadım, amma təəssüf ki, vadinin fəxri vətəndaşı adını da almadım.

Bibərimin aşkarca köməyi oldu, çünki qrip tədricən səngidi. Bu qrip mənim yendiyim yeganə xəstəlik oldu. Ölkənin digər saysız və qorxulu xəstəliklərinə qarşı bacarıqları şübhə doğurmayan yerli loğmanlar mübarizə aparırlar. Onlar gerçəkdən də çox şey bacarırlar, xüsusilə də Türkünstanda təzahür edən fərdlərin müalicəsini. Hətta natamam avropalı həkimlər ölkəyə yovuşmaq istəyirlərsə, onlardan dərslər alırlar. Adi ovsunçularla heç cür qarışdırıla bilməyən bu loğmanlar Şərqiin ən maraqlı insanları sırasına şəksiz daxildirilər. Az qala savadsızlar olaraq onlar təbabətin bütün məsələlərində əvəzsizdirlər, xüsusilə də səhra xəstəliklərinin müalicəsində, məsələn, pindinkanın, Türkünstanın bəlasının müalicəsində.

Pindinka Avropa baxışınca illacı olmayan dəri xəstəliyidir. Onun mənşəyi də bəlli deyil. Dəridə, ən çoxu da üzün dərisində kiçik qırmızı ləkələr əmələ gəlir, onlar düz oniki ay böyüyürlər, getdikcə artıb-çoxalırlar və bir ilin içində sifət qorxunc qırmızı bir maskaya çevrilir. Xəstəlik yoluxucudur. Avropalı həkimlər onu müalicə edə bilmirlər. Yalnız yerli həkimin, xəstəliyi sağaltmasa da, onun sonrakı inkişafını dayandıran yağı olur.

İlk qırmızı ləkəni loğmana müalicə etdirmək lazımdır, onda yeni ləkələr əmələ gəlmir. Bu ilk ləkə bir ilin içində keçib gedən və yalnız dərin bir çopur buraxan yaraya çevrilir. Pindinkaya çox tez-tez rast gəlinir və ona ən çoxu şəhərlərdə yaşayan avropalılar tutulur. Adamlar tanıyıram ki, vur-tut bircə gün Türkünstanda olublar, sonra Avropaya qayıdılar, bir həftədən sonra ilk ləkəni özlərində görüblər, avropalı həkimlərin yanına gediblər, amma yenə də sifətlərini korlanmadan xilas edə bilməyiblər. Pindinka şəhərlərdə əcnəbilər məhəllələrinin bəlasıdır, çünki ona qarşı illac yoxdur və, deyildiği kimi, ən

xoş halda üzdə dərin bir çopur yaradır. Pisi odur ki, göz pərdəsinə düşsə, onda adətən gözü itirmiş olursan. Yerli sakinlər pindinkaya vacib bir yamanlıq, kiçik gözəllik yanlışlığı kimi baxırlar ki, onu da ciddi qəbul etməyə dəyməz. Bundan əlavə tipik pindinka çopuru yerli camaatın qonur sifətində uzaqdan, avropalının ağ üz dərisində olduğu kimi, o qədər də pis görünür. Şəxsən mən özüm pindinkadan dəlicəsinə qorxuram, amma xoşbəxtlikdən o məni tapmadı.

Loğmanlar bütün Şərqdə həddən ziyadə yayılmış göz xəstəliklərinin müalicəsində ustadırlar. Primitiv alətlərlə onlar mürəkkəb əməliyyat aparırlar ki, onların uğurlu keçməsi də şərqinin azman müqavimət gücündən qismən asılı olur. Loğmanın hazırlıq savadı avropalı həkimin savadından köklü şəkildə fərqlənir. Bu savad ortaəsrələr savadıdır. Loğman anatomik institutun üzünü görmür, cəsəd yarmır, bunun əvəzində teologiya, ədəbiyyat tarixi, məntiq və qrammatika ilə məşğul olur. Əsl təbabəti hansısa yaşlı həkimin yanında fərdi öyrənir, əvvəlcə ona əlavə peşə kimi yanaşır və yalnız yaşa dolduqda özünü ona həsr edir. Çox vaxt hansısa mömin dərviş ordeninin üzvü, Quran bilicisi və şair olur.

Loğmanın hələ heç bir avropalı həkim tərəfindən üstələnmədiyi ən böyük bacarığı istədiyi an gözün rəngini dəyişdirməsidir. Türküstanın bu sirrini, bu gizlin biliyi o, göz bəbəyi kimi qoruyur. Sırrın üstünü açmaq, bu metamarfozu loğman üçün mümkünləşdirən illacı araşdırmaq indiyə qədər hələ heç kimə müyəssər olmayıb. Əslində bu bacarığını o yalnız nadir hallarda işə salır, yəni köməyinin həddən artıq lazım olduğunu özü görəndə bunu edir. Gözün rəngini dəyişdirmək üçün ona yetərli görünən səbəblər, hər yerdə olduğu kimi, Türküstanda da insanların taleyini tənzimləyən qadın dəbidir.

Türküstanın minillik dəbi qadının gözünün qara olmasını tələb edir, göy göz yolverilməzdir; o, Allah qəzəbinin nişanəsi, cəza və rüsvayçılıq sayılır. Dünyaya göy gözlə gələn türküstanlı qızı heç bir hərəmxanaya götürümlər, onu heç kim ərə almır, ata-analar onunla oynamağı öz uşaqlarına yasaq edirlər, adamlar ondan qaçır və arxasınca deyirlər ki, onun bəd nəzəri var. Köçəri ailəsində göygöz qız doğulanda tayfa yasa batır. Uşağı can-başla öldürərdilər, amma Məhəmməd peyğəmbər, necə ağır yük olsa da, çağa qızı öldürməyi çoxdan qadağan etmişdir. Ata-analar bədbəxtlik çocuğunu gizlədirlər, onun yerinə xəcalət çəkirlər və Öz möcüzəsini göstərmək üçün Allaha yalvarırlar. Adətən uşağın üç yaşına qədər gözləyirlər. Gözün rəngi dəyişmirsə, Allahın köməyi və özünün bacarığı ilə qızın gözlərini qarıya boyayan loğmanı çağırırlar. Amma loğman işə başlamazdan qabaq gərək yad adamların hamısı ətrafdan uzaqlaşdırılsın; heç bir maraqlı şəxs onun bacarığını görməməlidir. Loğman və uşağın ailəsi üç gün oruc tutur, üç gün ibadət edilib Küllirəhmanın mərhəməti istənilir. Sonra loğman sürtgü hazırlayır, onu uşağın gözlərinə çəkir. Sürtgü, içinə hər cür qarışıq atılmış tiyanlarda naməlum bitkilərdən hazırlanır.

Artıq bir neçə günün içində o öz təsirini göstərir. Gözlər qızarır, irinləməyə başlayır və tezliklə qan sızan, irin verən iri yaraya bənzəyirlər. Yarım il qız heç nə görmür, gözlər irin verən şişli köpməcə ilə örtülür. Sonra bu irinli köpməcədə çökəklik yaranır ki, o da get-gedə xırda yarığa çevrilir, əvvəlcə bəbəklər görünür, irinləmə asta-asta kəsir, köpməcə qopub-düşür, yarıq get-gedə irilənir və qız həmin yarıqdan dünyaya nəzər salır. Köpməcə qopub-düşəndən sonra möcüzəni yoxlamaq üçün uzaq-uzaq vadilərdən, şəhər və kəndlərdən ağsaqqallar və ma-

raqlananlar axışb gəlir, çünki qızın indi öyünə-öyünə dünyaya sakitcə baxa bildiyi gözləri irilənmiş və qaralmışdır, Türküstan dəbinin tələb etdiyi kimi zil-qara olmuşdur. Loğman, bu mömin insan, kafirlərin bilgisiz həkimləri üzərində bir daha qələbə çalmışdır.

Loğmanın bu sirri, deyildiyi kimi, hələ heç kəs tərəfindən öyrənilməmişdir. Bu, çox qədim sirdir, səhra xülyaları qədər qədim.

Yalnız qızın hər gözü bir rəngdə olanda, buna da çox nadir hallarda rast gəlinir, loğman öz bacarığını sınamaqdan imtina edir. Taygöz qızı Allah xəlq etməmişdir, o, şeytana məxsusdur. Ona əl qatmaq günahdır. Onunla xoralıdan da pis davranırlar, eldənçıxarı edirlər və o kəndin qırağında sədəqə ilə dolanmalı olur, ata-anasına da yalnız gecələr baş çəkə bilirlər.

Gözün rəngi barədə olan bu hökm kişilərə aid olmur. Kişinin qüdrəti onun gözləri ilə ölçülmür. O, bozumtul-göy, hətta taygöz ola bilər, heç kim buna məhəl qoymur. Əgər Allah kiminsə dünyaya kişi kimi gəlməsini rəva bilibsə, artıq bu özü bir sübutdur ki, O, həmin adama qəzəbli deyil, Qərbin iri şəhərlərinin kafirlərindən də çox öz səhralarında qadın dəbi ilə hesablaşan Türküstan camaatı belə deyir.

TOPAL TEYMURUN QƏBRİ VƏ PAYTAXTI SƏMƏRQƏND

Nəhəng çöl və step məmləkəti Türkünstan topal dünya fatehinin, Teymurun cazibəsində yaşayır. Teymur Türkünstanın mifi, əfsanəsidir, qayıdışı köçərilər, tacirlər, kəndli və cəngavərlər tərəfindən özlənən əfsanəvi qəhrəmandır. Alçaqboy, qıyıqgöz Teymur Türkünstanın simvoludur və onun qəbri müqəddəs yerlərdən o qədər də kasad olmayan bu torpağın ən böyük müqəddəsliyidir.

Teymurun artıq minkərələrlə təsvir olunub bütün müntəxəbatlara salınmış qəbrini qələmə almağa ehtiyac duymuram. Məlumdur ki, o, Teymurun əfsanəvi paytaxtı Səmərqənddə yerləşir ki, bu şəhər də yaranışına görə Böyük İskəndərə minnətdardır. Şəhər bağlarla qurşaqlanıb, bütün Şərqdə dünyanın incisi kimi tanınır və aləmdə məşhurlaşmış bu qəbrdən başqa məni məftun edən məscidləri, kitabxanaları, islam mədrəsələrini və əfsanələri qoruyub-saxlayıb. Böyük fatehin xatirəsini mən indi onun ölkəsində hökm sürən çöküşün təsviri ilə korlamaq istəmirəm, bu sətirlərdə Səmərqəndin çirkindən və ələmindən də danışmaq niyyətində deyiləm. Topal Teymur, onun əməlləri və həmin əməllər ətrafında yaranan əfsanələr bu yerdə ürəkdən sevdiyim və Aşqabad şəhərindən hər yana uzanan qumlu təpələrində əbədi uyuyan saxtalaşdırılmış qədim Şərqin yeni fəslini təşkil etməlidir.

Teymur! Bu söz əyri qılınc tiyəsi kimidir, bu söz səhradan baş alıb gəlmiş, taxt-tacları uçurmuş, şəhərləri viranə qoymuş, qan gölündə çimmiş və step kəhərinin yalmanından başqa, digər illahlıq tanımayan, Hindistan allahları təkə sayı bilinməyən qıyıqgöz bir xalqın əfsanələrini özündə gizlədir. Bu xalqın xaqanı Ləng Teymur – Çingiz Xanın törəməsi –

bəstəboy, qıyıqgöz, topal və doğuluşundan ölümsüz idi. Köçərilər axşam ocaq başına yığışanda Teymurun əfsanələrini danışirlar. Bu əfsanələr səhradan qopan hər şey kimi qəmli, sadələvhdür və onlara qan hopdurulmuşdur; onlar köçəri xalqın güzgüsüdür ki, o da həmin güzgüdə özünə baxır. Teymur dünyaya gələndə sol ovcunda qan, sağ əlində qılınc, ağzında at quyruğunun ucu olub, buna görə də anası doğuşda çox əzab çəkib. Doğulan gün bütün çaylardan su yerinə qan axıb. Köbəyi kəsələndə deyib:

- Mən qanı xoşlayan və dünyaya nifrət edən Topal Teymuram.

Və hər şey ona səcdə edib, indiyə qədər yalnız üç adamın – Məhəmməd peyğəmbərin, həzrəti İsanın və ilk köçəri Oğuz Xanın – qarşısında baş endirən ağaclar da ona əyiliblər. Səhra camaatı Teymurun doğuluşunu belə təsvir edir.

Çöllərdə, step və şəhərlərdə qədim sarayların, məscidlərin, bütöv-bütöv şəhərlərin xarabalarına tez-tez rast gəlinir. Onlar qumun altında qalıblar; sısqa çayların üstündən qədim körpülər keçir. Bunun hamısını Teymur qurmuşdur.

Heç kim inanmaq istəmir ki, Türküstanda nəyi isə Teymur tikməmiş olsun. Hətta güclə əlli yaşı olan binaları da israrla Teymurun ayağına yazırlar. Şərqdə hər məmləkətin bir adamı var ki, seçilən və sirli görünən hər şey onun adına bağlanır. Azərbaycanda bu, hər şeyi tikmiş Böyük İskəndərdir. Azərbaycanda üstündə «General knyaz Sisiani tərəfindən 1805-ci ildə tikilib» sözləri döyülmüş bir körpü tanıyıram. Hamı o yazını oxuyur və heç kəs də inanmır, çünki möhkəm bir əminlik var: Neft buruqlarından başqa hər şeyi İskəndər tikdirmişdir. Türküstanda isə, əksinə, Səmərqənddə uyuyan topal dünya fəthi.

Bununla belə, tikdirdiyindən daha çoxunu məhv

etsə də, Teymurləng gerçəkdən də çoxlu saraylar, məscidlər tikdirmiş, körpülər saldırmışdır. Onun ucaltdırdıqlarının ən məşhurları bugünün özündə belə, Türküstan və İrənin müxtəlif yerlərində uçuqlarına rast gəlinən dördkünc lehmə qalalardır. Bu qalalar hər hansı dünya fəthinin haçansa özünə rəva bildiyi ən qorxunc abidələrdir. Onları tikmək ideyası şəxsən Teymura məxsusdur. Deyirlər ki, onun saray şairi müdrik İdrisi bir gün ona keçmiş xalqların fəthlərinin düşmən qəsrlərinin tör-töküntülərindən istifadə edərək öz qələbələrinin abidələrini ucaltdırdıqlarından və onların mərmər saraylarından danışmış. Bu fikir Teymurun xoşuna gəlib, fəqət o, yenilmiş yağların saraylarının tör-töküntülərindən daha yaxşı material axtarıb. Öz şöhrətinin əbədiləşdirilməsi üçün düşmənlərinin canlı bədənələrindən istifadə etməyi qərara alıb. Hər iri yengidən sonra əsirlər dördminlik dəstələrə bölünürmüş, qandala vurularaq kvadrat şəklində torpağa uzadılmış, hər tərəfdə on nəfər olmaqla qırx-qırx üstlərinə palçıq və lehmə tökülürmüş. Bu cür lehməli dördbucağın üstünə ikinci insan qatı uzadılıb palçıqlanmış; hər cərgədə qırx kişi qırx qatdan ibarət bu dördkünc qala hazır olana qədər. Sonra qalanın dörd tərəfində iri hərf-lərlə qalibin adı yazılmış və fəth yeni igidliklər törətmək üçün yoluna davam edirmiş. Həmin qalalar bugün uçub-dağılmışdır, lakin divardakı uçuqlarda və yerdə, dörd yanda sür-sümüklər gözə dəyir. Türküstan köçəriləri Teymurun öz düşmənlərindən tikinti materialı kimi istifadə etmək fikrinə məzəli bir tapıntı kimi yanaşırlar. Teymurun qəddarlıqları bərədə hekayətlər bitib-tükənmək bilmir, dost və düşmən köçərilər onlardan iftixarla söhbət açırlar. Qəribədir, Teymur dünyanın yeganə milli qəhrəmanıdır ki, əfsanələr, insanlıq baxımından, onun haqqında bircə dənə də müsbət keyfiyyət söyləmir. İnsani

keyfiyyətləri onda yalnız alimlər kəşf etmişlər.

Teymurun Çini fəth etdiyi sonuncu yürüşü əfsanələrlə daha çox bəzənmişdir. Bu yürüşdə o, düzün ortasında canını tapşıraraq və tənənəli dəfn üçün Səmərqəndə gətirilmişdir. Çin padşahının cadugərliyi nəticəsində Teymur çöldə azmış, onu çılpaq qız donunda doğru yoldan çıxaran Çin xəyalətləri tərəfindən məst edilərək səhra şəhəri Aşkau-Abada gəlmişdir ki, burada da indiyə qədər Çin ovsunu ilə dustaq saxlanılır.

Aşkau-Abad «Sevgi Şəhəri» deməkdir və guya Çin padşahının ovsunlu kəlamı ilə tikilərək Teymura qanlı planlarını unutturaraq qənirsiz gözəllik və məftunluqla dolu bir hərəmxanadır.

Aşkau-Abad həqiqətən mövcuddur, Qızıl Suyun qonşu şəhəridir və öz adına görə əvvəllər orda keçirilən «Gözəllər Bazarı»na minnətdar olmalıdır.

Teymurun Səmərqənddəki məqbərəsi nəhəng daş papirus külünə bənzər qübbə şəklində hündür bir tikilidir. Qaranlıq, sərin otağın ortasında qəbir daşı, insan boyunda, hündürlüyü ilə eni çimmə tək-nəsi boyda olan bir malaxit var. Səmərqəndə gələn hər kəsə bu daş tanışdır, hər bir insan onun görünüşünü və yerini bilir. Səmərqənd camaatı və bütün Türküstan üçün bu daş gerçək bir faktdır, amma Səmərqənddən o üzə bir-iki kənd aşan kimi malaxit haqqında əfsanələr başlayır.

Türküstanın bir çox məmləkətlərində danışır ki, malaxit torpağın üstündə oturur, qəbrin üzərində havadan asılıdır. Mən bu əfsanəni təkzib etmək istəyib deyəndə ki gözlərimlə yerdə gördüyüm daş havadan asıla bilməz, çox aqıl bir adam mənə izah etdi ki, məqbərənin divarları daşı hər tərəfdən özünə çəkən və bu yolla onu havada neytral nöqtədə saxlayan maqnit daşdandır. O vaxtdan mən əfsanələrə etiraz etməkdən özümü saxlayıram.

Teymurun məqbərəsi ilə üz-üzə qədim şəhərin müdrikliyini canına hopdurmuş və bizimlə dostlaşmış bir tacir yaşayırdı. Bir gün mən onu yoluxdum və onun başqa bir tacirlə Türkünstanın ən dəyərlı idmanından, ağ xoruzların döyüşündən həzz aldığıın şahidi olmaq istədiyini gördüm. Döyüşkən ağ xoruzlar çox bahadır və yalnız mərc çox yüksək olduqda onları döyüşə buraxırlar. Bu dəfə oyuna qoşulmağa dəyərdi, çünki mərc qız kimi gözəl səkkizyaşlı bir fars oğlanına qoşulmuşdu ki, ona sahib olmaq üçün hər iki hörmətli tacir mərcleşirdilər. Xoruz döyüşü oğlanın kimə nəşib olacağını həll etməli idi. Oğlan özü demişdi ki, hansı tacirin payına düşməsi ona fərq eləmir. Qızıl Suyun qoçlarından daha döyüşkən olan ağ xoruzlar dimdikleşir, banlayır və bir-birinin gözünü çıxarmağa çalışırdılar. Bunların hamısı tacirin salonunda baş verirdi. Hər iki kələçə ipək dösəkçələrin üstündə üz-üzə oturmuşdu, ortada xoruzlar döyüşürdü, oğlan da döyüşənlərin yanında dayanmışdı, maraqla onlara baxır və hər uğurlu həmlədən sonra əllərini buduna çırpırdı. Arxa planda pəncərədən dünya fətehinin məqbərəsini görmək olurdu, xoruzlarının vəziyyəti pisləşəndə tacirlər səslərini içəri salıb ora baxırdılar. Mən kənarda oturub qana qəltan olmuş xoruzların həqiqətən də qorxunc döyüşünə tamaşa edirdim. Axır ki xoruzlardan biri, ev sahibinin xoruzu hər iki gözünü itirdikdən sonra yerə sərildi. Qalib xoruz onun üstünə atıldı, dimdiyi ilə kəlləsini deşdi və qürurla banladı. Onun gövdəsi də didik-didik olmuşdu.

Göyçək sovqata sahib olan tacir oğlanı qucaqladı, uduzan həmkarına təşəlli verdi və əsl qalibi, xoruzu yada salmadan özünə hörmət göstərilməsini məsləhət gördü. Ağrılı itkisinə görə ev yiyəsinə təşəlli vermək üçün mən ayaq saxladım:

- Nə çoxdur dünyada göyçək oğlanlar.

Biz bütün günü dünya fatehi, dirənib-durmuş pambıq ticarəti və uçub-tökülmüş məscidlərdən söz açdıq. Tacir getdikcə qəmlənir, kafirləri söyürdü və axırda məndən Bakıdakı qan selindən danışmağı xahiş etdi. Xahişini yerinə yetirdim, küçələrə sərilmis cəsədlərdən, zorlanmış qadınlardan, talanmış şəhərdən danışdım. Tacir diqqətlə qulaq asdı. Birdən ayağa qalxıb arxasınca getməyimi xahiş etdi. Biz evin həyətinə yollandıq, burda işlək su quyusunun yanında işlənmiş köhnə bir qılinc vardı. Tacir onu əlinə götürdü, yazıqlıqla mənə baxıb evin daş astanasında qılincı itiləməyə başladı. Bu, hörmət əlaməti idi və qan selinin şahidi olmuş mənə yazıqlandığına dəlalət edirdi. İndinin özündə də yaşayan bu hərəkət bütün qoca Şərqi ən qədim adətidir.

Oğlanın mərcə qoyulması və qılincitiləmə haqqındakı bu kiçik əhvalatı mən Türkünstanın həmin maraqlı şəhərinin ruhunu oxucuya çatdırmaq üçün nəql edirəm.

Səmərqənd səhradan çox, Riveranı¹ xatırladan bağlarla əhatə olunmuşdur. Balaca, dar küçələrdə evlərin divarlarının dibindən hələ Teymur zamanında qazılmış arxlar², çaylar axır. Minlərlə bu cür xırda kanallar şəhəri doğrayıb keçir, bağlara sərinxlik gətirir və Səmərqəndin hər sakininin mübtəla olduğu malyariyaya şərait yaradır.

Teymurun ərköyün şəhəri Şərqdə epikürçülər və aqillər şəhəri kimi tanınır. Minillər ərzində Səmərqənd camaatı hər yeni fatehi qadınla, şerlə, müdrük kəlamlarla və mədhiyyələrlə tora salmağın, onu həlim bağlar şəhərinin qulu etməyin və son olaraq hə-

¹ **Rivera** – Aralıq dənizi sahilində Kan və Spesia şəhərləri arasında zolaq.

² Müəllif bu sözü orijinalda «**Aryk** kimi işlədir və vergüldən sonra almanca «**çay**» sözü ilə onun mənasını açır.

min fatehin səhra hökmranlığının qalıq-quluğu üzərində öz mədəniyyətlərinin yeni qələbəsini bayram etməyin yolunu bilir. Bircə fateh belə, bu taledən boyun qaçıra bilməmişdir, hətta Sovetlər də Səmərqənd bağlarında özlərinin ilkinliyini itirmişlər.

Harun ər-Rəşidin xəyalından çıxmayan, müxtəlif nəsillərdən olan şairlərin öz şerlərini həsr etdiyi bu şəhər indinin özündə də dəyişməz qalmışdır. O, qədim xarabalıqlar muzeyinə çevrilmədi, amma ikinci Port Səid və Bakı da olmadı, sadəcə çağdaş Avropanı ağrısız mənimsəməyi, Şərqi qurban vermədən avropalaşmağı başa düşdü.

Türküstandan dəmir yolu çəkiləndə Səmərqənd tacirləri bu işin xeyrini o saat anladılar. Bununla belə, onlar lokomotivlərin fiti və vağzalla özlərinin zübarit¹ dincliklərini pozdurmaq istəmədilər, buna görə də Səmərqənd vağzalını şəhərdən ikisaatlıq məsafədə, çölün düzündə tikməyi qərara aldılar. Bu minvalla dəmir yolu qazanmış olurdun ki, onu da, əgər istəmirsənsə, heç yadına da salma. Şəhərdən vağzala çinar bağı salındı ki, onun kölgəsində də kumıs içilir, təsbəh satılırdı. Bu nağılvari şəhər üç hissəyə bölünüb. Az qala avropasayağı olan bir hissəsində idarəçilik və ticarətlə məşğul olurlar. Bu, Vilhelmştrasenin² nəfəsi duyulan sitidir³. Şəhərin ikinci hissəsində ticarəti unutmada eys-ışrət keçirirlər. Bütün Türkünstanın köçəri və tacirlərinin şəhər kübarlarına qız satmaq üçün toplaşdığı məşhur Bay Kulak küçəsi də burda yerləşir. Həmin kübarlar ipək libaslarda və çalmalarda ənbər qoxuya-qoxuya

¹ **Zübarit** - pəndəm, ləms (italyan şəhəri «Zübaris»in adından). Həmin şəhər sakinləri pəndəm, ləms, tənbel olduqlarından bir çox Avropa dillərində həmin şəhərin adı ilə isim və si-fət işlənməkdədir.

² **Vilhelmştrase** – Berlində kayzer Vilhelmin adına küçə.

³ **Siti** – (ingiliscə Syti), şəhər.

özlərini dartıb küçələrdə veyllənir, siyasət və ədəbiyyatdan söhbət salır və müştəri gözü ilə canlı malları seyr edirlər. Bay Kulak küçəsindəki evlər eysişrət yurdları deyillər (onlar bir neçə küçə o üzdə yerləşirlər), əksinə, sənə yüksək səviyyədə qulluq göstərilən, qəhvə içdiyin, qəlyan çəkdiyin və gələcək kənzlərinə heyranlıqla baxdığın nümayiş otaqlarıdır.

Qul alveri rəsmən yasaqdır, ona görə də belə göstərgəni nöker və qaravaşların iş birjası adlandırırlar ki, bu da əslində heç nəyi dəyişdirmir, zira satıcılar əksər halda canlı malın ataları, yaxud qardaşları olur. Yasaqlansa da, kənz alveri müqəddəsləşdirilmiş bir ənənədir. Çünki hər köçəri ata öz qızını satmağa təbii bir haqq kimi baxır. Kənzilər də çox az hallarda azadlığın həsrətini çəkirlər, çünki Avropadakı azad xidmətçilərə baxanda tutarlı şərqli evində onlarla daha yaxşı davranırlar. Şərq baxışına görə sahib əslində öz quluna/kənzinə görə Allah və insanlıq qarşısında cavabdehdir, məsələn, qulun/kənzinin etdiyi borclar üçün o, məsuliyyətlidir, qulun/kənzinin hərəkəti üçün məhkəmə qarşısında o, cavabdehlik daşıyır və qul/kənz ailə quracağı təqdirdə sahib öz varidatına münasib ona pay, yaxud cehiz verməyə borcludur. Qul/kənz evin bir uşağı sayılır ki, onu da qoruyub himayə etməlisən. Yad qulun/kənzinin xətrinə deyilirsə, bu, sahibin təhqiri hesab olunur. Qulun/kənzinin sahibi belə təhqirə ən azı öz şəxsiyyətinin təhqir olunması kimi yanaşır. Sayılmayan azad bir insan olmaqdan, karlı bir ağanın qulu/kənzini olmaq Şərqdə sosial və maddi baxımdan daha xoşdur.

Quldarlığın tamamilə qaldırıldığı məkanlarda onun yerinə ağa ilə ömürlük nöker arasındakı münasibət keçir ki, bu da qədim münasibətlərlə tam üst-üstə düşür. Hər halda ağa özünün subay kənzlərinin

hər birinə sahib olmaq hüququna malikdir. Fəqət çox vaxt ağa baş yoldaşı ilə kəbinli arvadı kimi rəftar edir. Hətta kənizdən uşaq doğulursa, kəniz sonsuz kəbinli arvadlardan üstün tutulur və uşaq varislik hüququ qazanır. Onların uşaqları qanuni sayılırlar və atanın tituluna, varidatına varisdirlər, hətta qanuni kəbindən doğulan kiçik uşaqlar onların sözündən çıxıb bilməzlər. Deməli, təəccüblü deyil ki, başlıca olaraq kəniz satan insanlar kimi yanaşılan köçərilər qul/kəniz alverinin qadağasına qarşı anlaqsız və düşmən münasibət bəsləyirlər.

Buna baxmayaraq qızlar küçəsi Bay Kulak yenə də bədnamlığı ilə tanınır, çünki Səmərqəndin eyş-işrət məhəlləsi həmin küçənin qurtaracağından başlayır, burda rəqs edir, mahnı oxuyur, oyunlar oynayır və eyş-işrət evlərinin ağıllı banilərini, qədim sultanların ölümsüz nümunəsi ilə sevir.

Teymurun şəhərində iki eyş-işrət məhəlləsi var. Biri avropalılar, digəri isə yerlilər üçün. Avropalılar üçün olan evlərə sərxoş əsgərlər, dəmir yolu işçiləri və səyyahlar gəlirlər. Orda çirk, araq, tütün iyindən baş düşür; qadınlar avropasayağı geyinirlər və başlıca olaraq erməni və ruslardır. Şərqlilər üçün olan eyş-işrət evləri ya qadınların qiyməti siyahıda göstərilən, özlərinin görükdə (vitində) çıpaq oturduğu fahişəxanalardır, ya da, bunu çəkinmədən söyləmək olar, mədəniyyət ocaqlarıdır ki, burda da şəhərin nisbətən kasıb sakinlərinə xacələri, müğənniləri, rəqqasələri və mərmər fəvvarələri olan şəxsi hərəmxana xülyası təlqin olunur. Küçələrdə, evlərin qabağında cır-cındır içində nəzir yığan dərvişlər, sağa-sola vurnuxan şairlər, mədrəsədən sonra macara axtaran tələbələr, məzhəkəçilər, bir sözlə, «Minbir Gecə»dəki Şəhrizadın fantaziyasını əxz etmiş bütün insanlar gəzişirlər. Küçələr tramvay vaqonunun içi kimi dar-darankeşdir və burdan bircə dəvə keçəndə

şairlər və üləmalar eys-ışrət evlərinin alaqaşları ağzına çəkilib səhra gəmisinə yol verməli olurlar. Özünün bazarı, qul yarmarkası, oğlan rəqsləri və eys-ışrət yurdları ilə şəhərin bu hissəsinə başdan-başa əsl Şərqi qoxusu hopmuşdur; məscidlər, məqbərələr və mədrəsələrlə elə zəngin ki, Səmərqəndin üçüncü hissəsinə, Qahirədəki məşhur Əl-Əzharla yanaşı Şərqi islamın mənəvi həyatının mərkəzi kimi tanınan Universitet Məhəlləsini görməmiş olsaydım, mən ona dünyanın şərqi ləkəsi deyərdim.

Səmərqənd universiteti yüzillər öncə tikilmiş bir sıra qədim binalardan ibarətdir. Həmin binaların bir hissəsi indi qismən dağılmışdır, ancaq onlarda dərslər keçilir. İslam universitetində dərslər, ümumiyyətlə təlim Avropa universitetlərindəkindən xeyli fərqlidir. Məsələn, universitetlərin professorları əməkhaqqı almırlar, kasıbdırlar və biliklərindən şəxsi varlanma üçün istifadə etməyə ixtiyarları yoxdur. Onların çoxu sədəqə ilə dolanır, buna baxmayaraq bütün ölkədə görünməmiş bir hörmətə malikdirlər. Onların hökmü və sözü Şərqi hər hansı bir valinin hökmündən və sözündən yüksəkdir, hətta hökmdarı taxtdan salmaq üçün universitet senatının qərarı yəttəlidir. Universitetdə insanı varlandıra bilən elmlər tədris olunmur.

«Bilik varlanmağa yönəlməməlidir».

Bir şərqi kəlamı belə deyir. Təlim özü ən azı on-oniki il sürür ki, bunu da çoxusu zamanca qısa sayır və o, ilahiyyət, qrammatika, ritorika, astronomiya, tarix, riyaziyyat, mətnşünaslıq, ədəbiyyat tarixi, poetika, hüquq, coğrafiya və metafizika ilə yanaşı, təbii ki, dini məsələlərin hamısını əhatə edir. İçəri-lərindən bəzisi bütün ömrünü universitetdə keçirən tələbələr Şərqi ən yazıq adamları kimi tanınırlar. Səhər tezdən şər qarışana qədər onlar hansısa əsəri ucadan zikr edə-edə mədrəsənin həyətindən tərpen-

mirlər. Bazarda, yaxud eys-ışrət evlərinin qarşısında heç kəsin onlardan əsirgəmədiyi sədəqəni toplamaq üçün gündüzlər yalnız qısa bir zamana binanı tərk edirlər. İctimai bir vəzifə tutmaq, yaxud mirzəlik etmək üçün hər birinin yetərincə savadı olan bu tələbələr elm fədailəri sayılırlar və hər bir ata öz qızını gələcəyin aliminə ərə verməkdən sevinc duyur. Yalnız axşamlar bu tələbələr özlərinin avropalı həmkarlarına bənzəməyə başlayırlar. Bütün Səmərqənddə şən nəğmələr oxumağı, küçələrdə yenilməz bir vüqarla gəzməyi, qəhvəxanalarda ən şərəfli yerdə oturub qəhvə içməyi onlar kimi heç kim bacarmır. Bu tələbələrin gələcəyi maddi baxımdan çox acınacaqlıdır, çünki onlar, deyildiyi kimi, öz biliklərindən maddi mənfəət götürməyi yaxına qoymurlar. Bu, əcnəbilərin, yaxud tacir və şairlərin peşəsidir. Yalnız çox nadir hallarda həmin tələbələr bu və ya digər qazi¹, hakim olur ki, onun da çıxardığı hökm heç vaxt təftiş edilə bilməz. Əksəriyyəti isə öz ömrünü zikrlə, yaxud üləma və fəxri dilənçi kimi keçirir. Əksərən də hansısa adlı-sanlı dərviş ordeninin üzvləri, yaxud ali məktəblərin professorları olurlar. Nə olsalar da, onlar Şərqi ən hörmətli silki, bəylərdən, yaxud ən zəngin tacirlərdən də çox-çox izzətli insanları sayılırlar. Bu alimlər heç yerdə jurnalistlik etmirlər, çünki həmin peşə ilə öz fikirlərini ictimaiyyətə çox asanlıqla və tezliklə aşılaya bilirlər. Fəaliyyətlərində və yaşayış tərzlərində savadsızlardan və dilənçilərdən heç nə ilə seçilməsələr də, bu dilənçilərin hökmü və hörməti yerə-göyə sığmazdır. Yalnız öz adlarının yanında onlar bir hafiz² titulu daşıyırlar ki, bu da təqribən Avropanın doktoruna uyğun gəlir. Kəmiyyət baxımından onların biliyi xeyli

¹ Bu sözü müəllif orijinalda «**Kaadi**» şəklində işlədib yanında almanca «**hakim**» sözünü verir.

² Müəllif bu sözü orijinalda «**Hafis**» formasında işlədir.

əhatəlidir, məsələn, alimliklərinin ilkin mərhələsinə Quranı əzbər bilmələri aiddir. Belə bir hafizin Müqəddəs Kitabı ara vermədən iyirmidörd saata əzbərdən söyləyib başa çıxmasını mən öz gözlərimlə görmüşəm. Bu üləmaların təsirlərinin necə böyük olması başqa şeylərlə yanaşı ondan görünür ki, onlar İran şahının istənilən qərarını keçərsiz saya, xalqı vergi zülmündən azad edə və istənilən ticarəti aylarla tacirlərə yasaqlaya bilər. Öz qüdrətlərindən onlar həmişə siyasi məqsədlər üçün yarınırlar və ən qorxunc kəlamları olan «Bu, islamın ziddinədir» cümləsi istənilən şərq iqtidarı üçün daimi bir təhlükə yaradır.

Onların alimliyinə özümlü bir qanadı da metafizika və mistikadır, yaxud daha dürüst deyilsə, bəzi məqamlarda kabbalanı xatırladan cinlər və ruhlar haqqında təlimdir. Bu elmin köməyi ilə onlar insanlar arasında bədbəxtlik və xoşbəxtliyi yaymaq, möcüzələr törətmək üçün ruhları çağıra bilirlər. Həmin bacarıqlarından istifadə etmək hər halda onlara qadağandır. Ruhlar üzərində hökm əslində Allahın mahiyyətinin daha dərinə qavranılması mərhələsinə xidmət etməlidir. Öz biliyini bu cür profan məqsədlər üçün işlətməyə cürət edən kəs özünün hörmət və ləyaqətini itirir, çıxarı edilir və ona şeytan nöqəri adı verilir. Mədrəsəyə gedib bu tələbələrin sırasına göz gəzdirmək əvəzsiz bir mənzərədir. Onlar dünyada hər şeyi unudaraq bellərini büküb dinə inanılmaz fanatik bir vurğunluqla müəllimlərinin qarşısında otururlar. Bu tələbələrdən xüsusi bir sinifdə gələcəyin şairləri oxuyurlar, amma mən onların haqqında ayrı məqamda söz açmaq istərdim. Səmərqənd universiteti Teymurun məqbərəsi ilə yanaşı şəhərin ən iri görməli yeridir, arxitektura baxımından bu mədrəsələrin əksəriyyəti şərq tikinti sənətinin parlaq nümunələri, qədim mədəniyyətin

unudulmaz abidələridir.

Hiyləli, nəcib, pak əmir şəhəri Səmərqənd yolu-muzun üstündəki etaplardan biri idi. Biz orda xeyli qaldıq, çünki bu şəhər soyumuzun ilkin vətənidir. Hələ şəhərin sınırlarında bizi əmilərim, əmioğullarım və təsnifəgəlməz qohumluq dərəcələrindən olan qohumlarım qarşıladı. İndiyə qədər bircə kərə də üzlərini görmədiyim və varlıqları barədə dumanlı təsəvvürə malik olduğum bu qohumlar bizi elə bir qonaqsevərliklə qarşıladılar ki, o, bu gözəl adətin indiyəqədərki bütün anlayışlarını kölgədə buraxdı. Səmərqənddə özlərini qohumlarım sırasında sayan və bu qohumluğu hədiyyə, qonaqlıq və buna bənzər şeylərlə sübuta yetirmək üçün dəridən-qabıqdan çıxan yüzəlliyə yaxın adam vardı. Sevincləri bir də ona görə yerə-göyə sığmırdı ki, tayfanın rəsmi başçısı atam idi. O, sonuncu kərə Səmərqənddə otuz il öncə olmuşdu və indi qohumlar görüşmək, bu arada doğulan, yaxud evlənən tayfa üzvlərini ona təqdim etmək üçün hər yandan axışıb gəlirdilər.

Səmərqənddə tayfamız tərəfindən qarşılanmağımız hər oğulun duruş gətirə bilməyəcəyi bir izzət idi. Əmilərimdən birinin ucu-bucağı görünməyən evində verilən böyük qonaqlıq üç gün dalbadal keçirildi və həmin qonaqlıqda yüzəlli qohumun hamısı bir-bir özlərinin sur diləklərini bildirdilər. Mən evin baş odasında, tayfa ağsaqqallarının əhatəsində atamla yanaşı oturmuşdum. Qohumlar arvad-uşaqları ilə bir-bir gəlib qarşımızda baş əyir, yanaqlarımızdan öpürdülər və, təbii ki, öpüşlərin əvəzi qaytarılırdı. Kişi cinsindən olan qohumların hamısı öpülüb qurtarandan sonra otaqda bir dəstə çadrasız, qumral qız peyda oldu ki, onları da bizə əmi-, bibiqızları, əmioğulların qızları kimi təqdim etdilər. Onlar yalnız atamı salamladılar, mən ayağa qalxıb hər biri ilə ağız-ağıza öpüşənə qədər – bunu onlar çox mehri-

banlıqla qarşılədılar – hürkək-hürkək otaqda donub qaldılar. Bu, necə deyərlər, rəsmi təqdimat idi, bundan sonra əsl məclis başladı. O, nitqlərdən, yeməkdən, qarşılıqlı hekayətlərdən və qohumluq bağlarının dünyada hər şeydən daha sıx olması barədə sözlərlərdən ibarət idi. Mən öz fəxri yerimi tərkd edib qumral əmiqizlərin yanına getdim, onlar da bir yerə yığışıb maraqla mənə süzdülər. Qızların, demək olar, hamısı göyçək idi və bu, qəlbimi qürur hissi ilə doldururdu. Mən onlarla güc-bəla söhbət edə bilirdim, çünki danışıqları Səmərqənd dialektini pis anlayırdım. Hamısı mənə qardaş deyir və mənəmlə söhbətdə bir qınnaq utancaqlıq göstərmirdilər. Hamısı çadranı atmışdı və qarşımda yastıq üstündə bəzəkli başmaqlarda, şalaq şalvarlarda və xırda ipək arxalıqlarda oturmuşdular. Onların hər biri mənə əyləndirməyə çalışırdı, kefimi soruşub deyirdi ki, ağrımıram ki, yaxud mən çoxmu adam öldürmüşəm və nəhayət onlardan, qohumlarımdan razıyam.

Onların kamil qanacağına məftun oldum, bu öz ifadəsini onda tapırdı ki, dialektlərində çoxlu səhvlərə yol verdiyimə görə mənəmlə söhbətdə səlis dilləri ilə mənə pərt etməmək üçün etdiyim səhvlərin hamısını təkrarlayırdılar. Əminəm ki, Avropanın heç bir yerində mənə qumral əmiqizlərim kimi bu cür gənc, qanacaqlı xanımlar tapa bilməzsən. Çoxunun hələ onsəkkiz yaşı tam deyildi və heç vaxt Səmərqənddən qırağa çıxmamışdılar, lakin dünyada baş verən hər şey – inqilab, müharibə, hətta sərkərdələr – barədə, mənə canlı heyretinə baxmayaraq, çox dəqiq məlumatları vardı. Hamısı almanlara dost münasibəti bəsləyirdi, ümumiyyətlə ona görə ki, şəhərdə alman əsirləri vardı və onlardan bir neçəsi islama keçmiş, qorxmada özələrinə sünnət etdirmiş və qumral qızlarla evlənmışdilər.

Sünnət olunduqlarına görə hamının sevimlisinə

çevrilmiş bu insanları mən özüm görmüşəm. Mən əmiqızların arasında oturub görünməmiş miqdarda şirniyyat yeyəndə, müharibə və sülh barədə söhbət edəndə ağılıma gəldi soruşam ki, əmiqızlarım oxuyub-yaza bilirlərmi. Məlum oldu ki, onlar təkcə oxuyub-yazmağı bacarmırlar, hətta ədəbiyyat, musiqi və din məsələlərini gözəl bilirlər. Təkcə Şərqdə qızın nəyi bilməli olduğunu bilmirdilər, həm də qadın cazibədarlığının incəliklərinə bələd idilər, yalnız Avropa dillərinin heç birindən xəbərləri yox idi.

- Musiqi və ədəbiyyatdan başqa daha nələri öyrənmişiniz? - soruşdum.

Qonuryanaq qızlar mehribanlıqla mənə baxıb qızarmadan, sakit və vüqarla cavab verdilər:

- Bundan savayı biz başlıca olaraq sevginin nə olduğunu öyrənmişik.

Bununla onlar Şərqin «ars amandi»sini¹, kübar evdən olan qızın kiçik yaşlarından başa salındığı və qızların bununla öyündüyü sevginin incəliklərini nəzərdə tuturdular. Əsl sevgi tərbiyəsi kəndli qızı ilə özünü qiymətləndirməyi bacaran kübar qız arasındakı başlıca fərkdir. Ona görə də Şərqdə sadə bir qızla evlənmiş bəy haqqında heyrətlə danışılar, deyirlər ki, o, sevginin incəliklərindən başı çıxmayan savadsız bir qız alıb. Amma Səmərqənddəki əmiqızlarımın valideynləri yaxşı tərbiyəni dəyərləndirirdilər, özlərinin yetkin tərbiyələrini dərk edən qızların qara gözlərindən aydın oxunan öyünc də burdan gəlirdi.

Səmərqənd əsl şərqi şəhəridir ki, burda da hər kəs ona aid olanları öyrənir və yararsız bilgidən boyun qaçırır. Tələbə ruqları çağırmağı, tacir qul alverini, döyüşçü insan öldürməyi, qonuryanaq qızlar şəri, musiqini və sevginin incəliyini.

¹ **Ars amandi** – sevgi incəliyi (qədim Roma şairi Ovitin əsərinin adından).

Şəhərin hər üç məhəlləsinin nağılvəri yaşayışından həzz alaraq biz həftələrlə Səmərqənddə qaldıq, Türküstanda durmadan artan kütləvi çaxnaşma bizi İrana yollanmağa məcbur edənə qədər. Düşmənlər hər tərəfdən şəhərə yaxınlaşırdı. Hətta Buxara əmiri və Xiva xanı da onlarla bacarmırdı. Köçərilər quldurlara, quldurlar özlərinin keçmiş xasiyyətini tərgitmək istəməyən dövlət xadimlərinə çevrilirdilər. Səhrələr şəhərləri fəthlə hədələyirdi, Türküstan tarixinin əbədi çərxi bir daha təkrarlanırdı. Səhra qızıl ulduzun istismarı altında inləyirdi. Bu elə indi də davam edir; köçərilər, indiki adları ilə deyilsə, basmaçılar inqilab fırtınasından oyanaraq şəhərə basqı yapmaqdan əl çəkməmişlər. Şəhərlərdə bolşeviklər ağalıq etdiklərindən həmin basmaçılara antikommunistlər deyirlər. Onlar isə, olsa-olsa, köçərilərdir.

Biz çaxnaşmalardan baş götürüb qaçdıq, onun ləzzətini yetərincə dadmışdıq və bizə cənnət kimi görünən İranın sərhədlərinə ən qısa yolu aradıq. Amma ona qədər mən hələ Buxaranın boz barıllarını, saraylarını, taxt-tac uğrunda əsim-əsim əsən əlahəzrət əmiri, məşhur «Canilər Qalası»nı və Buxaradan qıraqdakı dillər əzbəri ac stepi də öz gözlərimlə gördüm.

BUXARA

Berlin, Adlon hotelində bal. Divara söykəlib dayanmışam və zalın ortasında cazla fokstrotun yarışına baxıram. Qarşımda arxası mənə doğru, paltarı kürəyinin ortasına qədər yarıq gənc bir qadın dayanıb. Kürək çox gözəldir, klassik cizgilər, dərinin tutqun rəngi, amma nəzərə çarpacaq dərəcədə də tutqun yox... Sifətini görə bilmədiyim qadın rəfiqəsi ilə söhbət edir. Biraz yaxınlaşıram, klassik cizgilərin sahibəsinin aşkar qaynar söhbətinə sırtıq bir maraqla qulaq vermək istəyirəm.

Cazın səs-küyünə baxmayaraq söhbəti dinləyə bilmək üçün, axır ki, yetərincə yaxına gəlmişəm. Əvvəlcə bir kəlmə də başa düşmürəm, daha çox qulaqlarıma inanmıram. Ola bilməz axı! Sonra qulağım dilin, Berlindəki Adlon hotelində sənətkarlar balında eşitdiyim gözlənilməz dilin yarı unudulmuş səslənişinə alışır. Gənc qadın Buxara ləhcəsində danışır, özü də adi Buxara ləhcəsində yox, əmirin, bəylərin, əyanların və hərəmxananın seçmə saray ləhcəsində. Berlində Buxaranın saray ləhcəsi, bu məni dinc buraxmır, indi beynimi işə salıb həm də söhbəti başa düşməyə çalışıram. Və bu mənə tezliklə müyəssər olur, çünki qadın ucadan və səlis danışır, belə əsaslandırılmış bir inamla ki, Adlon hotelində yəqin heç kəs onu dinşəyə bilməz. Amma onun dedikləri qulağın eşitmədiyi şeylər idi, bunları hətta Viktor Marqörit¹ də romanlarının qadın qəhrəmanlarının dili ilə söyləməmişdir. Yanlarından ötən hər kişini əməllicə-başlıca, rahatca çılpaqlayıb yatağa uzadır, ikrahla səciyyələndirir, yenidən geyindirib çölə ötürürdülər.

¹ **Viktor Marqörit** (1866-1942), fransız yazıçısı, xalqların yaxınlaşması və qadın emansipasiyası mövzusunda çoxsaylı roman müəllifi.

İrişə-irişə ötüb-keçən şişman bank direktoru xacə ləyaqətinə qaldırılır, fraklı və monokllu nəcib bir gənc fars əyləncə oğlanının səviyyəsinə endirilir. Birdən qadın yana çevrilir, gözəl, qumral bir sifət, iri, qara gözlər görürəm və qaytan dodaqlardan qopan bu suçsuz cümləni eşidirəm:

- Bu yanımızdakı da əminin məşuquna oxşayır.

Cümlə açıq-aşkar mənə yönəldiyinə görə qadına yaxınlaşırım və ehtiyatımda olan ən yaxşı Buxara ləhcəsində deyirəm:

- Düzünə qalsa, mən əminizin məşuqu deyiləm.

- Sonra baş endirib sadəcə sözümə davam edirəm. - Kübar Buxara xanımları haçandan çadrasız gəzib-dolaşırlar?

Sözlərimin təsiri gözlənilmədiyi kimi oldu. Qəfil bir qışqırtı, rəfiqəsi qaçıb uzaqlaşır, amma mən digər xanımın əlindən yapışıb onun sonsuz pərtliyindən həzz alıram.

- Qəti Sizi nəzərdə tutmurdum, - axır ki, pıçılda-yır, sifətimdə o qədər də ciddilik görmədiyindən cəhənglərinə təbəssüm qonur və boynunu büküb deyir. - Lütfən, nəcib qardaş, atama heç nə deməyin, lütfən. - Həvəslə razılaşıram, özümü təqdim edib öyrənirəm ki, gənc qadının adı xanım P.dir və Buxaranın əlahəzrət əmirinin irsi maliyyə nazirinin qızıdır. - Biz qohumuq, - xanım dillənir.

- Necə?

- Tanıdığım adamların çoxu mənimlə qohumdur.

Uzun geneoloji bir izahat başlandı, öyrəndim ki, P. soyunun bəyləri əsrlərdən bəri V. bəylərinin nəslilə ailə qururlar, V. bəyləri də mənim səmərqəndli qumral əmiqızlarımla niğah qohumluğuna malikdirlər. Yeni tapılan əmioğlu kimi indi də qız məni atasının masasına aparır, kişi çəkinmədən böyük zəlin tən ortasında məni qucaqlayıb öpür və deyir ki, dörd arvadı, səkkiz oğlu, üç qızı və ondörd qohumu

ilə bir neçə gün qabaq Berlinə gəlmişdir. Xüsusi bir fəxrlə kiçik qızından söz salır - bu məni əmisinin məşuqu kimi səciyyələndirən qızıdır -, çünki o, kişinin fikrincə daha çox avropalaşmışdır və üç ildir çadra örtür.

Yaxından ünsiyyət bağladığım emansipasiyalaşmış qız ertəsi gün mənə zəng vurub axşam onlara getməyimi xahiş edir. «Xacə deyiləm və, deməli, hərəmxanaya buraxıla bilmərəm» cavabımı belə bir deyimlə təkzib etdi ki, birincisi, mən onun əmioğlu-suyam, ikincisi də o emansipasiyalaşıb.

Beləliklə mən axşam üstü buxaralı qohumlarının məskunlaşdığı Dalem villasına yollandım, hər halda əmin də deyildim ki, məni həqiqətən içəri buraxarlar. Bu ilk qonaqlığı – sonrakılar belə həyəcanlı olmadı – mən ömrümdə unutmayacam.

Qapını üzümə buxaralı bir xidmətçi açdı, məni qəbul otağına aparıb bildirdi:

- Bəy indicə gəlir.

Amma mən əlimi yelləyib dedim:

- Mən Tamara xanımla görüşməliyəm.

Bu, yəqin çox gözlənilməz səsləndi, çünki hərəmxana xanımına qonaq gəlmək olmaz. Qulluqçunun rəngi qaçdı, aqlını itirmiş adamlar kimi mənə baxdı və səndələyə-səndələyə gözdən itdi. Səbrimi basıb onbeş dəqiqə gözlədim. Sonra qapı açıldı və astanada çadraya bürünmüş bir qadın görüldü, aşkarca yaşlı adama oxşayırdı, kəlmə kəsmədən bir müddət məni süzdü və sonra vəhşi bir qıyaya ilə qaçıb aradan çıxdı. İkinci qapı tərpendi və mən bir neçə şəvə gözlərin məni süzdüyünü gördüm. Axır ki, xanım gəldi, məni xeyli gözlətdiyinə görə üzr istəyib dedi ki, hərəmxana çaxnaşma içindədir. Yaşlı qadınlardan birinin hətta ürəyi gedib, ona görə də əvvəlcə onu özünə gətiriblər.

Oturub çay içdik. Qapı vaxtdan-vaxta açılır və

hansısa çadralı fiqurlar qorxa-qorxa lazım olan uzaqlıqdan mənə baxırdılar. Hiss edirdim ki, bunların hamısı xanımın «emansipasiyasının» nümayişidir, amma özümü elə aparırdım ki, guya heç nəyi sezmi-rəm. Biz xanımın indiyəqədərki ömrünü və mənim vur-tut üç narahat günümü keçirdiyimiz Buxaradan danışırıdım. Mən Buxarada ölkənin indiyə qədər şahidi olmadığı ən pis zamanda, əmirin taxtdan salınmasından və respublikanın elan edilməsindən azca qabaq olmuşdum. O vaxt xanım da Buxarada idi, amma taleyinə boyun əyib çadrada, hərəmxana xacələrinin himayəsində otururdu. Söhbətimiz, güman ki, dörd arvadının təkidi ilə otağa daxil olan və mənim yoluxmamı guya adi hal kimi qarşılayan bəyin gəlişi ilə kəsildi. Buxarada olduğumuz zaman ona baş çəkmiş atamı kişi yaxşı tanıyırdı və hətta mənim arıqlığımı xatırladığını da söylədi. Əmin olandan sonra ki qızını elə indicə zorlamaq niyyətində deyiləm, otağı tərək edib məni Allahın və qızının öhdəsinə buraxdı. Onun gedişi ilə yan otaqdakı pıçıltılar da çəkildi. Biz tək qaldıq. Mən onsəkkizyaşlı qızın həyəcanlı qara gözlərinə baxdım, onun hələ kəsilməmiş şəvə saçlarını sığalladım və dilindən axıb gələn Buxara şerlərini dinlədim. Əmirin məmləkəti gözlərim önündə canlandı. Oxucuya da elə bu məmləkətdən danışmaq istəyirəm.

Türküstanın müstəqil dövlətlərinin ən böyüyü olan padşahlar səltənəti Buxaranın vüqarı, tərəqqisi və şöhrəti yanında Almanıyanın fürstentumları¹ və Hindistan mahacaraları², İrənin tovuzquşu taxt-tacı, Afrikanın sarayları heç nədir. Bütün Şərqi yayılmış qədim nəğmələr Buxaranı «dünya fəhinə layiq yeganə şəhər» kimi tərənnüm edir. «Əgər hansısa pad-

¹ **Fürstentum** – almanca knyazlıq.

² **Mahacara** – Hindistanda knyaz, bəy titulu; knyazlıq, bəylər-bəyilik.

şah Buxaranı tərک edirsə, adamın həmin padşaha yazığı gəlir», fars şairlərindən biri belə demişdir o mənada ki, Buxaraya az önəm verib onu tərک edə bilən padşah ruhən aşkarca naqisdir və ona yazıqlanmaq lazımdır. Son dövrə, yəni 1919-cu ilə qədər Buxara taxtında Çingiz Xanın öz ölkəsini əsl patriarxal ciddilik və vüqarla idarə etməyi bacaran törəmələrindən biri əyləşirdi. Əmirin patriarxal idarəçilik üsulunun timsalı bugünün özündə də maraqlıdır.

Malını Səmərqəndə gətirmək istəyən bir İran taciri Xivada yerli hökmdar tərəfindən, demək olar, qarət edilir. Xiva padşahlar səltənətindən çox da uzaq olmayan müstəqil bir dövlətdir. Bu hadisədən sonra tacir Buxaraya yollanır, əmirin hüzuruna yetişib deyir:

- Hökmdar, Xiva xanı mənə zülm edib, sənin köməyinə sığınırım, əlimdən ayrı heç nə gəlmir.

- Mən sənin hökmdarın deyiləm, - əmir cavab verir, - sənin hökmdarın İran şahıdır, Xiva xanı da mənim təbəəm deyil, müstəqil bəydir ki, mən də ona əmr edə bilmərəm. Allah şahidimdir ki, sənə kömək etməyi bacarmaram.

Bu vaxt tacir təzim edib dillənir:

- Ya hökmdar, qocalıb dünyamı dəyişəndə Allah dərgahına qovuşacam. Rəblər Rəbi məndən soruşacaq: «Tacir, yer üzündə həyatın necə keçdi?» Onda deyəcəm: «Allahım, Xiva xanı güclü hökmdar idi, minlərlə əsgər saxlayırdı, yaraqlı, cəsur; onun sarayları, qızılı və qadınları vardı və mənə haqsızlıq etdi. Buxara əmirinə Sən onminlərlə əsgər və tükənməz sərvət verdin, lakin o da ədalət göstərmək istəmədi» Onda Allah qəmlənəcək.

Lətifə kimi səslənən bu əhvalat həqiqətən yaxın keçmişdə baş verib və şərq üsul-idarəsinin nümunəsi sayıla bilər. Bu idarəçilik sənətinin də özünün kölgəli tərəfi var. Məsələn, ildə bir dəfə Buxarada

çox qəribə üsulla açıq edam keçirilir. Məhkumlar hansısa bayram münasibətilə edamların təşkil olunduğu əmir sarayının həyətində cəm edilirdi. Namazdan və yeyib-içmədən sonra əmir alçaq artırmada peyda olub hüzurunda cərgə ilə diz çökən məhkumları salamlayırdı. Məhkumların sayı istənilən çoxluqda olmayanda mərasim təxirə salınırdı və, güman ki, tezliklə bir neçə adam da ölümə məhkum edilirdi. Əmir və əyanları caniləri yetərinçə gözdən keçirdikdən sonra o, edamı başlamaq əmrini verirdi. Bu da aşağıdakı kimi olurdu.

Məhbuslar zəncirə vurulub üzləri əmirə doğru yerdən əyləşirdilər, cəllad arxadın uzun cərgənin sağ ucundakı adama yaxınlaşırdı, iki barmağını yuxarıdan onun burun pərələrinə keçirir, başını arxaya dartır və baş bədəndən qopana qədər enli bir xəncərlə asta-asta onun boğazını kəsirdi. Sonra sıra hadisəni bu arada maraqla izləyən növbəti məhkuma çatırdı. Bu edam saray əyanlarının və əmirin hamı tərəfindən qəbul olunan məzələnməsi idi. Yalnız çox nadir hallarda elə olurdu ki, edamdan qabaq əmir ağ çalmasını başından çıxarırdı, nişanə kimi ki məhkumların hamısını əfv edir. Əgər bu baş verirdisə, yalnız bura qonaq kimi gəlmiş avropalı cənablara və bəyzadələrə əmirin dözümlülüyünü göstərmək üçün edilirdi.

Edamın bu növü haçansa bir avropalının, dərviş libası geyib tədqiqat amacı ilə Türkünstanı dolaşaraq sonda Buxaraya gələn və burda həqiqi dərvişlə görüşdüynə tam əminlik qazanmış əmir tərəfindən qəbul edilən məşhur vyanalı professor Vamberinin də başına gəlmişdi. İnsanın malik olduğu keyfiyyətlər içində əmir yalnız yüksək xəttatlıq sənətini daha çox dəyərləndirirdi, odur ki, uzaq ölkələrdən gəlmiş alim-dərviş Vamberidən o, bir Quran ayəsinin üzünü köçürməyi xahiş edir və qonağın yazısını görən

kimi bunu öz şəxsiyyətinin təhqiri kimi qarşılayıb alimin boynunu vurmağı əmr edir. Vamberi də əmirin hüzurunda diz çöküb bugün də Buxarada dillər əzbəri olan bir fars şerini oxuyur. Tərcümədə şerin məzmunu belədir:

«Ya məhəbub, suçlarımın Xəzərdən böyük olduğunu mən də bilirəm. Amma sənin mərhəmətinin müqabilində o, tükdən də nazikdir. Ya məhəbub, sənin hökmün hüdudsuzdur və yalnız sən mənim əməllərimin ən pisini adiləşdirməyə qadirsən».

Əmir mütəəssir olub bu aqıl insanı əfv edir.

Amma Buxarada edamın başqa, nisbətən yumşaq növü də var ki, bu da, təbii, caniyə çox nadir hallarda tətbiq olunur. Köhnə Buxaranın tən ortasında, bazarın yanında «Canilər Qalası» deyilən, islam arxitekturunun möcüzəsi sayılan Qəlyan Minarə ucalır. Qala özünün ucalığı, divarlarını bəzəyən ərəb naxışları və oymaları ilə diqqəti cəlb edir. Həmin qalanın damında, böyük bir qübbənin altında ölümə məhkumları yığıb qandallarını açır və burda qoyub gəldirilər. Yuxarıda acından ölmək, yaxud özlərini o hündürlükdən bazar meydanına atmaq onların öz əlindəydi ki, bu sonuncunu da yenilik acı olan kütlə həmişə ümidlə gözləyirdi. «Canilər Qalası» barədə xeyli əfsanə yaranmışdır ki, onlardan da biri dillər əzbəridir.

Həmin əfsanə əmirin qızının adı bir şairə vurulmasından söz açır. Əmir qızında sevgi oyatdığına görə şair ölüm cəzasına məhkum edilir və «Canilər Qalası»na gətirilir. Şairə vurulmuş xanım günlərlə qalanın yanında əyləşib həsrətlə yuxarı boylanırmış. Xanım gözəl, incə və xırda ayaqlarına görə dillərdə gəzirmiş. Gecə heç kəs onu görməyəndə qız çadrasını və başmaqlarını çıxarıb zərif ərəb naxışlarından yapışır, ayaqlarını bəzəkli ərəb hərflərinin arasına qoyur və qalaya dırmaşmağa başlayır. Onun ayaqları

elə xırda imiş ki, ən incə oymalardan pillələr kimi istifadə edə bilir və beləcə sevgilisinin yanına qalxıb onunla birlikdə ölümünü gözləyir.

Əfsanə əmirin öz qızını əfv edib-etməməsi, xanımın həqiqətən ölüb-ölməməsi, yaxud onun bəlkə də sevgilisi ilə küsüşüb-küsüşməməsi və yenidən enməsi barədə heç nə demir. Ancaq xanımın «Canilər Qalası»na dırmaşan incə ayaqları barədəki əfsanə buxaralı şairlərin hər məqamda iqtibas gətirdikləri sevimli mövzu olmuşdur. Mən hətta şerlər dinləmişəm ki, orda Leninin ürəyi həmin ayaqların incəliyi ilə müqayisə edilir.

Biz ordan çıxandan sonra taxtdan salınmış və Əfqanıstana qaçmış son Buxara əmiri ona rus ordusunun generalı adını vermiş çarın ömürlük dostu idi. Rus generalı sanı ilə əmir, deyəsən, daha çox fəxr edirdi, nəinki öz tacı və Çingiz Xanın törəməsi olduğu ilə.

Yalnız Buxarada, dar saray çərçivəsində hərdən Rusiya barəsindəki gerçək düşüncələrini dilə gətirirdi ki, onlara əsasən də bütün rusların legitim hökmdarı çar yox, o, yəni əmir idi, çünki əmir yüzillərlə Rusiyaya hökmranlıq etmiş və Moskva knyazlarının xərac ödədiyi tatarlardan düz xətt boyunca baş alıb gəlirdi. Amma bu yalnız dar saray çərçivəsində dilə gətirilirdi, həm də aydın şəkildə bildirilirdi ki, müsəlman olmayan rus xalqını gerçəkdən idarə etməyə əmir heç bir önəm vermir. Bunu o, dostunun, çarın öhdəsinə buraxır. Dar saray çərçivəsindən kənarında əmir rusların dostu idi. Tez-tez Rusiyaya gedər, həmişə də bu səfərlərdə özünün general mundirini geyinər və xüsusi diqqət yetirərdi ki, hərbiçilər onu əsl general kimi salamlasınlar. Onun ən böyük dincsizliyi qonşusu, özü kimi müstəqil hökmdar və rus generalı olan Xiva xanı idi. Əmirə rəsmi olaraq Rusiyada əlahəzrət, Buxarada isə zati-aliləri

deyirdilər. Günlərin birində əlahəzrət adını xana da verdilər. Bunu eşidən əmir elə cinləndi ki, Buxarada hamı Xiva təbəələrinin boynunun vurulmasını gözlədi, amma birazdan ona padşah zati-aliləri sanı verildi. Milli qürurun yüksəlişi naminə Buxaradakı rus müşaviri də çarın səlahiyyətli nümayəndəsi, Xivada isə həmin vəzifəni daşıyan hökumət agenti oldu. Bu daimi rəqabət hər iki ölkənin xeyrinə yaradı. Xan öz paytaxtında bir qəzet təsis etmək niyyətinə düşürdüsə, həmin an Buxarada iki qəzet açmağın proyeği götürqoy edilirdi. Rus mühəndisləri, arxitektorları, həkimləri və hər cür tör-töküntü dörd yandan Buxaraya axışırdı ki, burda da onlardan başqa digər avropalıların qalması yasaq idi. Bətisal və doğusal saraylar tikilirdi, arxlar qazılırdı, vergilər düşünülüb-tapılırdı, hamısı da bunlar üçün heç bir ad-san istəməyən, yalnız maaş tələb edən sevimli rusların köməyi ilə. Qısa bir vaxt ərzində Buxaranın yaxınlığında əmirin zati-alilik ixtiyaratından kənar qalmış və rus konsulu tərəfindən idarə olunan kiçik bir rus şəhəri yarandı. Məhz əmir rusların xalis dostuydu və xirtdəyə qədər çara borclu idi, odur ki, rus mədəniyyətinin yayılmasına öz ölkəsində heç bir maneçilik törətmirdi.

Rus inqilabı çarı devirəndə əmiri fikir götürdü. General mundirini əynindən çıxarıb dövlət şurasını çağırırdı. Əyanlar toplaşanda əmir ölkəsindəki rusları iyirmidörd saatın içində qətlə yetirməyi əmr etdi. Hökmü əsaslandırmaq üçün bildirdi ki, Rusiya hazırda zəifləmişdir və belə əlverişli fürsət bir də ələ düşməyəcək. Firsət doğrudan da əlverişli idi, ölkənin sınırları həndəvərində bircə rus əsgəri də görünmürdü və rus ailələrinin sayı məmləkətdə günbəgün artırdı. Dövlət şurasının bütün üzvləri əmirin buyruğuna ürəkdən sevinirdilər, çünki avropalını altını çəkmədən qətlə yetirmək imkanı Xəzərin o üzündə-

ki ölkələrdə həmişə ruh yüksəkliyi ilə qarşılanır. Yalnız əmirin maliyyə naziri, Berlində tapdığım qohumumun atası P. bəy təklifdən məyus olmuşdu, yerindən qalxıb taxta yaxınlaşmış, diz çöküb demişdi ki, əmir əmrini geri götürənə qədər yerindən tərpənməyəcək. Əmir adyutantını yanına çağırmış, taxt-tac yanında keşik çəkməyi və bəyin dizüstə nə qədər dözməsinə göz qoymağı buyurmuş, taxtından qalxıb zalı tərk etmişdi. Aradan saatlar ötmüş və adyutant xəbər çatdırmışdı ki, bəy hələ də dizi üstə durur və əmrdən xəbər tutan kimi tac salonuna qaçıb diz çökmüş feodal Mirbədəlin şəxsində hətta bir artım da qazanmışdır. Əmir onların hər ikisinin diz çöküşündən qalxmasına qədər əmrinin yerinə yetirilməsini gözləmək barədə sərəncam vermişdi.

Rus ailələrində panika hökm sürürdü. Rus məhəlləsi əmrin icrasına başlamaq üçün hər iki minnətçinin yerə çökməsini gözləyən əmir əsgərləri tərəfindən mühasirəyə alınmışdı. Buna qədər bir rus da məhəlləni tərk etməməli, yaxud rus olmayanlarla əlaqəyə girməməliydi.

Bəyin, feodalın qohumları, nöqərləri onların hər ikisinə dayaq, özü də sözün hərfi mənasında dayaq üçün saraya axışdılar. Minnətçilər indi kürəklərini nöqərlərinin kürəyinə söykəyə bilərdilər. Qohum-qardaş onların bədənlərini düzəldir, uşaqları isə yemək və su verirdilər. Görünməmiş bir mənzərə alındı, çünki hətta əmirin özü zaman-zaman bura gəlib baş verənlərə tamaşa edirdi. Düz üç gün, üç gecə kişilərin hər ikisi yerlərindən qalxmadı.

Axırda əmirin səbri tükəndi. Yenidən dövlət şurasını çağırırdı, təntənə ilə taxta çıxıb əmrini geri götürdü, bundan sonra qohumları hər iki üzgün əyani evlərinə apardı. Onların ikisi də maliyyə və feodal zadəganlığın qüdrətli nümayəndələri idi, odur ki, əmir onların təkidli xahişinə – bu, əslində həm də

əmr idi – duruş gətirə bilmədi. Avtokratın hakimiyyəti, göründüyü kimi, hüdudsuz deyil. Buxaranın rusları beləcə xilas edildilər ki, irsi maliyyə naziri P. bəy də indi bununla fəxr edir. Buna baxmayaraq rus inqilabının əmir üçün çox acı nəticələri oldu. Zira inqilab başlayan kimi rus əsgərləri Türküstanda ölkənin rahatlığının keşiyini çəkməyi dayandırdı.

Rus əyalətlərində vəziyyət yaxşı idi. Həmişə hardasa silahlı təşkilatlar tapılırdı ki, onlar da ən azı şəhərləri kütləvi talandan qoruyurdular. Əmirin paytaxtın yüngül keşiyinə güc-bəla çatan yaraqlı qüvvələrinin son onillərdə hərbin gözəlliyi barədə onun şəxsi düşüncəsinə xidmət etdiyi Buxarada isə quldurluq gerçəkdən də indiyə qədər görünməmiş bir vüsətlə çiçəklənməyə başladı. Ölkənin bir hissəsinin həmişə quldur dəstələri tərəfindən zəbt edilməsinə Şərqdə çox tez-tez vərmişkardılar, bu, rus Türküstanında da adi hal idi. Fəqət bu hələ də quldurlara sinekur¹ kimi xidmət edən nisbətən kiçik bir hissə idi. Buxarada isə rus himayəsinin yoxa çıxmasından sonra bütün ölkə bandaların əlinə tapşırılmışdı. Daha əmirin nüfuzu qalmamışdı, çünki o, uzun zaman çarın dostu olmuşdu. Bütperəst Çingiz Xanın törəməsi olması da müsəlman təbəələrə daha xoş gəlmirdi. Tezliklə onu da öyrəndi ki, Allah rus zülmündən xilas əslində ona niyə bəxş edib. Fəqət Şərqdə çarla böyük dostluğu aşkarca unutdurmayan dövlət zəkasının qaydaları da mövcuddur. Ölkə quldurlar tərəfindən terrorizə edilirdi, quldurlar əmirdən güclü çıxmışdılar, deməli, onlarla bir vaxtlar çarla yola gedən kimi yola getməliydi, yəni seçmə nəzakətlə, hər şeyi nəzərə almaqla və öncə də onların xüsusi meyllərini başa düşməklə.

Bu qərar – quldurlarla ehtiyatlı davranmaq qərarı

¹ **Sinekur** – katolik təriqətində tarixən idarəçilikdən daha çox gəlirlə bağlı olan kilsə idarəsi.

– dövlət şurasında qəbul edildikdən sonra əmir ölkənin adlı-sanlı quldurbaşılarının hamısına özünün doğum günü şərəfinə verilən qonaqlığa saraya gəlmələri kimi nəzakətli bir minnətlə elçilər göndərdi. Bundan sonra da hər quldur elçini belə bir xahişlə geri göndərirdi ki, o, sarayda olacağı müddətdə əmir öz qohumlarından birini ona girov versin. Əmir də məktub yazdı ki, cənab quldurlara girov göndərmədən onları dəvət etməyi heç niyyətində də tutmayıb. Bu barədə sadəcə ona görə yazmayıb ki, bunu təbii sayıb. Girovlar göndərildəndən sonra əmirin doğum gününün qonaqları bir-birinin ardınca məclisə gəldilər.

Onlar təntənə ilə qarşılandılar, çimizdirilib ipəyə tutuldular və Buxara etiketinin hər cür naz-neməti ilə təmin edildilər. Quldurlar hər şeydən yarımib-barındılar, şərab içdilər, əmir sarayının yüksək rütbələri, xidmətləri və davranışları ilə tanış edildilər və öz tərəflərindən dəstələrinin sadıqlıyından, gücündən və etibarlılığından ağızdolusu danışdılar ki, bu da hazırkı anda əmiri heç də pərtləşdirmədi. Nəhayət doğum gününün əsl məclisi başladı. Sarayın ən zövqsüz zalında – ən zövqlü zal qonaqlara miskin görünürdü – böyük bir qonaqlıq oldu. Məclisə qonaqlara şərab, dana ətinin qovurmasını, düyü, araq və şirniyyat təklif etməkdən yorulmayan əmir başçılıq edirdi. Əmir və əshabələri qonaqların nəcib xasiyyətləri barədə ara vermədən nitq söyləyirdilər. Sən demə, bütün dünya bu quldurların cəsaretinə, çoxdan həsrəti çəkilən azadlığı onların, axır ki, ölkəyə bəxş edəcək dərin dini və vətənpərvərlik mövqelərinə və sairəyə heyranmış.

Kefləri yetərinçə durulanda əsas məsələyə keçildi ki, bütün bunların da hamısı elə ondan ötrü təşkil edilmişdi. Əmir yerindən qalxdı, məclisi sakitliyə çağırırdı və əllərini üç dəfə bir-birinə vurdu. O saat

qapı açıldı və çadrasız qızlar saraya doluşub sadıq qonaqların boynuna sarıldılar. Bunlar əmirin quldurlara ərə verdiyi qızları və qardaş-bacı qızları idi.

- Siz mənim qohumum olmağa layiqsiniz və mən hamınızı nəslimin bəyləri dərəcəsinə yüksəldirəm.

Elə həmin gecə toylar edildi və bunu gözləməyən yeni qohumlar özlərinin zəbt etdikləri ərazilərin valiləri təyin edildilər. Özünün hərəmxana ehtiyatını bir gecənin içində tükədən əmiri tutarlı təbəələrinin hamısı təntənəli şəkildə təbrik etdi. Valilər indi öz tayfalarına dönməyə də bilərdilər, əksəriyyəti şəhərdə qalıb onların adına tanınmış əyaləti əmirin təklif etdiyi nümayəndə vasitəsilə idarə etdilər. Şərq idarəçilik incəliyi Buxarada özünün son, amma çox təəssüf ki, həddən artıq qısa qələbəsini bayram etdi. Cəmi bir neçə ay keçdi. Kommunistlər Türkünstanın ağası olanda əmir şövkətinin günləri sona yetmək üzrə idi. O vaxt mən Türkünstanı çoxdan tərk etmişdim, lakin bir neçə yüz sovet əsgərinin yardımını ilə Buxaranın azad, müstəqil və suveren respublikaya çevrilməsini gözləməyə təsəvvür edə bilərəm. Əmir qonşu Əfqanıstana qaçdı, yeni və köhnə bəylər, aralarında mənim maliyyə nazirim də olmaqla bütün nazirlər, əyanlar, valilər – hərə bacardığı səmtə üz tutdu. Saraylar talan edildi və əmirin xəzinəsindən qırx araba qızıl-gümüş külçəsi respublikanın, sonralar isə Rusiyanın xəzinəsinə daşındı. Eyni taleni keçmiş qonşu, əmirin rəqibi və düşməni Xiva xanı da yaşadı.

Maliyyə naziri də pəndəm əcnəbiyə çevrildi. Berlində dinclik tapa bilmədi. Polis idarəsi onun dörd çadralı arvadına, əmirin möhürü vurulmuş Buxara pasportuna və digər şərqli əhatəsinə çəp-çəp baxdı.

Uzun məşvərətdən sonra bütün qohum-əqrəbası ilə o, Londona köçməyə qərar verdi, burda alman

polisinə nisbətən bilgili dəniz səyyahları tərəfindən öz qəribəliyinin daha çox başa düşüləcəyini gözləyirdi. İngiltirədə onun özünə və hərəmxanasına adi hal kimi baxdılar və bunu heç dilə də gətirmədilər. Sonradan xəbər tutub sevindim ki, buxaralı maliyyəçinin işi Londonda da gətirib. P. bəy bugün Londunun iri kolonial banklarından birinin sahibidir.

Onun emansipasiyalaşmış qızının V. bəy nəslindən biri ilə bu arada Londonda təşkil edilmiş ənənəvi nigahdan imtina etdiyini və dörd hərəmxana qadınının fəryadına baxmayaraq bəyin bankının işlər müdiri olduğunu eşidəndə isə daha çox sevindim.

ALLAHU ƏKBƏR!

Qarşıdan gələn bolşevik müdaxiləsindən Gümüşü Şirin Məmləkətində sığınacaq və himayə tapmaq üçün biz Türküstanı tərk etdik. Xiva, Səmərqənd, qədim, şöhrətli şəhərlər bir-birinin ardınca təslim olurdular, ruslar, türküstanlılar, ermənilər, azərbaycanlılar o vaxt özü vətəndaş müharibəsinin alovuna bürünmüş, lakin bizlərə, bundan da bedtər vətəndaş müharibəsinə arxada qoymuş bizlərə, cənnət kimi görünən İrana qaçırdılar.

Şahlar şahının, tovuzquşu padşahının şah səltənəti dünyanın ən gözəl, ən maraqlı və ən az məskunlaşmış ölkələrindən biridir. İranın zəngin bağları, tarlaları, ormanları, tropik xurma ağacları və sonsuz çölləri var, təkcə sakinləri yoxdur, şahın məmləkəti, demək olar, məskunlaşmamışdır. Almaniyadan üç dəfə böyük olan bir ərazidə heç on milyon əhali yaşamır. Günlərlə yol gedirsən, yalnız qədim şəhərlərin xarabalıqlarından, qum, toz və tənhalıqdan başqa heç nəyə rast gəlmirsən. Monqol Çingiz Xan və törəməsi Teymur yüzillər öncə öz orduları ilə şahın yaşıl məmləkətindən keçib-getmişlər. Buralar o çağdan çöllüyə çevrilib, o çağdan şairlərin səsi kəsilib, o çağdan daha İran da yoxdur. İran səltənəti indi yalnız keçmişdə, özünün xarabalıqlarında, çöllüyündə və sonsuz karvan yollarında yaşayır.

İranda heç nə yaşar deyil, nə soysuzlaşmış qacar bəyləri, nə də cüt dalınca gedib Hafizin, yaxud Səədinin qədim şerlərini beşyüz il əzbərdən söyləyən əkinçi. O bugün də cındır libasını baxışa layiq bilməyən və ilahi dəyəcinin şer sənətini vüqarla öyrənən əsl şairlər və mütəfəkkirlər ölkəsidir. İranda yaşar olan yalnız dindir, özünün bütün şaxələri, təriqət və dərviş qurumları ilə şiə dini. Peyğəmbər nəvəsinin yaşıl bayrağının «Şiə Əlisi» İranın ölümsüz nişanıdır.

nəsidir. Çünki hər kənddə, hər qəsəbədə, insanın var olduğu hər yerdə şiələrin vaxtilə milyonların həyatına bais olan küfrü səslənir: «Və Əliyün vəliyullah» («Və Əli Allahın gerçək dostudur»). İslamın «Allahdan başqa illah yoxdur və Məhəmməd Onun elçisidir» inanc cümləsinin sonuna calanmış bu kəlam hər şeyi açır: dəyəçinin mistikasını, övliya Hafizi, dərviş ordenini, ramazanın qorxunc sirrini, üləmaları və nəhayət İrana yaxından bələd olmayan və aşağıdakıları söyləyərkən hər şeyi dərk edən Vaymar məxfi müşavirinin¹ ibarəsini:

*Sənə, ey kutsal Hafiz,
Gizli bir lisan dedilər.
Həmin hökm üləmaları
Sözün dəyərin yedilər.*

İranda hökm sürən şiəlik, yaxud Əli partiyası bugünün özündə də ölkənin həyatını və fərdlərin hissi aləmini tənzimləyir.

Ondörd əsr öncə Peyğəmbərin əmisi oğlu Əli və nəvəsi Hüseyin əməvi xəlifəsi tərəfindən öldürüldü, amma çağdaş fars ilahiyyətçilərinin fikrincə hətta bugünün özündə də şiə qəlbi bu iki şəxsin kədərindən durmadan qan axıtmalıdır. «Kafirin qisməti şənlikdir, farsın vüqarı yas». Şiələrin postulatı belədir. Əsrlərdən bəri şiə yas içindədir, imansızlara – türklərə, ərəblərə, hindlilərə qarşı mübarizə aparır, bədəninə zəncir vurur, təriqətlər yaradır və mistik bir coşquda dərini iman qardaşlarına oxuyur. Zira farsı cana gətirən gündəlik yasdır, varlığın sirlərini biliklə yox, hisslə açmaq, özünün duyğu ilə qazandığı inamı hər yanda təbliğ etmək kimi anadangəlmə bir tələbatdır. Ona görə ölkədə təriqətlərin, dərviş qar-

¹ «**Vaymar məxfi müşaviri**» adı altında müəllif Yohan Volfqanq Qöteni nəzərdə tutur.

daşlığının, küçə vaizlərinin və övliyaların sayı indi də sonsuz dərəcədə çoxdur, ona görə hər bir fars ən dar həyati münasibətlərdə də dini baxımdan fəaldır.

İranın karvan yollarında, Məşhəd, Kərbala və sair iri zəvvar şəhərlərinin səmtində sədəqə toplayaraq, yaxud sədəqə verərək uzaq-uzaq yerlərə yola çıxmış səyyahlara, tacir və kəndlilərə, dərviş və qaçaqlara rast gəlirsən. Yol üstündə iri, yumru daşlar olur və möminlər həmin daşların üstündə əyləşirlər. Onların sayı yetərincə artanda var gücləri ilə həmin iri daşı tərpedib müqəddəs şəhərin səmtinə diyirləyirlər, beləcə üç, dörd saat əlləşib zəhmətlərini davam etdirməyi sonrakı səyyahların öhdəsinə buraxırlar. Bu əməl möminlik sayılır, çünki insan öz nəslinin nümayəndəsi olduğu kimi, daş da Yerin, həmin insanın boya-başa çatdığı məkanın nümayəndəsidir. Daş da müqəddəs şəhərə getmək istəyir və insanlar bu işdə ona yardımçı olurlarsa, deməli, yaxşıdır. Müqəddəs şəhərlər dünyanın hər yerində, hətta küfr ölkəsində də var: İranda İmam Rzanın qəbri yerləşən Məşhəd, Mesopotamiyada Hüseyinin qətlə yetirildiyi Kərbala, həmçinin Budapeşt, hətta Qdansk da müqəddəs şəhərlər sırasında sayılır. Əgər mömin müqəddəs şəhərlərdən birinə gedirsə, bunun üçün ona ömrü boyu hörmət edilməlidir. Ən çoxu da Məkkəyə gedib hacı adını daşıyanlar, axı Məkkə uzaqdadır və imansızlara, sünnənin camaatına məxsusdur. Daha çox Kərbalaya, yaxud Məşhədə gedirlər ki, bu da həmin adama əbədilik məşədi, yaxud kərbalayı adını və bundan başqa yüksək hörmət və şöhrət qazandırır.

Əksərən də Məşhədə və Ərdəbilə gedirlər, onlar xaricdə yox, İranın özündə, ölkənin iri ticarət mərkəzlərinin yaxınlığında yerləşir.

Ərdəbildəki böyük məsciddə, şiəliyin banisi

İmam Rzanın qəbri yanında¹ daş-qaşla bəzədilmiş qızıl əl ucalır. Məscidin qübbəsi də qızıllanmışdır, imama ehtiram göstərmək lazımdır, yoxsa İmam Rza olmasaydı, dünyanın axırı necə olardı. İmam Rzadan başqa Əlinin nəslindən olub şiəlikdə xəlifəni əvəz edən oniki imamın sırası gəlir. Onların onikisi də vaxtilə xəlifəliyə qorxu yaradan sirli təriqətçi olub; həyatlarından az şey məlumdur. Bircə onu bilirlər ki, müqəddəs olublar. Onikinci imam gənc yaşlarında sirli şəkildə yoxa çıxıb və qeybdə yaşayır. Bu, İmam əz-Zamandır, çağın imamıdır², amma o, imanlıları xəyanətkarlardan ayırd etmək üçün dünyanın axırında özünün gizli məkanından qaşıda-çaq. Ancaq elə bugünün özündə də o öz məkanından farsların taleyi üzərində hökmranlıq edir. Ölkədə baş verən hər şey onun razılığı ilə olur, hətta şahlar şahının haçansa zəiflik anlarının birində xalqa bəxş etdiyi konstitusiya da. Bu konstitusiya verilməzdən qabaq İmam əz-Zamanın rəyini soruşmalı oldular. Bunun hansı yolla soruşulduğunu bilən yoxdur, amma deyirlər ki, şah və dərvişlər suallı bir kağızı Urmiyada dənizə atıblar və sonra yuxuda imamı görüblər. Odur ki, konstitusiyanın birinci paraqrafı belə səslənir:

«İmam əz-Zamanın aydın razılığı ilə biz xalqımıza bu konstitusiyanı bəxş edirik».

Bu, 1908-ci ildə oldu, amma həmin şeylər eyni gözəlliklə elə bugünün özündə də baş verə bilərdi. Yalnız din şiəni fail edir və həmin şiəliyin insanlığı necə yönəltməsinə Misrin şiə xəlifəsi Əl-Hakimin timsalı nümayiş etdirir ki, o da peyğəmbər nəvəsinin qətlinə yas saxladığı ucundan gün işığını lənət-

¹ İmam Rzanın qəbri Ərdəbildə yox, Xorasanda, Məşhəddədir.

² **Çağın imamı** – müəllifin almanca **Imam der Zeit** izahının tərcüməsidir. Bunu o, **İmam əz-Zaman** sözündən sonra işlədir.

ləyirdi. Onun əmrinə əsasən heç bir misirli gün işığını görməməliydi. Gün çıxanda qorxa-qorxa evlərə çəkilməli, yatmalı və işləməməliydin. Həyat yalnız axşamlar canlana bilərdi; axşam düşəndə bazarlar və hökumət idarələri açılırdı, kəndlilər, tacirlər və xəlifə özü gecələr işləyirdi. Qəribəsi o deyildi ki, belə bir əmr verilmişdi, qəribəsi o idi ki, həmin əmrə əməl olunurdu. Gecəni gündüzə çevirən həmin Əl-Hakim sirlili şəkildə yoxa çıxdı və o indi suriyalı druz təriqətinin və bütün dərvişlərin idealıdır.

İran dərvişləri – rəqs edən, ağlayan, mərsiyə deyən bu dərvişlər – avropa anlamındaki rahiblər deyillər. «İslamda rahiblik yoxdur», Peyğəmbər buyurmuşdu və istənilən dərviş rahiblə müqayisə olunmağına kəskin etiraz edir. Rahiblə dərviş arasındakı əsas fərq, görünür, ondadır ki, subaylıq dərvişlərə ciddi şəkildə yasaq edilir. Dərviş evli olmalıdır ki, bütöv insan sayılsın, çünki kəbin islamın ən müqəddəs buyruqlarından biridir.

Hansısa mürşüdə səcdə və Allahın sirlərinin öyrənilməsi üçün dərvişlər rəsmi ordenlərdə təşkilatlanmışlar. Lakin fars dərvişlərində Allah və Məhəmməd peyğəmbər «qırx kərə ölüb qırx kərə dirilmiş» sayılan Əli ilə dəfələrlə əvəz olunur.

Gəzərgi dərvişlər cır-cındır paltarda yollarda dolayı, uzun saç saxlayır və yol ayrıclarında, yaxud hansısa varlı yolçunun qarşısında ayaq saxlayıb əl açır və hansısa sirlili kəlamları oxuya-oxuya sədəqə yığırlar ki, bunu da onlardan çox nadir hallarda qızırğalanırlar. Sədəqəni həmişə dərvişin çiyindən asılan balqabaq qabığının içinə atırlar. Balqabaq qabığı gəzərgi qardaşlığın, necə deyərlər, emblemi sayılır və fars şəriyyətində önəmli bir rol oynayır.

Bir çox məsələlərdə bu dərvişlər Səmərqənd mədrəsələrinin şagirdlərini xatırladırlar, onlar da keçmiş tələbələrdir; amma gəzərgi dərvişlər arasın-

da tacirlərə, döyüşçülərə, bəyzadələrə, hətta yabançılara da rast gəlmək olur. Əgər cır-cındır içində hansısa uzunsaç bir dilənçi yolda səni almanca, fransızca, yaxud ingiliscə dindirirsə, buna heyrətlənməyə lüzum yoxdur. Şərqdə təhsillə var-dövlət bir-birindən ayrılmışdır. Dərviş ordeninin başçısı dövlətin ali dindarı olsa belə, yenə də dilənçilik etməlidir.

Ömrünün böyük hissəsini Avropada diplomat, yaxud tacir kimi keçirmiş bir dərvişdən onu bu qardaşların cəmiyyətinə gətirən səbəbləri soruşduqda kamil bir şəxs kimi müdrikcəsinə gülümsəyib stereotip bir cümlə ilə cavab verir:

«Allahın atışləməz yolları çoxdur!»

İran dərvişləri siyasətdə də çalışırlar ki, bu barədə də növbəti fəsillərdən birində söhbət açılacaq. Onlar bir növ nəzarət məmurlarıdır ki, hökumətin fəaliyyətinə göz qoymaq üçün ilahilikdən bu vəzifəyə təyin edilmişlər və ictimai fikirdə önəmli rol oynayırlar. Onlar dinclik bilmədən bir şəhərdən digərinə yollanırlar, bazarlarda dünyanın yaxınlaşan sonunu təbliğ edir və iftixarla deyirlər ki, ölkənin ən yaxşı insanların onların arasında axtarmaq lazımdır. Gerçəkdən də fars tarixində elə böyük şair, mütəfəkkir, yaxud siyasətçi tapmazsan ki, dərviş olmamış olsun.

Sayca nisbətən az, lakin heç də pis təşkilatlanmamış silk Məhəmməd peyğəmbərin nəslindən olan seyidlərdir ki, yaşıl çalma gəzdirmək (yaşıl, Peyğəmbərin rəngidir) ixtiyarı yalnız onlara verilir. Bu seyidlər sözün ciddi anlamında din xadimləri deyillər, əksəriyyəti tacir, yaxşı güzarana malik iş adamları və torpaq sahibləridir, fəqət nəsiləri sayəsində onları hər tərəfdən müqəddəslik şöhrəti bürümüşdür. Onlar İranın ruhani zadəganları sayılır, sıraları durmadan artır, zira seyid olmaq, yəni öz soyunun Peyğəmbərdən gəldiyini məhkəmə qarşısında

sübut etmək o qədər də çətin deyil.

Hər işin qulpundan yapışan dərvişlərdən fərqli olaraq seyidlər həvəslə dövlət məmurları olurlar, çünki bu işdə onlara daha çox üstünlük verilir.

Üçüncü ruhani təbəqəni «alimlər», mirzə adlanan, məktəb və bazarlarda arzusunda olan hər kəsə yazı elmini öyrədən «yazı biliciləri» təşkil edir. Hər bir bilikdə ilahi ilkinlik olduğundan onlara da Allah xidmətçiləri kimi baxırlar.

Rəsmi ruhanilər, mollalar isə dərvişlərə baxanda daha az nüfuza malikdirlər. Bəlkə ona görə ki, onlar öz peşələrindən yersəl xeyir götürümlər və hər bir farsın öz içində haqqa aparan yol saydığı təriqət qurumlarına qarşı durub ona əngəl törədirlər. İranın canlı mistikası olan təriqət başçıları yüzillərdən bəri arayıb ən qəribə iman postulatları tapan dərvişlər, məğrur haqq arayıcılarıdır. Onların hamısına xas olan şey fanatizmdir ki, bu fanatizmlə də onlar xristianlara daha az nifrət edirlər, nəinki sünnilərə. Məsələn, təkərinə, yaxud qoşulduğu ata sünni əli dəymiş arabadan heç bir dərviş alma yeməz. Digər farslar da bunu həvəssiz edirlər. Əgər bir sünni, yaxud xristian bazardakı qarpız tığında əlini qarpızlardan birinə vurursa, o, qanun qarşısında bütün tığı almağa borcludur. Heç bir farsa demək olmaz ki, sünninin əli toxunduğu qarpızın yanındakı qarpızı yesin. Taxt-tacı Əlidən qoparmış ilk sünni xəlifələrin adları dərvişlər arasında daha nifrətlə çəkilir. Elələri olur ki, həmin adları daim tapdalamaq və çirkə batırmaq üçün onları boya ilə ayaqqabılarının altına yazdırırlar. İnanıram ki, öz nifrətini bu yolla izhar etmək üçün heç bir avropalının ağına belə bir fikir gələ bilməz. Dərviş mübahisə aparmır, öz fikirlərini də heç vaxt izah etmir. Qoy bunu üləmalar etsinlər. Dərviş yalnız vəz edir.

Bir dəfə dərvişlərdən biri məşhur islam universi-

tetinin ilahiyyət fakültəsinin yığıncağına gəlir, professorların arasına girib deyir:

- Ən əl-həqq (Haqq mənəm).

Bütün fakültə heyrət içində bu küfrün izahını tələb edir. Dərviş izahatdan boyun qaçırır və ali dini məhkəmə qarşısında cavab verməli olur, burda da həmin kəlamı geri götürməkdən boyun qaçırır.

Din xadimlərinin bir qismi kafiri azadlığa buraxmaq istəyir, çünki «Haqq mənəm» kəlamı bütün varlıqların vəhdətinin təsdiqi kimi də qiymətləndirilə bilər. Digər qism kəlam haqqında hökm verməyə özünün səlahiyyətli olmadığını bildirir və bunu Məhəmməd peyğəmbərin «Başa düşmədiyiniz şeylər barədə danışmayın» buyruğu ilə əsaslandırır. Üçüncülər isə edam tələb edirlər. Valinin əmri ilə dərviş edam edilir və bu zaman söylədiyi kəlamı açıqlamağa onu heç nə ilə təhrik etmək olmur. Bu, islam tarixində əslində yeganə haldır ki, dərviş öz inancına görə məhkum edilib.

Dərvişlərin mistik təlimi Mehdi kultu, mürşidlər ibadəti, həmişə islami olmasa da, təqib edilmir. Təriqətlərə münasibətdə şərq hakimləri həmişə dözümlü olublar, zira sultanlardan biri haçansa demişdi:

- Hər dəlilik haqqa doğru bir addımdır.

Ən əsas təriqətlər ismailçilər və onların qolları, şeytançılar, babçılar və bəhaiçilərdir ki, bunlardan da son ikisi axır vaxtlara qədər İranda yaşaq idi. Bu təriqətlərin hamısına Mehdiyə (Messiyaya) inam xasdır, mübahisəli tərəfi yalnız odur ki, gələcək xilaskarın şəxsiyyəti imamlar sülaləsinin beşincisini, yeddincisini, yoxsa onikincisini olacaq və daha sonra ümumiyyətlə o, Əlinin müqəddəs ocağını məxsus olmalıdır. Əli ocağına, yəni hökmdarların qanuni sırasına inanc islam təriqətlərinin başlıca əlamətidir. Bunun əksinə olaraq sünni islamında di-

ni başçılığa layiqlik irsən Peyğəmbər ocağına yox, şəriətə əsasən ən qüdrətli islam hökmdarına keçməlidir. Xəlifə üləmalar tərəfindən seçilməlidir və istənilən vaxt həmin üləmalar tərəfindən də görevindən alına bilər. Ona görə qədim xəlifələr də hələ sağlıqlarında öz soylarından özlərinə xəlifə seçdirməyi unutmurdular. Müqəddəs sayılan şiə imamının əksinə olaraq sünni xəlifəsinin hakimiyyəti məhduddur. Xəlifənin çıxardığı qərarı hər dinşünas ləğv edə bilər bu əsasla ki, o, islamın mahiyyətinə toxunur. Elə on-onbeş il öncə bu yolla Türkiyədə dövlət təminat qurumları boykot edildi, çünki bir neçə alim onu rüsvayçı oyun saymışdı. Xəlifənin taxtdan salınması da müvafiq fətva vermiş ruhanilərin, necə deyirlər, nəzarəti altda baş verdi.

Şiəliyin rəsmi dövlət dini olduğu İranda ruhanilər dini başçı olmayan şahın müqabilində türk-ərəb sünni xəlifəsinin eyni üstünlüklərinə malikdir. Şah əslində dünyəvi hökmdardır və xəlifədən fərqli olaraq onun ruhanilərlə birlikdə Quranı təfsir etmək hüququ yoxdur, əksinə, mollaların təfsirlərini kororanə qəbul etməlidir. İranda ən ali dini instansiya İmam əz-Zaman, Peyğəmbər nəslindən onikinci imamdır ki, özünün laməkanlığından şəriəti bəyan edir. Ona görə də lap son dövvrə qədər şahın hakimiyyəti sünni xəlifənin hakimiyyətindən xeyli məhduddu idi.

İrandan başqa yalnız Hindistan və Azərbaycanda yayılmış bu şiəliyi mən – Avropada yalnız mütəxəssislərə bəlli olduğuna görə – burda bir neçə kəlmə ilə təsvir etmək istəyirəm:

Ölümündən sonra Məhəmməd peyğəmbərin kişi törəməsi qalmamışdı. Qızı Fatimə Peyğəmbərin sevimli əmioğlu Əli ilə ailə qurmuşdu və Əli legitim varis kimi xəlifə taxtına iddia qaldırmışdı. Amma ərəb adətinə görə xəlifə seçildi və bu seçim Əli-

nin xeyrinə sonuclanmadı. Əli yalnız dördüncü xəlifə oldu, ancaq tezliklə taxtdan salınıb xəncərləndi. Xəlifə sanı bundan sona əməvilər sülaləsinə keçdi.

Əli və Fatimədən doğulan Hüseyn əməvi xəlifəsi Yəzdə qarşı qalxdı və uzun mübarizədən sonra Mesopotamiyadakı Kərbala çölündə öldürüldü. Eyni taleyi onun qardaşı Həsən də yaşadı¹. Əli və Hüseyn, eləcə də onların bir çox əliçilər xələfi – şiəliyin daşıyıcıları oldular. Məhəmməd, Əli və Hüseyn bəzi məqamlarda xristianlığa uyğun gələn müqəddəs üçlükdür. Əliyə Allahın surəti kimi səcdə edilir və Hüseyn bütün İranın milli müqəddəsliyidir. Onun Kərbala çölündə ölümü sonsuz ağı və mərsiyyələrin mövzusudur və ölüm günü məhərrəm ayının onunda dünyada tayı-bərabəri olmayan suç günüdür.

Həmin gün Peyğəmbər nəvəsinin çəkmiş olduğu iztirablardan xatirəsi olaraq bədən zülmünə həsr edilmişdir. Uzun-uzadı yürüşlər təşkil edilir ki, bu yürüşlərdə də möminlər özlərini döyür, üznlərini cırır və sonra qılınc götürüb bədənələrini, xüsusilə də başlarının dərisini qana bulayırlar.

Həmin gün şəbih də çıxarılır ki, burada da Kərbala zülmü təsvir edilir. Dünyanın fanatik oyunu sayılan həmin şəbih bugün on il öncə şah sarayında padşahın, hökumətin, ruhanilərin və diplomatik korpusun iştirakı ilə göstərildiyi kimi parlaq deyil.

Bununla belə, Kərbala günündə fantastik vəhşətin mənzərəsini indinin özündə də yaşamaq olar; həmin gün küçədə görünmək müsəlman olmayanların həyatı üçün çox təhlükəlidir və bütün əcnəbilərin diqqətini bu təhlükəyə yönəldən hökumət həmin günlərdə küçələrdə axan qan üçün hər cür məsuliyyəti

¹ İmam Həsən imam Hüseynin taleyini yaşamamışdır. O, taxttan iddiasından könüllü əl çəkmiş və Mədinədə vəfat etmişdir. Şiə alimlərinin fikrincə xəlifə Yəzdin təkidi ilə arvadı tərəfindən zəhərlənmişdir.

yətdən boyun qaçırır.

Bu günlərdən birini – şəbihi və bədən zülmünü – mən göz şahidi kimi aşağıda təsvir etmək istəyirəm.

ŞAH HÜSEYN, VAY HÜSEYN!

Müqəddəs Hüseynin qətl günündəki ən böyük şəbih hərtərəfli hazırlanır. Səhnələr quraşdırılır, rollar bölünür, oyunçular məşq edir. Açıq səma altında böyük bir meydanda qurulan tamaşa bir neçə saat çəkir və seyrçiləri o şəkildə ovsunlayır ki, qəddar xəlifə Yəzdi oynayan artistin həyatı tamaşa boyu təhlükədə olur. Əvvəllər xəlifəni həmişə ölümə məhkumlardan biri oynayırdı; tamaşanın bitişindən sonra o özünü coşmuş kütlənin əlindən qurtarırdısa, hər cür cəzadan azad edilirdi.

Şəbihlər əvvəlcə qaraqabaq Yəzdin öz döyüşçülərinə gənc Hüseynin başını gətirməyi əmr etdiyini və hamı kimi xəlifənin cinayətkar nöqərlərinin də bu əməldən diksindiyini, nəhayət öz dəstələri ilə gənc Hüseynə hücum çəkən və onu rəhmsiz Kərbala çölünə qovan bir nəfərin tapıldığını göstərir. Çöldə düşmənləri tərəfindən izlənilərək Hüseyn ailəsi ilə achiqdan və susuzluqdan korluq çəkir. Arvadlarını yanından uzaqlaşdırmaq istəyir, amma onlar Peyğəmbər nəvəsi ilə birlikdə ölmək istəyirlər. Nəhayət mələklər gəlib möminlərin susuzluğunu yatırır. Əzabkeşlərin mömin durumu və düşmənlərin qana susması sonsuz variasiyalarda göstərilir.

Axırda gecə yarısı xəlifənin döyüşçüləri Hüseynə hücum çəkib adamlarını öldürəndə və onun başını kəsəndə tamaşaçılar səhnədəki olaylarda iştirak etməyə başlayır. Xəlifənin döyüşçülərini daşa basıb söyürlər. Son səhnə qoşunbaşının qızıl məcməidə Hüseynin başını xəlifəyə təqdim etdiyini göstərir. Xəlifə əshabələrinin əhatəsində öz taxtında oturmuşdur, bu əshabələrin arasında da bir frank səfiri var. Səfir həddən artıq məzhəkəli təsvir olunur. Əyində qızıltikməli iri frak var, əlində xaç tutur və üz-gözündən təsvirəgəlməz bir giclik yağır. Hüseyn-

nin kəsilmiş başı xəlifəyə təqdim ediləndə o, əmr verir ki, qatilin başına səpmək istədiyi hədiyyələri gətirsinlər. Birdən Hüseyin başı gözlərini açır, xəlifəyə baxıb deyir:

«Allahdan başqa illah yoxdur, Məhəmməd Onun peyğəmbəri və Əli Allahın gerçək dostudur».

Xəlifə dəhşətə gəlir, fəryad edə-edə öz əshabələri ilə yox olur. Səhnədə yalnız frank səfiri qalır, o da xaçını qırağa tullayır, yerə çöküb islamı qəbul edir. Tamaşanın özü bununla bitir, amma həyəcanlanmış xalqı sakitləşdirmək üçün dərvişlər səhnəyə çıxır və Hüseyin barədə mömin əfsanələr danışirlər.

Bu əfsanələrdə söylənilir ki, Allah Hüseyin başını həlqəyə salıb və şəhadət barmağına keçirib. Baş gülümsəyəndə insanların halı yaxşılaşır. Allah Hüseyin qanını da unutmayıb, bu qanı Öz yanına qaldırıb, buna qədər mövcud olmayan səhər və axşam qızartısını yaradıb. Nəhayət Hüseyin yasını saxlayan insanların xətrini uca tutaraq onlara səhər və axşam qızartısının rəngini verib. Qızarttaqsaçlı qadın və kişilərə o vaxtdan bəri rast gəlinir. Bu əlamət nəsib olmayan müdriklər saqqallarını həna ilə, Şərqin saç boyası ilə rəngləyirlər.

Şəbihlərlə bərabər eyni zamanda küçələrdə əzabkeş yürüşləri təşkil olunur. Ağ geyimli kişilər küçələrlə addımlayır, bədənlərindən qan axır, yara dalınca yara vurulur. Küçələrdə köhnə «Şah Hüseyin, Vay Hüseyin» qışqırtısı səslənir, bu, möminlərin peyğəmbər nəvəsinə görə fəryadıdır. Əcnəbilər bu tədbirə «Şaxsey, Vaxsey» deyirlər. Adamların bəziləri əllərini, qulaqlarını, bədəndə digər hissəni nazik polad iynə, yaxud xəncərlə deşib ağır yüklər asırlar. Qan içində olan bu əzabkeşlər bütün günü durduqları yerdən tərپənmir, xəncərin deşməli olmadığı bədən üzvlərinə ağır zəncirlər vururlar. Ətlərində polad iynələrlə bərkidilmiş ağır yüklər

bədənləri boyu sallanır.

Haqlarında ağızdolusu danışılan hind fəqirlərinin möcüzələri möminlərin Hüseynin matəm günündəki əzabları ilə müqayisədə heç nədir. Qəribədir ki, aldığı yaralardan çoxları salamat qalır. Təəccüblü də olsa, yaralar çox tez sağalır, hər halda loğmanların mərasim axşamı bütün evlərə payladığı sürtkünün köməyi ilə. Buna baxmayaraq əzabkeşlərin müəyyən qismi ölür ki, onlar da ümumi baxışa görə Qiyamət Günü mərhəmətə əmin ola bilərlər. Onları Qiyamət Körpüsündən mələklər keçirəcəklər.

Populyar şiəlikdə həmin körpü böyük rol oynayır. Bu o deməkdir ki, Qiyamət Günü insan həmin körpüdən cənnətə keçməli olacaq. Körpü cəhənnəmin üstündən salınıb və qıl kimi incə, xəncər kimi itidir. Suçlular həmin an cəhənnəmin dibinə yuvarlanacaq, salehlər isə bir göz qırpımında uçuşunu aşacaqlar. Böyük bahar şənliyində, bayramda¹ mömin şəxs Allaha qoyun qurban kəsir. Üləmalar söyləyirlər ki, bu qoyun Qiyamət Günü böyük körpünün yanında həmin mömini gözləyəcək. İman sahibi onun belində (zira qoyun suçsuzdur və uçuşuna düşə bilməz) mütləq cənnətə düşəcək.

Hüseynin matəm günü şiəliyin ən böyük bayramıdır, o, qəddardır, qanlıdır və buraxdığı təsirdə qrxuncdur. İrandan qıraqdakı sünni ölkələrdə bu, uzun zaman qadağan edilmişdi, Rusiyada da icazə verilmirdi. Amma İstanbuldakı İran səfirinə öz camaatı ilə dini yürüşü keçirməyə icazə verilirdi. Lakin bədənə əzab vermək sünni baxışına görə bugün də yolverilməz bir günahdır.

Həmin adət bugün ölmək üzredir, ancaq buna baxmayaraq indi də yetərincə avropasayağı təhsil almış şiə həkimləri, tacirləri tapılır ki, qəflətən öz-

¹ Müəllif orijinalda bu sözü azərbaycanca «**Beiram**»(almanca oxunuşu «**bayram**») formasında işlədir.

lərinin Avropa libasını əyinlərindən çıxarır, ağ paltar
tarda küçəyə düşür, qan axıda-axıda cuşa gəlib sirli
sözləri qışqırır: «Şah Hüseyn – Vay Hüseyn!».

PADŞAHLAR, XANLAR VƏ QAÇAQLAR

Bu kitabda qaçaqlar və bəy-xanlar haqqında çox danışılıb, zira qaçaqlar və bəy-xanlar karvan soyğunçularından tutmuş legitim mülkədara qədər bütün incəlikləri ilə Şərqi o şəkildə idarə edirlər ki, bu, Avropa düşüncəsinə yaddan da biraz o yanadır. Avropada çox vaxt yanlış anlaşılan, lakin Şərqdə işlək olan bu məfhumları təsnif etmək istəyirəm.

Şərq bəyi-xanı avropalı sandaşından başlıca olaraq bununla seçilir ki, onun adı Qothay müntəxəbatına düşməyib və bugün nadir hallarda özünün gerbi var. Digər fərqlərin hamısı xırdadır və əsasən yerli münasibətlərlə şərtlənir. Azərbaycanda, Türkünstanda, Özbəkistanda, Əfqanıstanda torpaqlı və təbəəli, torpaqlı və təbəəsiz, təbəəli və torpaqsız, ən nəhayət isə torpaqsız və təbəəsiz bəy-xanlar var ki, onlar da ya xaricdə zəngin amerikalı xanımın ovuna çıxmışlar, ya da öz yurdlarında gəncliklərini zindanlarda çürüdürlər. Bunlardan başqa bir də qaçaqlar ki, onlar da, necə deyərlər, in spe² bəy-xanlardır (hər-dən əsl xanlar da qaçaqlara qoşulurlar), padşaha əmioğlu deyə müraciət edirlər, onun qızlarını alırlar və şəraitdən asılı olaraq ya boyunları vurulur, ya da general sanına yüksəlirlər. Qaçaqıq sanı ya irsən qəbul edilir, ya da şəxsi xidmət nəticəsində qazanılır. Qaçaq dinc həyata keçərlərsə, gərək onların qapısı üstündə yazılsın: “Filan, filan qaçaq. Qəbul saatları 4–6 və namazdan sonra (zira qaçaqlar çox mömin olurlar). Gərək poçtla göndərilənlər də belə ünvanlansın: “Ağeyi filan qaçağa, İran, Tehran, Böyük Məscidin yanındakı bağ evi».

Amma nə yazıqlar ki, qaçaqlar dinc həyat sürmürlər, bir qayda olaraq qısa zaman üçün paytaxta

² in spe (lat.) – gələcək, gələcəkdəki; əslində nəyinsə ümidində olan.

gəlib razılaşıdırılmış xəracı almağa və lazım olanda padşahı taxtdan endirməyə vərdişlidirlər. İngilis və ruslarda elçilikləri dolandıran, karvanlar çapan, hökumət qoşunlarına hücum çəkən, daxili və xarici orden ittifaqlarında fis-fis fısıldayanlar iri çaplı quldur və ağalar, yüksək kübarlardır. Paytaxtlarda onların kiçik təqlidçiləri, torpaqsız, fəqət təbəəsinin qarnını doyurmalı olan ağalar yaşayırlar. Bu ağalar başlıca olaraq xırda sömürücülər və hansısa yüksək saray məmurunun adamı kimi çalışırlar, yaxud zəngin təcirlərin xidmətində durub pullarını qazanır, onu öz təbəələri ilə bölürlər.

Bütün bu bəy-xanlar hardan gəliblər? Bəli, onlar sadəcə olaraq ilkinlikdən burda olublar və rəsmi ölkə hökmdarlarının sülalələrindən də qədimdirlər. İranda xanların sarayları var ki, onların ulu babaları Böyük İskəndərlə dostluq sazişləri bağlamışlar və şahlar şahından çox qoşuna və qızıla sahibdirlər. Bu qoşun və pullardan istifadə etməyin yolunu bilirlər və şahın simasında kiçik, uzaq bir yerli hökmdarı görürlər ki, forma və xarici dövlətlər xatirinə şaha toxunmadıqlarına görə onlara minnətdar olmalısan. Əslində bu, iriçaplı ağalara aiddir. Dövlət qoşunları və feodallar arasında gedən döyüşlərdə birincilər həmişə əzilmişlər. Əslinə qalsa, İranda son vaxtlara qədər ayrı-ayrı iri ağalıqların tayfalarından xeyli gücsüz olan öz tayfasının üzvlərindən başqa şahın ümumiyyətlə etibarlı qoşunu olmayıb. Onun hakimiyyəti adətən o vaxta qədər mövcud olur ki, o, əsas prinsiplərini indicə açacağım müdrik siyasətlə, hiylə və imkan düşdükcə də qətlə öz vassalarını sakitləşdirə bilir. Amma vay o gündən ki, şah hansı yollasa onların haqlarına toxunmağa cəsərət etsin. İlk İran parlamentinə ilk seçkilər keçiriləndə yerlərin bölünməsi zamanı bir neçə xanın iddiası yetərin-cə nəzərə alınmamışdı.

Xanlar deyirdilər ki, öz camaatını təmsil etməyə ən azı tayfaların içindən seçilə biləcək bir neçə ağsaqqalla birlikdə təkcə onların haqqı çatır. Amma onların təbəələrinə şahın təbəələri kimi yanaşılmasına və bu yolla birbaşa parlamentə seçilmələrinə heç bir xan dözə bilmədi. Aydın olanda ki İranın ayrı-ayrı tayfaları arasında parlament heç bir fərq qoymaq istəmir, qaşqayların xanı üsyana qalxıb paytaxta yeridi, parlamenti qovub şaha öz sülh şərtlərini diktə etdi və tam əminliklə özünü vətənin xilaskarı saydı.

Eyni rolu qaçaqlar da oynayır, yalnız bir fərqlə ki, onlar bundan əlavə özlərinə üstəlik “ictimai fikrin daşıyıcıları kimi yanaşırlar, əslində isə nağil kitablarındakı quldurlardan çətin seçilirlər. Onlar bütöv-bütöv əyalətlərə bac qoyurlar, talan oluna bilən hər şeyi talan edirlər və onların əməllərinə qarşı nə sə etmək istəyən mərkəzi hökumətin hürkək cəhdlərini lağa qoyurlar. Bir qayda olaraq qaçaq öz ömrünü, əgər buna qədər boynu vurulmursa, nümunəvi şəkildə sorub-sömürdüyü hansısa əyalətin valisi kimi başa vurur. Əgər o, zahiri şeylərə az-çox məhəl qoyursa, varlığını Əlahəzrət sarayında yüksək məmur kimi bitirir.

Cəhd göstərib mənsəb qazanmaq istəyirlərsə, xanlar da həvəslə qaçaqbaşı peşəsindən yapışdıqlarına görə, irsi feodalla qaçaq arasında sədd qoymaq hər halda hərdən çox çətin olur.

Güman etmək olardı ki, şahların, xan və qaçaqların bu dolaşılıqlığında sadə təbəələr ən çox əzab çəkənləridirlər. Amma bu belə deyil. Tacirlər şaha, xanlara və qaçaqlara üçqat vergi ödəməyə, bundan əlavə, daim mümkün qarət təhlükəsini gözləməyə alışmışlar. Bunlara baxmayaraq yenə də boy verib ucalırlar. Hətta qüdrətli feodalın, yaxud qaçağın məmləkətində yaşamaq xoşbəxtliyinə nəsib olmuş kəndli

də az və ya çox dərəcədə təhlükəsiz ömür sürə bilərlər. Zira Şərqdə hər bir iqtidar sahibinin müqəddəs borcudur ki, təbəələri sonrakı dolanışıqlarını təmin edən müəyyən həddə qədər onları başqalarının sorub-sömürməsinə imkan verməsinlər. Əzab çəkməli olanlar əsasən yalnız döyüşlərin adətən muzdlulardan, yaxud köçərilərdən ibarət iştirakçılarıdır ki, onlara da qarətsiz həyat onsuz da mənasız görünür. Bir şey də deyilməlidir ki, döyüşlərdə iri şəhərlərə xə-tər yetirilmir və onların qapıları istənilən qalibin üzünə səmimiyyətlə açılır. Şəhərlərdə ağalığ edən tacirlər siyasətə baş qoşmurlar.

Xanlardan, qaçaqlardan və xırda firıldaqqılardan başqa aşıb-daşan zənginliyə malik olub Şərqiñ ən əcaib təzahürü sayılan saray zadəganlığı da mövcuddur. Şərq knyazının, yaxud quldurunun varlığını, eləcə də onların törətdiyi bütün dolaşığı asanca təsvir etmək mümkündür, amma saray zadəganlığını avropalıya başa salmaq çox ağır işdir. Yüksək məmurlar və nazirlər əsl əyanlarla birlikdə İranda iri malikanələrə malik xüsusi zadəgan sinfini təşkil edirlər ki, onların üzvləri də səltənətin xidmətində, yaxud şahın şəxsi qulluğunda dururlar. Bunlara diplomatlar, xacəbaşılar, valilər və ariləşmiş qaçaqlar aiddirlər. Bu adamlara şah tərəfindən yalnız şərqli fantaziyasının məhsulu olan təmtəraqlı sanlar verilir. Məsələn, “Ədalətin Sütunu, yaxud “Vətənin Qılıncı, ya da “Qeybin Qoruyucusu və buna bənzər sanlar daşıyan zadəganlar var.

Belə sanların sayı sonsuzdur, çünki onların hər biri yalnız fərdi verilir və heç vaxt iki varlıq eyni zamanda bir sanı daşıya bilməz. Bu sanlar adı və soyadını tamamilə əvəz edirlər, hər kəs özünü öz sanı ilə adlandırır və bu sanın sahibinin adı hətta pasporta da yazılmır. Əcnəbilər sanları şəxsi adlar kimi başa düşür və heyrətlənirlər ki, “Müdrilik İncisi kimi bir

ad necə yarana bilib. San sahibinin adını soruşsan, əvvəlki adını demək heç vaxt ağına gəlməyəcək, sadəcə olaraq deyəcək: “Adım İmanın Qalxanıdır, yaxud buna bənzər bir şey.

Əgər həmin sanlar həmişəlik öz sahiblərində qalmış olsaydılar, yenə dərd yarı idi. Amma onlar az qala hər il bir əyandan digərinə keçir. Məsələn, “Ədalətin Sütunu sanının daşıyıcısı ölürsə, “Vətənin Qılıncı “Ədalətin Sütunu sanına yüksəldilir. “Müdrilik İncisi dönüb olur “Vətənin Qılıncı və sairə. Amma arada ölüm olmayanda da tez-tez san ötürmələri edilir, sən də heç vaxt dəqiq bilə bilmirsən ki, “İmanın Qalxanına ünvanlanmış təqdimat məktubu həqiqətən nəzərdə tutulan şəxsəmi, yoxsa hansısa keçmiş “Qeybin Qoruyucusunamı çatır.

Sanların heç vaxt müəyyən bir vəzifəyə bağlı olmaması, şərqli üçün nə qədər təbiidirsə, qərbli üçün bir o qədər anlaşılmazdır ki, möhtərəm şəxslərdən biri hər iki-üç ildən bir soyadını dəyişə bilər. Yerlilərə müraciəti asanlaşdırmaq məqsədilə Avropa nümayəndəlikləri Şərqlin san dəbdəbəsini ehtiva edən xüsusi danışiq kitabları buraxıblar. Həmin kitablar loqarifma cədvəllərinə oxşayır, amma həmişə zamanədən geri qalırlar və Avropa hökumətlərindən heç biri bilə bilmir ki, «Müdrilik İncisi» bir neçə il öncə Parisdə səfir işləmiş, indi isə Londona göndərilmiş həmin cənabdırmı.

Bəs bəy-xanların, qaçaqların və mənşəb sahiblərinin aşıb-daşdığı şərq ölkəsi avtokratik hökmdar tərəfindən necə idarə edilir? Qaçaq da orta dərəcəli məmurlar kimi fırlıdaqçı və quldurdurlar, bəy-xanlar isə qaçaqlardan az fərqlənirlər. Yüksək dərəcəli məmurlar da, yumşaq deyilsə, «yüksək siyasətçilər»dir; şərq idarəçiliyi sənəti padşahın sərəncamına öncədən müəyyən hökmranlıq üsulları verməmiş olsaydı, o öz vassallarının burulğanında boğular-

dı. Amma bu o demək deyil ki, vassallar padşahla daimi çəkişmədə yaşayırlar. Əslində onlar vahid sosial üzvi vəhdət təşkil edirlər ki, bu da hər kəsə öz payını çatdırır və həmin vəhdətdə iqtidar iştirakçılarının hamısı ahəngdar səsleşmədə yaşamağın yolunu bilir. Padşahın hakimiyyəti bəzi məsələlərdə doğrudan da hüddud tanımır ta o vaxta qədər ki, o, bəy-xanların, qaçaq və quldurların ulu haqlarına və ulu gələnlərinə hörmət etmiş və «müdrək siyasət» yeritmiş olsun. Öz mövqeyinə görə ən yüksək çaplı hökmdar olan şahı padişahın müdrək siyasətinin necə gerçəkləşməsini indi aydınlaşdıracam.

Həm də despot adlandırılan mütləqiyyətçi qarabaq canfəşançı deyilsə, adətən səmimi hökmdar sayılır ki, o da həmişə öz təbəələrindən, əyan və məmurlarından bəxşislər alır, hərəmxana sahibi olmasına qane olur və qalan işlərin heç biri onu maraqlandırmır. Hərəmxananın sakinləri padşahın övrətləri və qızlarıdır ki, bu sonuncular da çox halda yenə onun arvadı olur. Bu toyuq hinində oğlanların sayı bilinmir, yüz, ikiyüz oğul nadir hadisə deyil. Böyük oğullara əyalətlər bağışlanır ki, burda da onlar iqtidar sahibləri olurlar. Əyalətlərdən xəraclar vaxtlı-vaxtında gəlsə, bunlar yaxşı evladlardır, gəlmirsə pis və bu pislərin də qisməti ölüm olur. Bundan başqa, əyalətlərdə valilər və baş valilər oturlar ki, onlar da eyni zamanda iqtidar sahibləridir. Nəhayət əyalət heç də padşaha deyil, ayrı-ayrı bəy-xanlara və qaçaqlara məxsus olur ki, bu əyalətləri həm də onlar idarə edir, özü də başqalarından daha uğurlu.

Bu vəziyyətdə hərəmxana ən ali siyasi önəmli bir qurumdur; zira gələcək valilər məhz burda dünyaya gəlirlər. Hərəmxana sakinlərinin sayəsində padşah ölkənin bütün tayfaları, qaçaqbaşları və xanbəy nəslləri ilə qohumlaşır. Beləliklə orda doğulan

şahzadələr hansısa tayfaların üzvləri olurlar ki, onlar da sonralar həmin tayfalara vali göndərilirlər. Bu tayfalar başqa vaxtlar vəclərinə almadıqları həmin valilərlə qan qohumluğuna həmişə böyük əhəmiyyət verirlər. Deməli, yarısı əyalətə, yarısı da dövlətə məxsus şahzadə bu ikisinin arasında bitişdirici üzv, hərəmxana isə dövlətin vahidliyinin önəmli özül dəşinə çevrilir. Hərəmxananın düzgün bölüşdürülməsi və planlı şəkildə yeni qadınlarla zənginləşdirilməsi müdrik siyasətin qorunub-saxlanan sirridir və mürəkkəb bir idarəçilik tələb edir ki, bu da görəvli xacələr tərəfindən diqqətlə düşünülüb həyata keçirilir.

Dövlətin birliyinin mərkəzində şahzadələri əkən padşahlar, qohumları hardasa iqtidar sahibi olan qadınlar, sonra şahzadələrdən ibarət birləşdirici üzvlər və nəhayət hər şeyi piyli əllərində saxlayan xacə dayanır. Dövlətin daxili birliyi haqda bu qədər.

Əgər ölkə müharibə aparıb sonradan İngiltərəyə, yaxud Rusiyaya xərac verməli olursa, onu sınır əyalətləri ödəyirlər. Mütləqiyyətçinin özü bunu eləmir ona görə ki, dövlət xəzinəsi yoxdur, yalnız hökmdarın şəxsi xəzinəsi olur. Düşmənlər ölkəni zəbt edəndə də padşah öz şəxsi xəzinəsindən qopmur. Çünki sarayın qorunmasına bəs edən şəxsi qvardiyanı və əsgərlərinin bazarda göy-göyerti satdığı, zabitlərinin isə qaranlıq küçə tirlərində canlarından artıq istədiyi puldəyişmə köşkləri saxladığı nizami ordunu çıxmaqla padşah şəxsi xəzinəsi və böyük hərəmxanasından başqa heç bir varidata malik deyil. Bunun nəticəsində də hökmdar öz sınır əyalətlərinin dərini çəkməyə ehtiyac duymur.

Padşah adətən oğlanları – onun heç vaxt qardaşları olmur – və qaçaqlar tərəfindən qətlə yetirilir. Bu vaxt taxta oğlanlarından biri çıxır və ləngimədən qardaşlarının hamısını qırdırır yeni şahzadələr əkməyə başlayır. Qardaşların qəbrləri hökmdarın

gələcək movzeleyi ətrafında salınır.

Şərq yüzillərdən bəri belə idarə olunurdu və hamı bundan razı idi, hətta camaat da; hər kəsin başı üstündə xacələrin himayə etdiyi padşahdan başqa bir feodal da dururdu.

Hələ keçmiş yaxınlarda mən İrani gəzib-dolaşarkən ordakı münasibətlər beləydi, indicə təsvir etdiyim kimi. O çağdan hər şey dəyişib. Sonuncu sonsuz Qacar Əhməd Şah taxtdan salındı və indi Parisdə yaşayır. Onun yerinə əsgər, sərkərdə, sonra isə sepahselar (hərbi nazir) Rza Xan taxta çıxdı. O, təşəxxüslü idi və keçmiş hökmdarları yamsılamaq istəmirdi. Uzun illər boyu etdiyi hərbi yürüslərdə Rza Xan İranın yerli hökmdarları sayılan xanların hamısını məhv edib onların yarağını əllərindən almışdı, feodal tayfalarından heç birinin üzvünün bundan sonra silah gəzdirmək hüququ yox idi.

Döyüslərdən canlarını qurtarmış bir neçə xan Tehrana gəlib daimi nəzarət altında şah parlamentində oturmalı oldu. Qaçaq dəstələri də məhv edildi və əsrlərdən bəri şah indi birinci kərə öz ölkəsinin ağasıdır. İndi İranda islahatlar baş alıb gedir ki, onlar da Çingiz Xanın zəfər yürüslərindən bu yana ölkəni yaşadığı xəyallardan qoparmalı olacaq. Daha titullar, feodallar, nağıl söyləməçiləri qalmamışdır. Onların bazar kafələrindəki yerini xalqa qəzet oxuyanlar tutmuşdur və «Müdrilik İncisi»ni indi sadəcə olaraq adı və atasının adı ilə çağırırlar.

Amma bunların hamısı o demək deyil ki, İran nağıllar ölkəsi olmaqdan əl çəkib. Farslar deyirlər: «Rza Xanın iki gözü var, biri gələcəyə baxır, o biri isə keçmişə». Həqiqətdə də belədir. Müqəddəs odun, asi Hafizin və müdrək keçəçilərin qədim İrani indi özünün ölümlər içindən dirilişini bayram edə bilər, çünki yeni şah küfrü «Pəhləvi» ləqəbini əbəs yerə götürməyib və oğluna da atəşpərəstlərin böyük pad-

şahının adı ilə «Şapur» adını əbəs yerə verməyib. Deməli, islahatlar heç də hər yerdə keçmişin məhvi deyil.

Mömin dərvişlər ölkəni indi də gəzib-dolaşır, dünyanın sonunu vəz edirlər və peyğəmbər nəvəsi Hüseynin təziyəsini saxlayırlar. Qanlı məhərrəm günündə dindarlar indi də coşqu içində «Şah Hüseyn – Vay Hüseyn» qışqırırlar.

Qaçaq, quldur, onların dəstələri və xanbəylər İranda – hər halda bir neçə ildir – keçmişdə qalmışlar. Ümid edirəm ki, həmişəlik. Onlar yalnız Əfqanıstanda qalıblar. Bəylər və qaçaqlar orda dədə-baba adətləri ilə fəaliyyət göstərir, onlarla ələ-ələ və onlara qarşı da xacələr, qullar, quldurlar, zadəganlar, parazitlər və sarvanlar. Onların hamısı əsl şərqli məmləkətinin qədimdən qalma rahat münasibətlərini qoruyub-saxlamaq istəyir. Görəsən nə qəddər? Bu, uzun müddətə mümkün olmayacaq; feodal Şərqli ölüm ayağındadır.

Bu feodal Şərqli onun ən yüksək çiçəklənən çağlarında vətəndaş müharibəsi zamanı İranda tanış olmaq imkanı qazanmışdım və növbəti fəsildə əlinə düşdüyümüz iri bir feodalın həyat və fəaliyyətindən söz açmaq istərdim.

CƏFƏR XANIN SARAYINDA DUSTAQ KİMİ

Bu, İranda, Mazandaran və Gilan əyalətlərinin sərhədində baş verdi: karvanımız cəmi bir neçə gün idi ki, bizə dost olan valilərdən birinin torpaqlarından çıxıb siyasi yönümünü bilmədiyimiz bir ərazi ilə gedirdi.

Əyninə allı-naxışlı paltar geymiş, qırxıq başına qara qoyun dərisindən züllə papaq qoymuş bir fars atlısı bizə yaxınlaşdı. Durmağımızı əmr edib atı yanımıza sürdü və dedi:

- Mən bu yerlərin ağası Cəfər xanın elçisiyəm. Xanın Sizə salamları var. - Bir xeyli susub mülayim-

cəsinə davam etdi. - Cəfər Xan gəlişinizi götür-qoy edib Sizi öldürtdürməyi ən doğru yol saydı; bu qərarı Sizə çatdırmaq üçün məni göndərdi.

Bu əcaib xəbəri heyrətlə dinlədik.

- Xan bizi niyə öldürmək istəyir?

- Bilmirəm, bunu ən doğru yol sayır.

- Haçan öldürəcək?

- Döyüşçüləri ilə bugün bura gəlir; ona qədər gərək burda gözləyəsiniz.

Dəvələrdən enib elçi ilə dünyanın gəliş-gedişindən danışmağa başladıq. Elçi də sağalmaz bir optimist çıxdı.

- Çölün düzündə ölmək yaxşı deyil, - dedi, - xan qılıncılı, tufəngli gəlir, atəş açacaq, Siz özünüzü qoruyacaqsınız, qan töküləcək. Və xan şahdan da güclüdür; nə istəyir, onu da edir.

Tezliklə anladıq ki, həyatın gözəlliyini bizə qandırmaq üçün elçi dəridən-qabıqdan çıxır. Nəhayət «Onsuz da öləcəksinizsə, pul nəyinizə lazımdır» müdrik kəlamını söyləyəndə torpağa oturub xana məhdəsolu bir məktub yazdıq və çıxardığı acıqlı qərarın səbəbini soruşduq.

Elçi məktubu götürdü, onu xana çatdıracağına söz verib təpələr arxasında gözdən itdi. Tezliklə qərribə görkəmli bir kişinin müşayətində geri qayıtdı ki, bu da qarşımızda dərindən baş əyib özünü xanın maliyyə müşaviri kimi təqdim etdi. İndi biz yaşamımızdan arxayın ola bilərdik, maliyyə müşaviri Şərqdə indiyə qədər heç vaxt kimi isə fiziki ölümə sürükləməmişdir.

İndi başlanan sonsuz danışıklarda xanın xasiyyəti və onun dinc məmləkətindəki olaylar barədə xəbər tutulmalı olan hər şeydən xəbər tutduq. Xan, maliyyə müşaviri söyləminə belə başladı, bizim rəftarımızdan möhkəm inciyib. Biz bu Zati-Ali-lərin torpağına ona cüzi bir bəxşiş etmədən ayaq basmışıq. Onun dərdi heç də bəxşiş dərdi deyilmiş. Əgər xəbər tutsalar ki, hörmətli-izzətli adamlar xana bəxşiş verməkdən boyun qaçırırlar, el-obada buna nə deyərlər? Elə məhz buna görə də o bizi öldürmək istəyib, amma maliyyə müşavirinin xahişini və onsuz da müsəlman qanının kifayət qədər axıldığını nəzərə alıb xan bir şərtlə və sairə...

İndi bildik ki, söhbət xanın hər ticarət karvanından aldığı gömrükdən gedir. Ancaq biz tacir olmadığımızı görə bu adıləmiş ödəniş barədə düşünməmişdik və indi qanlı döyüşdən

də cansıxıcı görünən uzun-uzadı məşvərətdə bəxşişin məbləğini müəyyənləşdirməli olduq. Bəxşiş adi əskinas şəklində verildəndən sonra maliyyə müşaviri cibinə əl atıb uzunsov bir namə çıxartdı və həmin an onu bizə oxudu. Şərlə yazılmış məktubda xan bildirirdi ki, nəcabətli səyyahların gəlişinə həddən ziyadə sevinərək bizə qonaqpərvərlik göstərir, xüsusilə də ona görə ki, yolun qalan hissəsi «Meşə Qardaşları»nın üsyanı ilə onsuz da bağlanmışdır və o yol verə bilməz ki, bu nəcabətli əcnəbilər onun sarayından qıraqda yerləşsələr.

Xanın səmimi təklifini minnətdarlıqla qəbul etməkdən və pulu götürəndən sonra mütiləmiş görkəm alan maliyyə müşavirinin müşayətə ilə xanın sarayına yollanmaqdan başqa ayrı çarəmiz qalmamışdı.

Bu xanın sarayında biz – dustaq, yaxud özgür kimi, burasını bugün də bilmirəm – yola çıxma icazəsini növbəti bəxşişlə alana qədər təqribən on gün qaldıq.

O bizi sarayının həyətinə qarşıladı, əvəz olaraq hər birimizə qızıl sancaqlı bir araqcın bağışladı, biz biraz dincəldikdən sonra o, təsərrüfat qayğılarından gileylənməyə və uzaq məmləkətlərdəki yeniliklərdən soruşmağa başladı.

Tezliklə əməllicə dostlaşdıq, Cəfər Xanın saray həyatının və idarəçilik bacarığının bütün incəlikləri ilə tanış olduq. Cəfər Xan hər şeydən öncə dincliyi sevirdi; mənə ilk danışdığı şey həm də onun həyat fəlsəfəsiydi. O mənə illər uzununu müharibələr aparmış, bir çox məmləkətləri fəth etmiş, qılıncı ilə şahın taxt-tacına sahib çıxmış, düşmənləri tərəfindən axtalanmış və nəhayət hardasa çölün düzündə öz ölümünü tapmış Birinci Qacar Şahın ömründən danışdı. Bu məşhur ömür Cəfər Xan üçün daimi xəbərdarlıq olub. Ucuz ağılar üçün hansısa bir şair nəslinə movzu vermək xatirinə döyüş yürüşlərində nə üçün aclıq keçirməli olduğunu o qəti dərk edə bilmirdi. Buna görə də bütün həyatı saray divarlarının arasında keçib. Xanın savaşa macaraları qorçusuz karvanları (bizimki yaraqlı idi) soyumaqla məhdudlaşır və qonşu əyalətin bütün quldurbaşları ondan mütəmadi məvacib alırdılar ki, bu məbləğin də müqabilində ona dəyib-dolaşmamağa söz verirdilər.

Səhər saat ona yaxın xanın idarəçilik işləri başlayırdı ki, burda iştirak etməyə mənə də icazə verilmişdi. Bu işlər başlıca olaraq ondan ibarət idi ki,

Cənabi Aliləri təbəə və əyanlarından rüşvətləri qəbul edir və bunun müqabilində az və ya çox müddətə onlara müəyyən səlahiyyət və imtiyazlar paylayırdı. Rüşvət adətən gümüş sikkələrdən, qızıl məmulatından, eləcə də toyuq-cücə, yumurta və undan ibarət olurdu. Xan heç nəyə yox demirdi. Rüşvət mərasimindən sonra xan canının qeydinə qalırdı. Həyətə bir neçə kök göyərçin buraxılırdı (Monte Karlodakı kimi) və xan onları bir-bir öldürürdü. Hər atəşdən sonra əyanlardan biri yaxınlaşıb könüllü təbrik armağanı kimi xanın ovcuna bir neçə gümüş sikkə basırdı. Xan təşəkkür edib bunu da götürürdü. Bu məzə əslində İrənin bütün saraylarında qurulurdu, əvvəllər hətta şahın sarayında da ki, burda da aparıcı rolu yenə təbrik armağanları oynayırdı. İndi həmin çağlar həmişəlik arxada qalmışdır.

Can qayğısı məşqlərindən sonra xan dincəlirdi, hərəmxanasına gedir, orda yeyib-içir, axşamlar da bizim otaqlara gəlib mənimlə ədəbi mərasimlərə girişirdi. Zira Cəfər Xan şair idi, şer qoşmağın yüksək sənətkərliyini insanı heyvandan ayıran yeganə keyfiyyət kimi qəbul edən şair. Adətən yanımda əyləşər, Hafizin, yaxud Səədinin şerlərini əzbərdən söyləyərdi ki, bundan da mən kirmişcə həzz alardım. Sonra o özünün daha çox bağlamalardan ibarət şerlərini oxuyardı. Mən bu bağlamaları açmalı olurdu, təbii ki, şerlə və o, saatlarla bundan feyziziyab olurdu.

Mən onun, necə deyərlər, saray şairinə çevrilmişdim və keçmiş şairlərdən, unudulmuş şerlərdən saatlarla danışırıdım. Xanın mənə dediyi bağlamalar məzəliydi. Məsələn, xoruz səsi eşitməmiş qafiyələrlə soruşurdu: «Müsəlman cinayət işlədib eşşəyə çevrilirsə, qazi nə etməlidir?». Mən də əlüstü cavab verirdim: «Cəzanı elan etməli, eşşək adam olana qədər onu gözədən qoymamalıdır».

Ağlım kövrək el atasını rıqqətə gətirirdi və o yənidən soruşurdu: «Eşşəyə çevrilmiş adam borc edə və müsəlman ola bilərmidi?» Cavabım belə olurdu: «İbadət edə bilər, amma gəlirli bir işin qulpundan yapışmağa ixtiyarı yoxdur». Beləcə mən get-gedə

xanın sevimlisinə çevrildim, arxadan məni güdən iki ayaqyalın kişidən ibarət fəxri qaraul qazandım. Fəxri qaraul anlayışı İranda az tanışdır. Onların heç biri bilmirdi ki, məni qorumalıdırlarmı, yoxsa ehtiramımı göstərməlidirlər. Beləliklə hər ikisini edirdilər. Palçıqlı kuçələrdə məni qolları üstünə alıb aparırdılar və bircə anlığına da gözdən yayınmağa imkan vermirdilər. Amma mən bu işdən bezəndə qaçıb aradan çıxmağa çalışdım. Keşikçilərdən biri vəhşi kimi üstümə bağırıb çiyнімdən yapışdı. Hırsənib olayı xana danışdım, bunun da müqabilində həmin kövrək lirik öz can qvardiyaçısına qəribə bir cəza kəsdi. Kişi qəfəsə salındı, düz bir həftəlik yuxusuzluğa məhkum edildi; şəhər meydanında qoyulmuş qəfəsin qabağında əyanlardan biri keşik çəkəsi oldu ki, bu da, məhkum yatardısı, onu xəncərlə doğramalıydı. Məhkum özü isə sevinirdi ki, cəza belə yüngül olub, çünki İranda daha ağır cəzalar verilir, məsələn, fallaqaya salıb ayağın altına zopa vurmaq. Bunun özü də hücrə dustaqlığından heç də pis qarşılanmır. Mən özüm şahzadələr görmüşəm ki, camaatın gözü qabağında məhkəmə məmurları tərəfindən ayaqlarına zopa vurulmağı utanıb-çəkinmədən qəbul etmişlər. Bu cəza növündən ilkin istintaqda da istifadə olunur, necə deyərlər, “müttəhimin yaddaşını təzələmək üçün, amma ixtiyarın var ki, bu cəzanı sənin yerinə başqasına çəkdirəsən. Ayaq kötəkləri hesabına dolanan bu adamlar həmişə məhkəmələrin önündə dayanıb sifarişçi gözləyirlər. Oğurluğa daha ağır cəza düşür. Birinci kərə oğrunun sol əli kəsilir, təkrarlanarsa, əvvəlcə sağ qıçı, sonra da sağ əli və sol qıçı. Bu cəzanın aşkarca köməyi deyir, çünki mənə, nə də hansısa bir tanışıma İranda indiyə qədər oğurluq yapılmayıb. Eləcə də heç vaxt oğurluq hadisəsi eşitməmişəm.

Zinalığa qarşı daha sərt cəzalar var. Yad hərəmxanada tu-

tulan kişinin burnu və qulaqları, ya da ikisindən biri kəsilir. Axtalamağa isə bugün az-az təsadüf edilir. Məsələn, Cəfər Xanın məmləkətində o, ümumiyyətlə tətbiq olunmayıb. Zira xan özünü Epikürün şeyirdi sayır. Biz onu bu yöndən də öyrənməyə müyəssər olduq.

Gəldiyimiz həftənin cümə günü xan şərəfimizə bir qonaqlıq verdi. Qonaqlıq miyanə təşkil olunmuşdu. Sarayda əyləşib qoyun ətinin kababını yeyir, sazın¹ bu yerlərə xas olan tərənlərinə qulaq asırdıq. Yemək sona yetəndə və biz kağız kimi nazik yuxalarla² (istifadədən sonra yeyilən salfet kimi) əlimizi, ağzımızı silib-qurtaranda xan bic-bic gülümsəyib anlaşılmaz bir səs çıxartdı. Sarayın içinə açılan qapı aralandı və əllərində dəf, başlarında qızıl haşiyəli xırda (korpus şagirdlərinin papağı boyda) araqcın olan göpgöyçək on fars oğlanı çənətdə görünürdü. Oğlanlar – onlar səkkiz-on yaş arasında olardılar – əvvəlcə bizim, sonra da xanın qarşısında baş əyib xeyli incə hərəkət və təzimplərdən ibarət bir fars rəqsi başladılar. Bu saray baletindən aşkarca məftun olmuş xan özü dəfi əlinə götürüb rəqsi yeknəsək bir səslə müşayət etdi. Rəqs zamanı oğlanlar sıra-sıra atama yaxınlaşıb bir müddət onun qarşısında baş əyirdilər ki, bunun da müqabilində atam fars adətincə onların hər birinə bir gülmüş sikkə verirdi. Bunları da o əvvəlcə dilində isladır, sonra oğlanların alınına yapışdırırdı. Oğlanlardan biri təsadüfən o birilərinə verilənlərdən təqribən iki dəfə böyük bir sikkə aldı. Oğlanlar rəqsi bitirib gedəndən sonra xan bir xeyli də Hafizdən və dindən söhbət saldı, bizə xeyirli gecə diləyib hərəmxanasına yollandı. Atamla mən də bizi bir-birimizdən xalça qapı ilə ayıran otaqlarımıza getdik. Təzəcə soyunmaq istəyirdik ki, dəhliz qapısı astadan döyüldü. Qapını açdım. Girəcəkdə xanın təcürdən-dırnağa silahlanmış nökrələrindən biri – aşağı eşilmiş uzun bıçlı və görünməmiş key sifətli yekəpər, uzunsov bir oğlan dayandı. O özü ilə nisbətdə cırtıdan boylu, əlvən geyimli, əlində həmin iri sikkəni tutmuş saray rəqqasının qolundan yapışmışdı.

- Zati-Aliləri Allahın xəlq etdiyi bu tər çiçəyi sizə göndərir, - oğlanı içəri salıb nökr nərilədi. Soruşanda ki bunu han-

¹ Müəllif bu sözü orijinalda „**die Sas**“ şəklində işlədir.

² Müəllif bu sözü orijinalda “**das Lavaşbrot** (hərfən: lavaş çörəyi)“ şəklində işlədir.

sı səbəbdən edirlər, nökrər ciddi məmur ifadəsilə cavab verdi. - Siz xanın qonaqlarınızın və xanın oğlanına başqalarından fərqli olaraq iqiqat iri sikkə vermişiniz. Zati-Aliləri hər eyhamı başa düşür və xahiş edir ki, kefinizi bu oğlanla tapasınız.

Nəhayət olayın qəhrəmanı oğlan özü söhbətə qarışdı. Pul-pul olmuş sifətilə pıçıldadı ki, qonaqlara gecə qulluğu göstərmək onun üçün böyük şərəfdir və bizim tərəddüdümüzü dərin bir təhqir kimi qəbul edir.

- Siz məni geri qaytarsanız, hamı üstümə güləcək, - həyəcanlanmış gədə bizi inandırmaq istədi.

Nökrərə onun onsuz da anlaya bilməyəcəyi müxtəlif səbəblərdən biz bu «bico»nu (bu cür oğlanlara belə deyirlər) işə yarada bilməyəcəyik, çünki maraqlarımız yüksək məqamlarda dolaşır deməklə mən vəziyyəti yoluna qoydum.

İndi də nökrər «bizim yüksək maraqlarımıza» anlaşıq göstərib öz hürkək yetirməsi ilə otağı tərk etdi. Yenicə soyunub özümüzü çarpayı əvəzi xalı və yastıqların üstünə atmışdıq ki, həmin yaraqlı gicbəsər qarının ağzında peyda oldu, amma bu dəfə çadralarının altından bizi maraqla süzən iki yeniyetmə qızın müşayətində. Bu kərə nökrər imtinaya yol qoymamışdı. Qonaqsevərlik adətincə onlardan boyun qaçırmaq ev sahibinə hörmətsizlik olardı. Odur ki, qızlar biz ordan gedənə qədər yanımızda qaldı.

Buna baxmayaraq «bico»larının gənlik tərəvətindən həzz almaqdan boyun qaçırmağımız xanın şəstinə toxunmuşdu. Səhəri bizə baş çəkib özünü elə apardı ki, elə bil onun ali məqamlı sivil duyğularını dəyərləndirməyi bacarmayan cahil barbarlarla oturub-durduğuna tam əminlik hasil etmişdi. O mənə fars keçmişinin onun öz zövqünə tam uyğun gələn ləzzətlərdən sonsuz hekayələr danışır, həyatın ucuz fərəhinə maraqla göstərən bugünkü gənliyin korlanmasından gileylənir və bu barədə yetərincə bilik nümayiş etdirirdi.

Bicoları çıxmaqla, deyildiyi kimi, klassik şeylərin hamısını qəbul etdiyimə görə o, tezliklə mənimlə barışdı və hətta öz hərəmxanasında onunla çörək kəsməyimi təklif etdi. Hərəmxanasına getməkdə yetərincə ehtiyatlı tərpendim, zira o, keçmişin cah-cəlalına tam vurğun olduğundan, güman ki, məni də bicoları kimi kullanacaqdı. Qonaqpərvərlik şərtlərinə görə qüdrətinin məhdudlaşdığı hərəmxanadan kənarında mən rahat ola bilərdim. Biz yola düşəndə o mənə Hafizin bir əlyazmasını

bağışladı, üz-gözünü turşudub, təbii ki, şerlə rəsmi sevgi bəyanında bulundu, mən də ona, yenə təbii ki, sevgi izharı ilə cavab verdim. Əminəm ki, karvanımızı silahlı atlılar qorumamış olsaydılar, onun bu sevgisi platonik sevgi kimi qalmayacaqdı.

Cəfər Xan yaddaşımızda yaxşı izlər buraxmışdı xüsusilə ona görə ki, sonrakı yolumuzu onun sarayındakı yüksək dincliklə müqayisə etmək olmazdı. Sonra biz «Meşə Qardaşları»nın («Cəngəlilər»in¹) ərazisinə, qaçaq və övliya Mirzə Kiçik Xanın məmləkətinə gəldik.

¹ Bu sözü müəllif orijinalda “**Dschengeli** (almanca oxunuşu «**cengeli**») kimi işlədir.

MEŞƏ QARDAŞLARI

Biz Cəfər Xanın vilayətini belə möhkəm bir ümidlə tərk etdik ki, Ənzəliyə, yəni Xəzər dənizinin sahilinə bacardıqca tez çataq və Bakıdakı hadisələrdən ətraflı xəbər tutaq. Bu arada karvanımız böyümüşdü, çünki Türküstandan qaçmış bir neçə rus ailəsi də bizə qoşulmuşdu. Ənzəliyə gedən yol açıq deyildi, xanın bizə verdiyi məlumat düz çıxmışdı, bütün Şimali İrani “Meşə Qardaşlarının, Cəngəlilərin vaizi, inqilabçı Mirzə Kiçik Xanın başçılıq etdiyi üsyan bürümüşdü.

Bu üsyanın nə üçün başlaması bəlli deyil, danışırlar ki, illər öncə uzun müddət səhrada tərkidünyalıq etmiş hansısa müdrik bir dərviş Tehranın bazar meydanında dünyanın axırının çatdığını xəbər verir. Kir-pasaq içində olan bu üləmanı meymun kimi tük basmışdı və o, şübhəsiz ki, şərqlinin öz təsəvvüründə canlandırıdığı övliyanın zahiri görünüşünə tam uyğun gəlirdi. Əgər bu üləma öz peyğəmbərliyində tamam yeni bir şeyi bəyan etməsəydi, dünyanın sonu barədə onun adı vaizliyi və bunun tərkib hissəsi sayılan sədəqə mərasimi heç kəsi yerindən oynatmazdı. Əllərini açaraq o, uca səslə bunları deyirdi:

- Ey iman sahibləri, tezliklə Günəş qərbdən doğacaq.

Bununla o, çoxlu sədəqə toplamırdı, həm də bütün iştirakçıları lərzəyə salırdı. Zira qərbdən doğan Günəş təkəcə dünyanın axırının aşkar əlaməti deyildi, həm də bütün bilik qaynaqlarına əsasən yuxarıdan bir işarəydi ki, küfrün yer üzündən silinib atılmasına indi göylərdən heç bir çətinlik törədilməyəcək.

Elə bu vaxt Ənzəli və Şimali İran ingilislər tərəfindən zəbt edildi ki, bununla da məhv edilməli olan kafirlərin sayı yetərincə artdı. Deməli, dərvişin peyğəmbərliyi əks-səda tapdı və tezliklə məşhur “Meşə Qardaşları hərəkatı meydana gəldi ki, buraya da dünyanın sonundan qabaq öz mömin borcunu tələsik yerinə yetirmək istəyən bütün mömin insanlar qoşuldu- lar və bir neçə kafiri qətlə yetirdilər. Meşə qardaşları və onların fanatik başçısı Mirzə Kiçik Xan son kafir müqəddəs İran

torpağını tərک etməyincə saç və dırnaqlarını uzatmağa və yunmadan imtina etməyə and içdilər. Üsyan bir neçə il çəkdiyindən axırda ingilis tommilərinin qaçmağa üz tutmaları üçün Meşə Qardaşlarının adı görünüşü yetərli oldu. Hədisələr ingilislərin zəbt etdiyi ərazilərdə baş verdiyindən və ölkənin maraqlarına qarşı yönəlmədiyindən İrənin mərkəzi hökuməti, əslinə qalsa, özünü neytral aparırdı.

Türküstandan Ənzəliyə gedən yolun üstündə karvanımız indi bu xoşagəlimli hərəkətin tən ortasına düşdü. Cəfər Xanın əyalətindən cəmi bir neçə kilometr aralanmışdıq ki, üsyanın ilk nişənləri gözə çarpmaya başladı. Kəndlər yarıbayarı boşalmışdı, orda-burda insan cəsədləri, yaxud pas atmış silah və xəncər görmək olurdu. Rastımıza çıxan tək-tük ingilis dəstələri qaliblərdən çox, nəyə desən, oxşayırdılar. Doğrudur, bizi inandırmaq istəyirdilər ki, zəbt olunmuş ərazilər çərçivəsində karvanlardan bircəciyini də təhlükə gözləmir, amma bütün ətraf bunun yanlış olduğunu bilirdi. Rastımıza çıxan yerli camaatdan vəziyyət barədə gerçəkliyi də öyrənə bildik. Ancaq indiyə qədər şəxsən bizim üçün narahatçılığa lüzum olmamışdı. Birincisi, biz kafir deyildik, ikincisi də, şübhəli görünən insan yığnağını indiyə qədər tez-tez yolumuzun üstündən təmizləmiş boylu-buxunlu türkmən qorçularımız vardı. Amma, deyəsən, ingilislərin ölkədə əmin-amanlığın hökm sürməsi barədə bizə verdikləri təminatə inanmağımız onların özünə də şübhəli görünmüşdü. İngilis qərargahının yerləşdiyi kəndlərdən birində ingilis məmuru yanımızda peyda olub belə bir əmr verdi: Sərəncama görə ölkədə silahlı yerli sakinlərin dolaşmasına icazə verilmədiyindən atlılarınızı evlərinə göndərməlisiniz. Üsyan ərazisində bizim hansısa bir qorqumuz olmalıdır cavabımızın müqabilində ingilis bildirdi:

- Bu ərazilərin sakinləri ingilis dəstələri tərəfindən qorunur və başqa qorquya ehtiyacları yoxdur; atlılarınızı evlərinə buraxmasanız, biz onları ingilislərə düşmənçilik cəhdinin dəstəkçiləri kimi həbs etmək məcburiyyətində qalacağıq.

Bizim ingilis tacının himayəsi altında olduğumuz barədə onun verdiyi bu tənənlə vəd atama elə də xüsusi təsir bağışlamadı. Rus yol yoldaşlarımız isə, deyəsən, Avropa insanlarına olan inamlarını hələ itirməmişdilər. Onlar göylərə and verib yalvardılar ki, işi düyünə salmayıb ekzotik qorçularımızdan imtina edək.

- İngilis istilaçılarının sözü hər halda daha çox dəyərə malikdir, nəinki bu vəhşi süvarilər, - onlar dedilər və yeni iqtidar sahiblərinin əmrlərini yerinə yetirib qorçu dəstəsini qaldırmaqdan, onları geri göndərməkdən və ingilislərin hakimiyyətinə inanaraq yolumuza davam etməkdən ayrı çarəmiz qalmadı. Ancaq yola düşməzdən qabaq atam yerli camaatla söhbət etdi və onlar da aşkarca bildirdilər ki, yolun qalan hissəsindəki hər daşın dalında yerlilərlə əcnəbilər arasında heç bir fərq qoymayan qana susamış quldurlar gizlənilir. Buna görə də ingilis baş qərargahına yollanıb bizi növbəti şəhərə qədər ötürəcək bir neçə əsgərdən ibarət müşahidəçi istədik. İngilislər lap ürəkdən hirsləndilər ki, onların hər şeyin qaydasında olduğu barədəki vədlərinə baxmayaraq biz kişilərin sözünə şübhə ilə yanaşıyıq; onlar İngiltərənin qüdrətinə çəkinə-çəkinə və bic-bic inanmaq istəməyən şərqliləri söyüb bizə bir vəsiqə verdilər ki, orda da yazılmışdı: «İşğal zonasının rəsmi idarəsi karvanın keçib-gətməsinə icazə verir».

Bütün bunlardan o qədər də narahat olmayıb cüzi gecikmə ilə yolumuza davam etdik. Ətraf bu yaxınlarda olmuş sərt döyüşlərin aşkar əlamətlərindən xəbər verirdi. Hər yan viranələşmiş və insansızlaşmışdı, Allahın unuduğu yer təsirini bağışlayırdı. Biz tələsirdik, çünki şər qarışmamış yaxınlıqdakı şəhərə çatmaq, burda hərbi və ya hökumət dəstəsinə qoşulmaq istəyirdik. Amma qaranlıq bizi haqladı. Şəhərə bir neçə kilometr qalmış gecə özünü yetirdi və biz yalnız sarvanın baş tapdığı səhra ilə qaranlıqda yolumuza davam etdik.

Birdən hardasa lap yaxınlıqdan fit səsi gəldi, ardınca da bir neçəsi. Qaranlıqdan yaraqlı atlılar peyda oldular. Mən atamla birlikdə ikinci dəvənin hörgücündə oturmuşdum və biz yad atlıların çalvadarımızı¹ karvanı durdurmaq əmrini verməyə məcbur etdiyini apayadın gördük. Atlılar karvanı üzük qaşı kimi mühasirəyə aldılar və dəvələr bir-birinə qısılib çevrə qurdular. Bunlar heç də əsl cəngəllilər deyildilər, karvanımızın silahsız olduğundan xəbər tutmuş adi quldurlar idi. Gözlərindən qıyılıcı yağan cavan fars başçı irəli yeriyib dedi:

- Kafirlər, dəstədən aralanın, var-dövlətinizi müttəqilərə verin.

¹ Söz orijinalda „**Tschalwadar**“ (almanca oxunuşu «**çalvadar**») kimi işlədilmişdir.

Yolçuların üst-başı axtarıldı və onları bir-bir yolun qırağına çəkildilər. Mən, atam və peşəkçilər təslim olmaq istəmədik, hələ dövələri əlindən çıxandan sonra növbəti şəhərdə onsuz da acından gəbərməli olacaq sarvanı demirəm. Qarət olunmuş vəziyyətdə yad şəhərə daxil olmaq ehtimalı elə bizim üçün də sevindirici deyildi. Sarvan, quldurları dilə tutmağa başladı:

- Ağeyi qaçaqlar bu möhtərəm cənabları soymaq istəyirlərsə, niyə bunun altını dövə sahibləri çəkməlidir?!

Quldurbaşı onu axıracan dinlədi, bizi isə heç yaxına buraxmaq istəmədi. Mömin insanlar olsaq da, belə pis bir dəstəyə qoşulmağımız bizim öz günahımız imiş. Üstəlik bizə onu da təklif etdi ki, doğrudan da əsl müsəlmanıqsa, karvan yollarında var-dövlət və şan-şöhrət qazanmaq üçün ona qoşulaq. Biz ürəkdən təşəkkür etdik, elə buna görə də soyulduq. Sıra mənə çatanda quldurbaşı soruşdu ki, onun məşuqu olmaq istərdimmi, istəsəm, o mənə gözəl bir gələcək vəd edir. Xoşbəxtlikdən hardansa ağıma gəldi cavab verim ki, mən Məşhəddən müdrək və müqəddəs bir imamın məşuquyam və Allah rizası üçün bu müdrək insana xəyanət etmək istəmirəm. Allah xadiminin nüfuzu məni xilas etdi. Quldurlar son anda qarət edilmiş dövələri bizdən aralanmaq istəyəndə heyvanlarının ayrılığına gözgörəti dözə bilməyən peşəkçilərimiz də onlara qoşuldu. Biz çölün düzündə başsız və tək-tənha qaldıq və yaxınlıqdakı şəhərə piyada yollanmalı olduq. Yalnız səhərin alatoranında ilk evlər görünməyə başladı.

Birinci gedişimizi uğursuz talemizdə günahkar olan istilaçı ingilislərin rəsmi idarəsinə etdik. İngilis generalı bizi qəbul etməyi özünə rəva bilib başımıza gələnləri səbrsizliklə dinləyə-nə qədər saatlarla onun qəbul otağında gözləməli olduq. Sonra başımızdan yağdırılan aşağıdakı nitqi dinləmək məcburiyyə-tində qaldıq:

- İngilis idarəçiliyi burda qalan avropalıların mal-mülkünə məsuliyyət daşıyır, özü də o vaxta qədər ki onlar üsyançı əyalətlərə ayaq basmağa cürət etməirlər. Heç kəsin bizdən tələb etməyə haqqı yoxdur ki, eyni şeyi rənglilərə, yaxud qaçqın ruslara da şamil edək. Bir də ki, ingilis iqtidarı Sizi heç vaxt məcbur etməyib çıxıb-gedəsiniz, yaxud bu ölkəni gəzməyə çıxmaq üçün Sizə dəvət göndərməyib. Qaldığınız yerdə sakitcə qala bilərdiniz və üsyankar əyalətlərdən keçib-getməyinizə də ehtiyac yox idi. Amma bir halda ki burdasınız, ingilis idarəçiliyi

Sizi Əlahəzrət kralın himayəsi altına götürər və istəsəniz, işlər yoluna düşənə qədər əsirlər düşərgəsində qaygınızı da çəkər.

Generalın yanından pərt çıxdıq. Rus yol yoldaşlarımız ingilis konsulluğuna getdilər ki, burda da onların heç üzünə də baxan olmadı. Biz isə sonrakı danışıqlardan imtina edib, Şərqi hər yerində olduğu kimi, burda da şəhərin ondabirini təşkil edən yerli məhəlləyə getdik ki, bəlkə tanış-bilişdən kiməsə rast gəldik. Quldurlar əynimizdəki paltardan başqa hər şeyimizi qarət etdiklərindən yad şəhərdə vəziyyətimiz xeyli fəci idi. Bununla belə, qapısını döydüyümüz ilk tacir bizə kredit verməyə hazır idi. Amma iş o dərəcəyə çatmadı, ertəsi gün məscidin xüddəmindən öyrəndik ki, yol üsdə olan cənablardan biri bizi axtarır. Bu, atamın Tehrandan təzəcə gəlmiş, uğursuz tələməzdən şəhərdə xəbər tutmuş və həmin an dadımıza çatmağa tələmiş qardaşıydı. Səfərin gerisinə lazım olanları əldə etmək, soyulduğumuz barədə İran hökumətinə məlumat vermək üçün bir neçə gün burda qalmağı qərara aldığımız. O vaxt ölkədə yeganə iqtidar sahibi olan «Dəmir Komitə»yə bir şikayət yazdıq və ondan çox səmimi bir cavab aldığımız ki, burda da bizə təvəccöh izhar edib dəymiş ziyanı ödəməyə söz verirdilər. İndi, atamın qardaşı bizə kömək etdikdən sonra dəymiş ziyanın ödənişində maraqlı olmadığımız görə bu işin boşunu buraxdıq. Hansısa «Dəmir Komitə» dəymiş ziyanın ödənişi üçün nə edə bilər ki? O vaxt bizim ayrı dərdi-sərimiz vardı. Öyrəndik ki, – lap gizləndən – alman-türk qoşunları Bakını tutub, ingilis hərbi dəstələri Azərbaycandan qaçıb və ingilislərin dəstəklədiyi sol-sosialist hökuməti, bir vaxt bolşeviklər kimi, şərəfsizcəsinə süquta yetib. İndi bir o qalırdı ki, evə dönməyin yolunu bacardıqca tez tapan, bu isə hər halda həddən ziyadə qorxulu idi. İngilislər almanlara qarşı müharibə aparırdılar və düşmən ölkəyə səfərdən heç söhbət də ola bilməzdi. Amma biz, bir vaxt bolşeviklərə kürək göstərdiyimiz kimi, yelkənli qayığın köməyi ilə nəzərə çarpmadan ingilislərdən qaçıb-qurtarmaq umudundaydıq.

Amma Ənzəliyə yola düşməzdən qabaq başıma o illərin ən dəhşətli hadisəsi gəldi.

Yola düşməyimizə bir gün qalırdı. Məmur libasında olan İran atlısı atını həyətimizə sürəndə atam, əmim və mən evimizin eyvanında əyləşmişdik. Süvari atdan endi, bizə yaxınlaşdı, atamın qarşısında baş əyib Azərbaycanda dedi ki, onu «Dəmir

Komitə» göndərib. İran məmurunun bizi azərbaycanca dindirməsi xüsusi bir lütfkarlıq idi, zira şahın, eləcə də Qacarlar sülaləsinin cılxaqanlı azərbaycanlı olmalarına baxmayaraq məmurlar İran Azərbaycanında da farsca danışmağa üstünlük verirlər. Bu məmur isə lütfkarlıq göstərməkdə xüsusi seçilirdi və suyu şirin adama oxşayırdı. İnsana şax baxan iri gözləri və şirin-şirin gülümsəməyi vardı. Bütün varlığından yaxşılıq və in-sandaşlarına yanımçılıq yağırdı.

- Ağa, - deyib sözə başladı, - mən sənin ayağının tozunu öpməyə də layiq deyiləm, qarşında dayanmağımın özü mənim üçün böyük bir şərəfdir və bu şərəfli an üçün yalnız Komitənin mərhəmətinə minnətdaram. Komitə səndən itaətlə üzr istəyir ki, dəyən ziyanın ödənilməsini indiyə qədər gözləməli olmusan, amma bu, zəmanənin və talenin günahıdır. Fəqət Komitə səni bir an belə unutmayıb və sevinir ki, sən kimi ali bir insan qarşısında öz müqəddəs borcunu indi yerinə yetirə bilər. Dəyən ziyanın əvəzini gətirmişəm.

İranlı bir daha baş endirdi, atının yanına gedib yəhərin üstündəki dəri torbanı endirdi, təzədən yanımıza qayıdıb onu masanın üstünə, atamın qabağına qoydu.

Dəri torba möhürlənmişdi.

- Aç ağzını, - atam dilləndi.

İranlı ustuflla möhürü sındırdı, dartıb qaytanı çıxartdı, torbanın ağzını genişləndirib masanın üstünə bir topa düz tökdü. Sonra dırnaqları qırmızı boyanmış uzun barmaqlı şumal əlini torbanın içinə salıb xeyli eşələndi və fərəhdən qımışa-qımışa yumru bir şey çıxartdı. Onun bu hədiyyəsindən əvəllə heç nə anlamadım. Sonra geri sıçradım – duz topasının içində kəsilmiş insan başı vardı. Saçlarına qan yapışmış, sifət cizgiləri qorxudan əyilmişdi və qırıqlara duz dolmuşdu.

- Bu, yolda sizi narahat etmiş həmin o mundar insanın başıdır, - bu cür alicənab insanlara münasibətdə kobud soyğunçuluq sözünü işlətməmək üçün hələ də ədəb göstərən elçi şadyanılıqla bildirdi.

Biz dəhşətə gəlib ona bu əcaib hədiyyəni yığışdırmasını əmr etdik, amma iranlı buna məhəl qoymadı. Bildirdi ki, bu bizə dəyən ziyanın ödənişidir, onu bura gətirmək böyük zəhmət bahasına başa gəlib və o, müstəsna olaraq bizə məxsusdur, biz onu

dəri torbada özümüzlə götürə bilərk. İranlını inandı-
rana qədər ki başa baxmaqla bizə dəyən ziyanın
ödənilməsindən tam razı qaldıq, xeyli vaxt keçdi.
İranlı başını buladı, cibindən əzik-üzük bir kağız
parçası çıxarıb üstündə bir-iki sətir cızma-qara elədi,
sonra da imza atmaq üçün onu atamın qabağına qoy-
du. Kağızda yazılmışdı ki, biz dəyən ziyanın ödənil-
məsindən İran hökumətinin xeyrinə imtina edirik.
Bundan sonra quldurun başı şişə keçirilib küçələrdə
gəzdirildi və divara taxıldı ki, buna da hamı rəğbətlə
yanaşdı, yalnız ingilis qəsbkarları öz etirazlarını bil-
dirdilər. Quldurların bizdən soyduğu şeylərdən xə-
bər tuta bilmədik, çünki dəyən ziyanın ödənişindən
dövlətin xeyrinə birmənalı imtina etmişdik.

«Dəmir Komitə»nin başında o vaxt nağılvəri keçmiş ol-
muş və daha nağılvəri gələcəyi olacaq cavan bir ağa dayanırdı.
Həmin çağlarda o, güman ki, İranın ən qüdrətli kişisi idi. Bu-
gün o, Nadir Şahın bir vaxtlar Hindistandan gətirdiyi qızıl taxt-
da əyləşir və adı Rza Şah Pəhləvidir, Şahirşah-i-İran¹.

Dəyən ziyanın qəddar ödənişindən bir gün sonra
Ənzəliyə yola düşdük. Ora çatanda özümüzü elə bil
öz evimizdə hiss elədik.

Azərbaycan mühacirlərinin hamısı Ənzəliyə yı-
ğışmışdı. Köhnə dost-tanışlarla qarşılaşdıq ki, onlar-
dan da hər biri ağlagəlməz macaralar danışdı. Hamı-
mız uzun təhlükələrdən sonra həsrətində olduqla-
rı limanı görmüş gəmi qəzaçılarına bənzəyirdik. Ba-
kıdakı durum haqqında qərribə şayələr gəzirdi. Am-
ma bir şey dəqiq bilinirdi ki, bütün çalarlardan olan
sosialistlər ölkədən qovulublar, almanlar və türklər
Bakıda qərar tutublar və milli hökumət vəziyyəti
elə alıb. Bu hələ yetərli deyildi. Yalnız xəbər tutan-
da ki adlı-sanlı vəkil Fətəli Xan Xoylu baş nazir ol-
muşdur, hər cür şübhə çəkilib-getdi və bu, mühacir-

¹ Orijinalda bu sözü müəllif „**Schahirschah-i-Iran**“ kimi iş-
lədir.

lər arasında əsl bayrama çevrildi.

Fətəli Xan bizlərdən biriydi, ali silkə mənsub idi. İndi biz qalib kimi, necə deyərlər, ağ atın belində Bakıya çapa, diri qalmış düşmənlərimizin hamısını məhv edə və köhnə təmtərağı ən yaxşı formada yenidən gəlişdirə bilərdik. Deməli, inqilaba son qoyulmuşdu, bərpa işlərimiz başlaya bilərdi. Biz hamımız bunun həsrətini çəkirdik.

Duyğuları ucadan söyləmək olmazdı. Ənzəlidə ingilislər, Bakıda almanlar oturmuşdular və Bakıda nə var hamısını, irtica və yeni hökumət qarışıq, gərək söyəydin. İngilis səhra məhkəməsinə düşmək qorxusuna baxmayaraq bir daha Xəzər dənizindən keçməyi, bu dəfə şərqdən qərbə, qərara aldığımız, amma tək-tənha yox, təqribən ikiyüz digər neft sahibkarı, onların ailələri, qoçular və qeyriləri ilə birlikdə.

Birləşib sınıq-salxaq görkəmi olan, buna görə də ingilislərin qorumadığı bir yelkənli gəmi aldığımız. Yolçular arasında dörd kapitan vardı, bunlardan da ikisi atamın gəmilərinin kapitanı idi. Odur ki, peşəkarlıq baxımından hər şey qaydasındaydı. Matros vəzifəsini qoçular və onların adamları öhdələrinə götürdülər. Bütün mühacirlər gecə yarısı, əslində ən çox əlli adam üçün nəzərdə tutulmuş bu miskin gəmiyə mindi. Yolçular arasında məşhur bolşevik qatili knyaz Alanianın nişanlısı da vardı. Yalnız əmim Ənzəlidə qaldı ki, burdan vətəni Səmərqəndə yola düşsün. Normal gəmi Ənzəlidən Bakıya oniki saata gedir. Biz vaxtı ikiqat nəzərdə tutduq, amma hər ehtimala qarşı qırxsəkkiz saatlıq su və azuqə götürdük.

Həmin gecə göz-gözü görmürdü, səhər ingilislər bizə çatmasın deyə, gəmimiz işıqsız gedirdi. Ən çətini gəmiyə minmək oldu. Gəmimiz limanda yox, açıq dənizdə dayanmışdı. Biz kiçik qayıqlarda ora getməli və yellənən kəndir pilləkənlə gəmiyə qalxmalı olduq. Bu, bir neçə saat çəkdi.

Nəhayət dörd kapitan və quldur matroslar yelkəni qaldırdılar və

biz vətənə aparən həsrətli yolumuza başladıq. Heç kəs sonralar deyə bilmirdi ki, həsrətlə vətənə dönənlər həmin gecə neçə şüşə şərab boşaltmışdılar.

GƏMİ QƏZASI, QARA ÇIÇƏK, ÇARIN DOĞUM GÜNÜ

Yola çıxmağımız ağla gəlməyən gözəl bir havada baş tutdu, səma buludsuz, dəniz də durğun idi. Yolçuların əksəriyyəti göyertədə yatmalı oldu, gəminin yeganə kayutasını yalnız bir neçə qadına və mənə vermişdilər. Biz tam yelkənlə üzürdük, buna baxmayaraq sürətimiz o qədər də böyük deyildi. Yetərin-cə gecikməyimizi əvvəlcədən gözümüzün altına aldığımızdan bu bizi narahat etmirdi. Ənzəlidəki ingilis işiqvuranlarının (p-rojektorlarının) öncədən nəzərdə tutduğumuz yeganə qorxusundan uzaqlaşmaq xoşbəxtliyini yaşamışdıq. Doyunca yeyib-icdikdən sonra belə bir ümidlə yatmağa uzandıq ki, tezliklə Azərbaycan sahillərini görəcəyik.

Mən kayutada qadınlarla bir yerdə yatırdım ki, onlar da kişilərə nisbətən daha çox qisasçı idilər və gecənin girt yarısına qədər cəza və işkəncələrdən danışdılar. Onların fikrincə Azərbaycan əhalisinin gərək doxsan faizindən çoxunu asaydın. Söhbətlərinə uzun zaman qulaq asan insan əməlli-başlı bolşevik olardı. Dəhşətli işkəncələr düşünüb tapırdılar və bu işkəncələr incə qadın dodaqlarında heyrətamiz səslənirdi. Düşmənin tam yox edilməsi üçün hər biri öz üsulunu kəşf edirdi. Hər nifrini də belə bir cümlə tamamlayırdı:

- Qadın olmağıma baxmayaraq mən buna ürəkdən tamaşa edərdim.

Nəhayət yuxuya getdim və rəyada dünya bolşeviklərinin hamısının payaya keçirildiyini gördüm; onların zarılıtısını eşidib yuxudan ayıldım, amma zarılıt kəsmədi. Bütün kayuta zarıyırdı, incə bolşevik düşmənləri döşəməyə uzanıb qıvrılırdılar, kapitanı səsləyib ağlaşırdılar. Kayutadakı şeylərin hamısı qat-qarış olmuşdu və dəniz xəstəliyinə tutulmuş solğun sifətlər çaxnaşmanın səbəbinə heç bir şübhə yeri qoymamışdılar.

Bayırda fırtına tüğyan edirdi. Kayutayı tərək edib atamı ax-tardım və gördüm ki, kapitanlarımızdan biri ilə söhbət edir.

Burda eşitdim ki, gəmimiz hər iki aydanbir Xəzər dənizində baş qaldıran və dənizçilərin ondan qorxub yan ötməyə çalışdıqları bədnam şimal fırtınasının mərkəzinə düşüb. Bu şimal fırtınası buxar gəmiləri üçün o qədər də qorxulu deyil, amma yelkənli gəmilər, özəlliklə də bizimki kimi yükü artıq olan köhnə bir qutu üçün xalis dəhşətdir.

Dörd kapitan, matroslar və neft bəyləri göyertənin önünə toplaşib məsləhətləşdilər ki, imkan var ikən yaxınlıqdakı limana yollansınlar-yollanmasınlar. Əksəriyyət bunun əleyhinə idi. Bilmək olmazdı, bəlkə növbəti limandakı adamlar da şimal fırtınası kimi təhlükəliyidilər. Mübahisəni axıra çatdırmaq mümkün olmadı. Hava pisləşirdi, dalğalar getdikcə böyüyürdü, fırtına yelkənlərimizi qoparırdı. Birdən şaqqıltı qopdu, göyertədə zil bir qışqırtı səsləndi, gəmimizin çürümüş köhnə dor ağacı sınımışdı, kimsə onun altında qalıb xurd-xəşil olmuşdu.

Panika qalxdı. Dirəkləri qasırga bir-birinin ardınca sındırırdı. Günorta üstü gəmimizdə yelkən qalmamışdı. Bunun nə olduğunu yalnız dənizçi bilər. Qadınlar bayılıb qalmışdılar, qoçular bar-bar bağıraraq kapitanların dördünü də öldürəcəkləri ilə hədələyirdilər. Külək axını gəmimizi tüğyan edən dənizin səthinə basırdı. Əvvəlcə sükan hələ sıradan çıxmamışdı. Kapitanlardan biri gəmini idarə edirdi. Birinci gün beləcə ötdü. Ertəsi gün sükan sözə baxmadı və ən pisi də o idi ki, su ehtiyatımız tükənirdi. Biz ulu bərə üstündəki ilkin insanlar kimi dənizdə vurnuxurduq. Məndə bir əminlik yarandı ki, batacağıq, və içini boşaltdığım taxta yeşiklərdən birinin içinə oturdum. Bu «qurtuluş qayığında» atamla birlikdə sahilə yetişməyə ümid edirdim. Nəhayət sərinləşlərin arasına çaxnaşma düşdü. Su ehtiyatını tapançalarla qorumalı oldular. İndi o, qadınlar və neft maqnatları üçün nəzərdə tutulurdu. Yolçulardan üçü, bir rus və iki keçmiş qoçu qasırgalı dənizin tən ortasında birdən-birə caniyə çevrildilər. Onlar yol yoldaşlarını soymağa və göyertədə yatmış qulluqçu qadınları zorlamağa başladılar. Onları suya tulladılar. Bu, dəhşətliydi, amma batacağımıza tam əmin olduğumuz üçün o vaxt bizə tamam biganə göründü. Gəmi dəlixanaya oxşayırdı. Yalnız həyatları boyu çox şeyləri görmüş kapitanlar və neft sahibkarları sakitliklərini pozmadılar. Onlar, əllərində silah, göyertənin önündəki kayutanın yanında dayanıb camaata sakitləşdirici sözlər bağırırdılar. Təkcə mən silahsız idim. Mən, bayaq dediyim kimi, «qurtuluş qayığında» oturub

təsadüfən özümüzlə götürdüyümüz yeganə kitabı oxuyurdum. Bu, «Don Kixot de la Mança»nın rus nəşri idi.

İkinci günün axşamı möcüzə baş verdi; uzaqdan durmadan bizə yaxınlaşan əsl bir flotiliya gördük. Onun kimin flotiliyası olduğunu bilmirdik. Hazırkı durumumuzda insanlardan daha qorxmurduq. Biz qəza siqnalı verib ümid etdik ki, yabançı flotiliya köməyimizə tələsər.

Fəqət orda tərپəniş olmadı. Yalnız onlara tam yaxınlaşanda yabançı gəmilərdə bizə maraqla baxan insanları gördük. Bundan başqa, gəmilərin arasında bizi xeyli əndişəyə salan üç hərbi buxar gəmisini gözümdən qaçmadı. İndiyə qədər Xəzər dənizində hərbi gəmilərin olduğunu eşitməmişdik. Köməyə çağırıdım, işarə verdik ki, sükansızlıq və bizə yardım edilməsə, yad gəmilərlə toqquşacağıq.

Nəhayət cavab gəldi və həmin cavab da belə oldu: «Ehtiyatlı sürün, toqquşmayın». Bu xəbərdarlıq aşkarca absurd idi, bizi ələmi salırdılar? Çalışdıq lövbər atmaq, ancaq baş tutmadı; lövbər zincirinin biri qırıldı, ikincisini işə salana qədər yabançı gəmi ilə toqquşduq. Şaqqıltı, qışqırıq, dalğalar bizi geri atdı. Yad gəmidən bağırdılar:

- Lövbər salın, yoxsa atəş açırıq!

Toplar doğrudan da bizə doğru tuşlandı.

Bugünün özündə də bizə anlaşılmaz qalır ki, tufanda yad flotiliyanın tən ortasında lövbər atmaq kapitanlarımıza necə müyəssər oldu. Ehtiyac möcüzə doğurur. Lövbər atdıq, dayandıq və yalnız indi gördük ki, toqquşanda gəmimizdə iri bir deşik açılıb. Su durmadan içəri dolurdu, suyu təsadüfən gəmidə tapılan yeganə əl nasosu ilə boşaltmaq üçün tələsik qoçuları toparladılar.

Artıq qaranlıq düşmüşdü, dəniz və külək tüğyan edir, qoçular da işləyirdilər. Atam məni xəzə бүkdü. Don Kixot əlimdə mən rahatca yuxuya getdim.

Ertəsi gün fırtına yatdı. Bunun əvəzinə gəmidəki deşiyin və yabançı flotiliyanın qayğısı ortaya çıxdı. Əvvəlcə vaxtımız nasosla suyu boşaltmaqda keçdi. Bizə hələ də su gətirməyən o qərribə buxar gəmilərini söydük. Saat ona yaxın qeyri-müəyyənliyimiz sona yetdi. Yad gəmilərin birindən bir qayıq aralanıb bizə doğru gəldi. Dörd kişi, aşkarca zabitə oxşayırdılar, gəmimizə qalxıb kapitanı istədilər.

Rusça danışırdılar, amma üstlərində qırmızı sovet ulduzu

gözə dəymirdi, deməli, aşkarca bolşevik deyildilər və hələlik bütün sualların cavabından qaçırdılar. Bayraqları adı rus dəniz bayrağı idi. Kapitanlarımızın dördü də irəli gəldi, sənədlərini göstərüb dedi ki, gəmimiz Bakıya yön götürüb.

- Axı Bakı alman və türklər tərəfindən zəbt olunub, - ruslar dedilər.

- Allaha şükür, - kapitanlardan biri dinləndi, - ona görə də biz oraya gedirik.

Ruslar birdən-birə bozardılar, bizə şübhəli çuğul gədələri kimi baxıb “dəzertir sözüənə bənzər bir şey mızıldandılar.

Kapitanlarımızdan biri nəzakətlə öyrənmək istədi ki, kiminlə danışır və əvəzində aydın bir cavab aldı:

- Əlahəzrət çarın ali dəniz flotiliyası.

Bu fantastik səsləndi; iki ildir ki, çar adlı şey yox idi, hər yanda farslar, almanlar və bolşeviklər hökmranlıq edirdilər və birdən-birə dənizin ortasında Əlahəzrətin flotiliyası peyda olur. Məlum oldu ki, flotiliya inqilabı tanımır və tanımayıb, bolşeviklərə və yüzdə-yüz monarxist olmayan ağ qvardiyaçılara qarşı mübarizə aparıb, buna görə də heç nəyə məhəl qoymur. Bütün bu müddət ərzində onlar xırda hərbi limanlardan birində qərar tutublar, indi isə almanlar Bakıda oturmaqlarından açıq dənizə çıxıblar ki, zabitin bizə izah etdiyi kimi, “vəzifələrini yerinə yetirsinlər, yəni almanlarla ta o vaxta gədər döyüşsünlər ki, həqiqi çar həqiqi sülhü bağlamış olsun. Brest-Litovsk sülhü axı çoxdan bağlanmışdı. Təəsüf ki, zabitin sözləri gerçək idi; bu cəsur gədələr doğrudan da almanlara qarşı döyüşü davam etdirmək istəyirdilər; birincisi, ona görə ki, çar hələlik sülh bağlamamışdı, ikincisi də, bununla onlar “bolşevik rüsvayçılığını qəbul etmədiklərini və öz monarxist baxışlarını apaşkar sübüt etmək istəyirdilər.

Buna görə də “Əlahəzrətin həmin ali dəniz flotiliyasının gözündə biz müharibə dövründə düşmən düşərgəsinə qaçmaq istəyən və bu zaman ələ keçmiş əclaf canilər idik. Vəziyyəət bizim üçün xeyli qorxulu oldu. Bu adamlardan su, yaxud hansısa bir yardım almaq tamam mümkünsüzləşdi. Əksinə, onlar bizə formal bir məhkəmə qurdular. Kapitanlardan, matroslardan hər biri ifadə verməli oldu. Sonra zabitlər öz gəmilərinə döndülər və yarım saatdan sonra hökmü bəyan etdilər. Hökmün məzmunu beləydi: “Qüvvədə olan dəniz savaşı qanununa əsasən gəmi bütün sərnəşinləri ilə birlikdə batırılsın. Bizdə ye-

nidən panika baş qaldırdı.

Qadınlar fəryad qopardılar, qoçular döyüşə yaraqlandılar. Xilas niyyətilə hardansa qaçıb gəlmiş hansı ruslar tərəfindənsə batırılmaq imkanı gerçəkdən də ağılsızlıq idi. Amma ruslar tezliklə məlumat çatdırdılar ki, hökmün icrası bir günlüyünə təxirə salınıb, çünki hökmün icra günündə çarın, ya da hansısa böyük knyazın doğum günü qeyd olunur və gəmi heyəti işləmək fikrində deyil. Doğrudan da, saat ikidə ruslar doğum günü olan uşağın şərəfinə salyut atdılar və şənlik başladı. İlkini üstü saat beşdə durbinlə gördük ki, bütün gəmi heyəti sərxoşdur və daha “azərbaycanlı dövlət canilərinə məhəl qoymurlar.

Biz bundan yarımağdı bacardıq. Sükanı əlüstü təmir etdik və bir növ yelkənsayağı bir şey yamayıb düzəlttik. Gecə ruslar vətənpərvər anma gününü kef-damaqla bayram edəndə lövbəri kipkirmiş qaldırıb yola çıxdıq. Düşmən gəmisinin yanından ehtiyatla sivişib keçdik və böyük heyərlə gördük ki, rus matroslarından biri bizə mehribanlıqla əl edib vida deyir. Tezliklə gözdən itdik.

Batırılma təhlükəsi arxada qalmışdı, amma susuzluq və aclıqdan ölmə qorxusu hələ də yaşayırdı. Susuzluq və aclıq amanımızı qırmışdı və biz nasosun durmadan işləməsinə baxmayaraq gəminin korpusunda suyun anbaan qalxdığını gördük. Gecə belə ötüşdü. Ertəsi gün indiyə gədərki iki təhlükədən heç də az olmayan üçüncüsü üzə çıxdı. Göyörtədəki uşaqlardan birinin bədəni qəflətən başdan-başa qara ləkələrlə örtüldü və o, bir-iki saatın içində dünyasını dəyişdi. Gəmidə həkim yox idi; hansı xəstəlikdən söhbət getdiyini bilmirdik. Bu uşağdan sonra göyörtədəki digər sərnişinlər də xəstələndilər. Neft bəyləri öz xanımları və kapitanlarla birlikdə gəminin arxa hissəsindəki kabinələrə qapandılar və xəstəliyin adını qara çiçək qoydular, halbuki buna elə taun da deyə bilərdilər. İki gün ərzində, daha doğrusu, biz xilas olana gədər onbir sərnişin öldü ki, onların da cəsədlərini suya tulladıq. Bunlar, başlıca olaraq, bizi müşayət edən fars qulluqçuları və onların arvadları idi. Şaşqınlıq saatbasaat artırdı. İçməli suyun son damlları qadınlar və uşaqlar arasında bölündü. Hava yenidən təhlükəli olmağa başladı. Nasos çatdırma bilmədiyinə görə insanlardan bir zəncir düzəldildi ki, onlar da vedrələrlə yaraqlanıb suyu borddan qırağa tökürdülər. Buna baxmayaraq su durmadan qalxırdı. Sükan və yelkənəvəzi də – bunun üçün mələfələrimizdən istifa-

də edilmişdi – bizə ümid yeri qoymurdu. Həyatımın bu ağır günlərini mən çox vaxt yuxuda keçirdim. “Qurtuluş qayığımıza yorğan və balıq düzüb qayığın dibində uzandım ki, dənizdən və sənişinlərdən xəbər tutmayım və durmadan öz Don Kixotumu oxudum. Atam sandığımın yanına gələndə biz ölümdən söz açır və fikirləşirdik ki, sənişinlərdən kimsə sağ qalacaqmı. Dəniz xəstəliyinə tutulmadım, başqalarının isə halı fəna idi.

Xilas, həmişə olduğu kimi, gözlənilmədən və son anda gəldi, təxminən ən aşağı keyfiyyətli bulvar romanında olduğu kimi. Beşinci günün ilkinci üstü üfəqdə bir buxar gəmisini gördü ki, o da bizim qurtuluş siqnallarımıza cavab olaraq səmtini dəyişib bizə doğru üzdü. Gəmidəki bayraq tanış deyildi. Biz yenidən hansısa möcüzəli bir hökumətin əlinə düşdüyümüzə yana təlaş keçirdik. Bizimlə gedən yeganə isveç bayraqlara yaxşı bələd idi. O, bir müddət göz qoydu, sonra şlyapasını çıxarıb xaç çevirdi və yüngülləşmiş dinləndi:

- Bu, alman imperatorluğunun bayrağıdır.

Bir saatdan sonra biz artıq bizim kimi yelkənli qayıqlarda vətən sahillərini axtaran qaçqınları xilas etmək üçün dənizdə alman bayrağı altında üzən Bakı gəmisinin göyertəsində idik.

Gəmidə türkcə danışan və alman qoşunu adından bizi salamlayan bir alman zabiti vardı. Bizim hamımızı yaxından tanıyan gəmi kapitanı bildirəndə ki, yolçular arasında yerli siyasətçilər, neft sahibkarları və bəylər var, alman bir daha bizi hərbi qaydada salamlayıb dedi ki, gəminin bütün zabit kayutalarını sərəncamımıza verir. Doğurdan da o həmin an öz şəxsi kabinəsi də daxil olmaqla bütün kayutaları təmizlətdirdi və özü bütün gecəni ön göyertədə yatdı. İngilis heç vaxt belə şey etməzdi. Kapitan bizim aramızda olan gəmi sahibinə lazımı raport verdi; matroslar hər birimizə öz ad-sanımızla müraciət edirdilər. Bakıdakı münasibətlər barədə bizim son qayğımız sanki üfürülüb göyə sovruldu.

Biz yenidən ağalara çevrildik.

Kapitandan Azərbaycandakı durumun incəliklərini öyrəndik. Bu incəliklər fərəhli səslənirdi, neft borularına xətər toxunmamışdı, fəhlələr ağalarına itaət göstərirdilər, düşmənlərin hamısı məhv edilmişdi. Demək olar, bütün ölkə hökumətin, neft sahibkarlarının əlindəydi. Hətta xilasdan sonra yenidən qana susayan qadınların da arzuları ürəklərində qalmamışdı.

Həyatımda heç vaxt – nə əvvəllər, nə də sonralar – Bakı sahilindən uzaqda olmayan gəmidəki həmin günüm qədər sevinməmişəm.

Ertəsi gün limana daxil olduq. Sahildə bizi fəxri qaraul qarşıladi, qədim neft şəhəri, saraylar, barılar yenidən gözü-müzü oxşadı. Əlimizi öpmək üçün sahilə axışan adamları tanıdıq və xəfifcə üzümüvə vuran, güclə sezilən, qaynarlığını itirməmiş şirin neft iyini duyduq. Sahildə fəxri qaraulun yanında yeni baş nazir Fətəli Xan Xoylu dayanmışdı, – Allah bilir, necə – bizim gəlişimizdən xəbər tutub özünü bura yetirmişdi. Yanındakı əsgər Azərbaycan bayrağını tuturdu. Mən həmişə bayraqlara və baş nazirlərə az meyilli idim, amma bu dəfə ürəyim atlandı. Bilmirəm, necə oldu, nazirlə söhbət edən atamın yanında dayanıb onun tər, nazir sanından alışıb-yanan sifətinə, yanındakı bayrağa baxırdım və birdən mənim özüm və digərləri üçün də gözlənilmədən kişini qucaqlayıb qalın, təbəssümlü dodaqlarından öpdüm.

- Belə çılgın yox, - ağıllı nazir dilləndi, - tezliklə gözəl qızlar başından yağacaq.

Ayların qorxudolu gəzintisindən sonra vətənə dönmək çox gözəldir. Eniş meydançasını tərək edib sahilə ayaq qoymuşduq ki, alman əsgərlərinin bir bölüyü yanımızdan keçib-getdi. Onlar mənim heç vaxt eşitmədiyim və o zaman çox xoşuma gəlmiş bir mahnı oxuyurdular; mahnı beləydi: “Ormandakı körpə quşlar, oxuyurlar çox, çox gözəl; vətəndə, vətəndə, var burda vüsal. Sözləri başa düşmək üçün mən almancanı yetərinçə bilirdim.

Gəlişimizdən evdə hələ xəbər tutmamışdılar. Qapımızın ağzında iki türk əsgəri keşik çəkirdi. Evdə bir alman, bir nəfər də türk zabiti yaşayırdı. Onlar evin qanuni sahiblərinin gəlişindən xəbər tutanda qarşımıza çıxıb bizi əmin etdilər ki, elə indicə köçürlər.

- Qalın bizdə, atam dedi, - evdə yetərinçə yerimiz var.

- Sizə yük olmağa haqqımız yoxdur, - türk zabiti cavab verdi, amma qayğılanmayın, qonşuluqda bir erməni ailəsi yaşayır, gözəl, xırda bir mənzilləri var, biz indicə ora köçərik.

Vətənə beləcə döndük.

TÜRKLƏRİN GƏLİŞİ

Qədim neft şəhəri çox az dəyişmişdi. Sahildən evə gələn yolüstü gözümə çarpan şey hər küçə tinində qurulmuş on-səkkiz dar ağacı oldu. Onlardan cəsəd sallanırdı, hər cəsədin yanında da türk ordusunun bir əsgəri dayanmışdı. Bizimlə təsadüfən rastlaşan bir polis məmuru izah etdi ki, ictimai əsaiyyətin qorunması üçün şəhərdə ikiyüzə yaxın dar ağacı qurulmuşdur. Bu izahat bizi tamam razı salmışdı. Atam türk qoşununun bacarığını təriflədi.

Günlər keçdikcə mən şəhərin tutulması, eləcə də ingilislərin qaçışı və hökumət dəstələrinin şəhərə girişi barəsindəki incəliklərdən xəbər tutdum.

Kommunistlərin devrilməsindən sonra Bakıda hakimiyyətə sosial-demokrat fəhlə diktaturası gəldi ki, bu da yaxınlaşan alman-türk-azərbaycanlı qoşunlarına qarşı döyüşü sürdürdü. Fəhlə diktaturasının hərbi qüvvələri kifayət qədər etibarlı olmadığına görə neft şəhərinin müdafiəsi üçün İrandakı ingilisləri dəvət etməyi qərara aldılar. Bunlar da özlərini naza qoymadılar. Sırası gələndə belə doğru bir əminliklə peydalandılar ki, geniş hücumlardan düşməni durdurmaq üçün tək onların burda görünməsi yetərli olacaq. Bu, bircə ingilisin belə, gələcəyə şübhə etmədiyi 1918-ci ilin avqustunda baş verdi. Amma hər şey tərsinə alındı. Nuru Paşanın rəhbərliyi altında olan qoşunlar Bakını mühasirəyə aldılar, içməli suyu kəsdilər və neftayırma zavodlarında təmizlənmiş dəniz suyunu içmək üçün mühasirədə qalana verildilər. Su nefti iyirdi, ancaq ingilislər onu çəkinmədən boğazlarından içəri ötürüldülər. Eyni zamanda hər gün şəhərdə böyük fəhlə yığıncaları təşkil olunurdu ki, həmin yığıncalarda da bütün iştirakçılar öz diktaturalarını son ana gədər qoruyacaqlarına təntənəli and içirdilər. Bu yığıncalar mühasirəyə alan dəstələr tərəfindən xırda top güllələrilə mütəmadi olaraq dağıdılırdı, onlar səhsiz atırdılar və aşkarca göstərirdilər ki, almanlar və türklər mühasirəyə alınmış şəhərdəki sülhəflərindən yaxşı dərslər almışlar. Doğrudan da, kifayət qədər uca tikilmiş müsəlman evlərinin damlarından hər gecə türklərə xəbər çatdırılırdı və yerli dəstələrin vəziyyəti barədə bütün incəliklər ötürülürdü. Bu bizim evdə də olurdu.

Evimizdə yaşayan qadınlar bizim tezliklə geri

qayıtmağımızı sürətləndirmək üçün əllərindən gələni edirlərmiş. Köniqsberqli froylayn Qrete də onların arasında olmuş və, mənə danışdıqları kimi, gecələri öz siqnal fənəri ilə evimizin yastı damında keçirirmiş. Şəhəri qoruyanların vəziyyəti həqiqətən asan deyildi. Fəhlə diktaturasının hərbi dəstələri, oxucuların da bildiyi kimi, başlıca olaraq Azərbaycan dəstələrinin gəlişindən qorxan ermənilərdən və cəbhədə vuruşmaq üçün özlərini həddən artıq nərmənazik aparan, yalnız şəhər daxilində əsayişin keşiyində duran ingilis hərbi qüvvələrindən ibarət idi.

Bir gün türk ali baş komandanı ingilis generalından yazılı tələb etdi ki, Bakını taleyin umuduna buraxıb İrana qayıtsın. Əks təqdirdə, məktubda belə yazılırdı, türk topları şəhərin tən ortasında yerləşən ingilis qərargahını atəşə tutacaq.

İngilislər bilirdilər ki, düşməndən heç nə gizli qalmır və onlar türklərin qoyduğu müddətdən iki saat qabaq öz qərargahları ilə başqa bir binaya köçməyi qərara aldılar.

Səhər açılırdı. İngilislər kipkirmiş köçdülər, yeni mənzildə səhər yeməyi sifariş verib türklərin hədəsini lağa qoydular. Amma saat türklərin təyin etdiyi vaxtı vuranda ingilisləri tarmar etmək üçün onların köhnə qərargahını yox, ciddi şəkildə gizli saxlanan yeni qərargahına tuşlanmış top atəşlərinin səsi eşidildi. Türklərə hər şey bəlli olmuşdu.

Kiçik kalibirli türk pulemyotları qərargahın divarında bir-birinin ardınca deşiklər açırdı və general indicə səhər yeməyi sifariş vermiş cənab zabitləri ilə bu cəhənnəmdən necə sağ-salamat qurtaracağını bilmirdi. Birdən atəş ara verdi, telefon səsləndi və naməlum bir səs nəzakətlə ingilis generalından soruşdu ki, heç olmasa, indi şəhəri tərk etmək istəyirmi, yoxsa atəş elə indicə davam

etdiriləcək. İngilis bu dəfə razılaşdı. Tələm-tələsik yır-yığış edildi, əsgərlər limana toplaşdılar, buxar gəmiləri müsadirə olundu. Axşam üstü şəhərdə bircə nəfər də ingilis əsgəri qalmadı. Eşitdiyimə görə həmin bu cəsur general sonralar ingilis prestijinə xələl gətirdiyi üçün İngiltərədə hərbi tribunala verilmişdi.

Bakı şəhəri bundan sonra erməni hərbi dəstələrinin öhdəsinə buraxılmışdı ki, onlar da öz növbələrində müxtəlif dəstələrə bölünmüşdülər və yeganə arzuları da mühasirəyə alınmış şəhərdən sezilmədən qaçmaq idi. Buna baxmayaraq şəhəri mühasirəyə alanların vəzifəsi heç də asan deyildi. Bakı birincidərəcəli qaladır. Xırda səhra topları burda az kara gələ bilərdi. Bundan başqa, neft mədənlərinə xətər toxundurمامaq üçün gerek onlardan xeyli ehtyatlə istifadə edəydin. Belə ehtiyatlıqda tərəflərin hər ikisi canfəşanlıq ediridi. Cəbhə neft buruqları ilə yan-yana olduğuna və qismən də onları öz içinə qatdığına baxmayaraq bircə buruq belə zədə almadı.

Erməni hərbi dəstələrinin, bir vaxtlar qırmızıların komandanlığı altında böyük qan selini bayram etmiş və otuz min müsəlmanı qətlə yetirmiş həmin dəstələrin qalıqları arasına düşən vəlvələ gündügdən artırdı. Kimsə xəbər yaymışdı ki, Bakının zəbti planı şəxsən Hindenburga məxsusdur və həmin plan lap elə indicə möhürlü paketdə türklərin düşərgəsinə yetişmişdir. Vəlvələ panikə çevrildi. Müsəlmanlar Hindenburg əfsanəsini canı-dildən şisirdirdilər və tezliklə hər bir erməni əsgəri əminlik hasil etdi ki, bundan sonra şəhəri müdafiə etmək onun üçün sadəcə vaxtı itirmək deməkdir. Bu arada türklər şəhərə əsas hücum hazırladılar ki, bunun planı da Hindenburg yox, güman ki, almanların Gürçüstanda əyləşmiş ali baş komandanı Kress fon

Kressenştayna və türk generalı Nuru Paşaya məxsus idi. Hücüm müharibə sənətinin bütün qanunlarına əsasən tufan atəşi ilə hazırlandı. Amma türklər hücumla keçəndə və susub-hədələyən erməni cəbhəsinə çatanda bütün döyüşçülərin oranı tərk etdiyi üzə çıxdı. İstehkamlarda ancaq bir neçə lül-qəmbər erməni gözə dəydi. Bunlar da hazırkı vəziyyətlərində müdafiəçilərin yoxa çıxması barədə düz-əməlli bir şey deyə bilmədilər. Əvvəlcə ortada hansı hərbi bəliyin olduğu güman edildi, sonralar ustuflla irəliləyəndə isə belə sevindirici bir qərara gəldi ki, həmin günü erməni müqəddəslərindən birini bayram edən müdafiəçiləri öz istehkamlarından qovmaq üçün eləcə atəş də bəs edib. Şəhərə göndərilmiş bir neçə patrul xəbər verdi ki, şəhər ölü kimidir. Bundan sonra Nuru Paşa şəhərin azad edildiyini bildirdi və öz düşərgəsindən tərpənməmiş Azərbaycan hökumətini təbrik etdi.

İndi elə bir şey baş verdi ki, onun nə olduğunu Avropa savaşı sənəti bilmir. Türklərlə çiyin-çiyinə vuruşan azərbaycanlı hərbi dəstələri ələ keçən şəhəri qarətə məruz qoyan qədim şərq adətinə əməl olunmasını tələb etdilər. Azərbaycanlılar onların başına açılmış sonuncu qan selinin qisasını və şəhərdə oturaqlaşmış ermənilərdən qalibin mükafatını almağıydılar. Alman-türk qərargahındakı uzun məşvərətdən sonra qərara alındı ki, «Ölkənin adətlərinə hörmət qoyulsun» və Azərbaycan iqtidarı bu hallar üçün müqabil sayılan bir göstəriş verdi ki, buna əsasən də «düşmənin qızılı, canı və arvadları» üç günlük azərbaycanlıların malı sayıldı. Türklər və almanlar bu günlər ərzində şəhərdən qıraqda qaldılar. Yerli dəstələr şəhərə daxil oldu. Yalnız türk yarıdımçı dəstələri, qarətçi kimi ad çıxarmış kürdlər komandanlıqdan xahiş etdilər ki, erməni qanının sevincini onlardan da əsirgəməsinlər. Onların xahişi yeri-

nə yetirildi.

Böyük qisas başladı.

Sonrakı üç günün şahidləri xəbər verirlər ki, tarix müntəxabatları buna bənzər qan selinə şahidlik etməmişdir. Əməllicə-başlıca və qisasın bütün qaydaları ilə intiqam alındı. Əsas kimi «bir müsəlmana iki erməni» şuarı seçildi, özü də sinfi mənsubiyyətləri nəzərə alınmaqla. Vaxtı ilə qətlə yetirilmiş bir müsəlman həkiminin əvəzində indi iki erməni həkimi, bir müsəlman vəkalinin yerinə iki erməni vəkili və sair öldürüldü.

Planlı şəkildə bütün erməni evlərinə hücum çəkildi və onların sakinləri məhv edildi.

Yalnız müsəlmanlar arasında dostu olan və onlar tərəfindən gizlədilən ermənilər xilas ola bildilər. Müsəlmanlar üçün yeganə çətinlik ermənilər və digər xalqlar arasındakı, xüsusilə də sifət quruluşları ermənilərinkinə tam bənzəyən yəhudilər arasında fərq qoyma məsələsiydi. Bəzi ermənilər özlərini yəhudi kimi qələmə verirdilər və bəzi yəhudilər də erməni əvəzinə təhlükəyə soxulurdu. Xoşbəxtlikdən uzaqgörən iqtidar göstəriş verdi ki, özünü yəhudi kimi qələmə verən və hücumla məruz qalan hər kəs həmin an öz yəhudi başçıları tərəfindən müayinədən keçirilsin. Yəhudilərdən fərqli olaraq ermənilər sünnətsiz olurlar. Bu müayinə minlərlə yəhudinin həyatını xilas etdi. Bu üç gün ərzində yalnız bir yəhudi səhvən erməni kimi öldürüldü. Bədənlərində yəhudiliyin nişanəsini daşımayan yəhudi qızlarının vəziyyəti isə xeyli ağır oldu. İqtidar yəhudi qızlarını zorlamağı ciddi şəkildə qadağan edirdi. Dəyişik salmağı aradan qaldırmaq üçün türk ordusunda xidmət edən bir neçə yəhudi əsgəri həmin günlər ərzində iş bilicisi kimi fəaliyyət göstərdi və bir neçə sualla öz həmyerlilərini xilas edə bildi.

Türk yəhudiləri yalnız Azərbaycan yəhudi qızla-

rını tanıya bilirdilər. Bakıda onlardan başqa xarici görkəmcə erməni qadınlarına bənzəyən, lakin ikitərəfli dil biliyi səbəbincə inanc bacıları kimi tanına bilməyən rus yəhudi qadınları da vardı. İrqi mənsubiyyəti ayırd etmək üçün baş ravvinin hadisə yerində tapıldığı anlar da olurdu. Çox vaxt isə qonşunun ifadəsi yetərli sayılırdı ki, bunların da nəticəsində birçə nəfər yəhudi qızı belə zorlanmadı.

Lakin öz bacılarını müdafiyyə etmək istəyən və ravvinin gəlişinə gədər əsgərləri saxlamağa cəhd göstərən bir yəhudi kişisi səhvən zorlandı. Bu üç gün yalnız ermənilərə şamil edilmişdi. Qaliblər otuz min müsəlmanın intiqamını əməllicə-başlıca aldılar.

Neft şəhərinin küçələrində yenidən qan axıdıldı, bu dəfə erməni qanı. Kişi və qadınlar öldürüldülər. Qaliblər indiyə qədər qarət edilməmiş erməni evlərini yağmaladılar. Bir neçəsi öz qurbanlarının qarnını yarıb başlarını əzdi və qələbənin qızdırmasından qıyya çəkərək cəsədlərin üstünə uzandı, sözün hərfi anlamında qanda çimərək. Düşmən bədənlərini tikə-tikə etdilər, dişləri ilə düşmənin boğazını üzdülər, düşmənin qanını içdilər, düşmən sərvətindən məst oldular və böyük intiqamı bayram etdilər. Bir neçə yüz ermənini elə o saat öldürmədilər, onları iri şəhər meydanına gətirdilər və onlar burda əsgərlər tərəfindən keşik altında saxlandılar. Uşaqılı, qadınılı, qocalı hər müsəlman gəlib qan qisası barədə olan göstərişə əsasən tələb olunan sayda erməni öldürə bilərdi. Ermənilərin əl-qolu bağlanmışdı və qisasçının tələbi ilə xəncərlə birlikdə onun əlinə tapşırılırdı. Qan qisasının sübutunu evdə göstərmək üçün bəziləri öz paltarını düşmən qanına batırırdı. Heç kimə imdad yeri qoyulmadı. Bu günlərdə nə qədər adamın ölməsini demək çətindir. İkinci günün sonunda qarətdə iştirak etmək üçün paşa öz zabitlərinə də icazə verdi. Həmin günlər küçələrdə qətlə yetirmə-

yi hərə özünə bir borc bilirdi. Hətta kayzer prinsləri də müstəsnaqlıq təşkil etmədilər. Qanlı erməni cə-sədləri həmin üç günün rəmzi oldu.

Bəzi azərbaycanlılar təsəllilərini ermənilərin qarnını yırtmaqda, bağırsaqlarını çıxarıb onu bədənlərinə dolamaqda və trafey kimi gəzdirməkdə tapdılar. Digərləri də düşmənin beynini bədənlərinə sürt-dülər.

Ümumiyyətlə onu da qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycanlılar düşməni əvvəlcə öldürür, yalnız bundan sonra yuxarıda təsvir olunanları tətbiq edirdilər, ermənilər isə, tərsinə, canlı insanı dəhşətli iş-kəncələrlə öldürürdülər, meyiti isə həmin dəqiqə rahat buraxırdılar. Xalqlar xarakterinin fərqi də elə budur.

Qələbə bayramının üçüncü günü azərbaycanlılar xahiş etdilər ki, türklər bu bayramı uzatsınlar. Bu vaxt indiyə qədər şəhərə daxil olmamış və neytral-lıq göstərmiş alman qərargahı işə qarışdı. İndi nəin-ki bu işə qoşulmadılar, hətta var gücləri ilə buna qarşı çıxdılar.

Almanlar bəyan etdilər ki, ölkənin adəti ilə bağlı verdikləri razılıq artıq arxada qalmışdır. Sonrakı qətləri daha ölkəyə xas hadisə saymaq olmaz, əksi-nə, bu, cinayətdir və ona son qoyulmalıdır. Alman-ların yasağı elə sərt söylənmişdi ki, iqtidar buna tabe olmuşdu. Üçüncü gün sona yetəndə top atəşləri ilə işarə verildi ki, əsayiş yenidən bərpa olunur.

Top atəşinə heç də hamı tabeçilik göstərmədi. Üçgünlük qətdən sonra özünə gəlmək çətin idi. Türklərin müşayəti ilə almanlar şəhərə daxil oldular və hər tində dar ağacları quruldu. Top atəşindən sonra intizamı pozan, qarət və qətl törədən, yaxud oğurluq üstündə tutulan hər kəs tərəddüdsüz asılırdı. Hər dar ağacının yanında bir neçə əsgərlə bir nəfər zabıt dayanıb əlində kəndir tuturdu. Bu, sakinlərə

xüsusilə təsir edirdi. Alman komandanlığının əmri ilə yüzlərlə insan asıldı və onlar günlərlə dar ağacında yelləndilər. Hər asılanın bədəninə gördüyü bəd əməlin yazısı ilə bir lövhə vurulurdu: «Bir girməyə qoz oğurluğuna görə» və s.

Ölüm cəzasından başqa ayrı şeyə görə asılan olmadı. Bunun təsiri oldu. Azad olmazdan qabaq Bakı hər çeşiddən olan canilərlə qayıq-qayıq qaynaşırdı, azadlığın beşinci günündən sonra o, doğruluq, əmin-amanlıq və intizam nümunəsi olan bir şəhərə çevrilmişdi.

Qayda-qanunun bərpasından sonra yeni hökumət sakinlərin rifahı ilə maraqlanmağa başladı, özü də ilk növbədə yeyinti məhsullarının çox yüksək olan qiymətlərini endirməyə girişdi. Bu, belə oldu: Bütün ərzaq tacirlərini bir yerə yığdılar və onlara ən yüksək qanuni qiymətləri oxudular. Bəyan etdilər ki, bundan artığına satanlar asılacaqlar. Sonra öz tədbirlərində tətbiq etmək üçün vacibli daha bir şeyi, sonralar eşitdiyim kimi, almanların *mutatis mutandis*¹ icbari iqtisadiyyatının nəzərdən qaçırdığı bir şeyi də əlavə etdilər: «Bu cür sərəncamların gözlənilən nəticəsi olaraq ərzaq məhsulları bazarlardan yığışdırıldığı təqdirdə hər beş ərzaq tacirindən biri avtomatik dar ağacına məhkumdur». Bu əlavə ağlalməz dərəcədə əlahiddə təsir göstərdi. Tacirlər əsə-əsə ərzaq məhsullarının daşınıb ölkəyə gətirilməsinə cəhd edirdilər və hətta bəzən mallarını mayasından ucuz satırdılar. Birgəlik duyğusunu onlara oynaya-oynaya asanca təlqin etdilər. Mühasirədə olanda dəvə əti və qoz-fındıqdan başqa heç nəyin üzünü görməyən yarıac şəhərin soluğu genişləndi. Dar ağacları isə hələ aylarla küçələrdə hədə kimi dayanmışdı. Şəhəri azad edənlərin fikrincə bu dar ağacları boş qala bilməzdi, çünki bu, zəiflik kimi

¹ **mutatis mutandis** (lat.) – icbari dəyişikliklərlə.

qəbul oluna və hökumətin nüfuzuna xələl gətirə bilərdi.

Bir neçə gündən sonra canilərin kökü kəsilmişdi; belə olanda ya gərək günahsızları asaydın, ya da dar ağaclarını qoparıb ataydın. Bunun hər ikisi arzuolunmaz idi; ona görə də yerli həkimin başının məhsulu olan təkrarsız bir üsula əl atdılar.

Hökumət xəstəxanalarında, ya da hardasa öz əcəli ilə ölmüş və ortada qohumları olmayan insanların cəsədlərini sadəcə olaraq götürüb gecə yarısı dar ağaclarının yanına gətirir və ordan asırdılar. Səhər tezdən şəhər sakinləri cəzalandırılmış yeni canini görürdü və dövlətin nüfuzu yenidən sabitləşirdi. Xoşbəxtlikdən bu yolla sabitliyə soyuq aylarda nail olunurdu. Bu yolla cəsəd bir neçə günlüyünə asılı qalırdı. Allah bilir, yayda necə çıxış yolu tapırdı. Mən asılanların mənşəyindən tezliklə xəbər tutdum və buna görə də əhaliyə edilən təsirdən ikiqat məmnun oldum.

Evdə hər şey tam qaydasında idi. Alman qızı bizim ən xoş diləklərimizi də götürüb Almaniyaya yola düşdü. Hər hansı dolaşıcılığı beşiyində boğmaq üçün qan qisası zamanı evimizin qabağında xüsusi qaraul dayanırmış. Böyük ev yenidən qədimlərdən qopub gələn adətlərlə yaşayırdı. Doğrudur, evimizdə qalan qadın, uşaq və qulluqçular xeyli arıqlamışdılar, ancaq sağ-salamat qalmışdılar. Atam bunu da deyirdi ki, uşaqların sayı artıb.

Dediyinə inanırdım, ancaq evimizdə əslində nə qədər adamın yaşadığını mən özüm heç vaxt müəyyən edə bilmədim. Gəliş xəbərimiz yayılanda qoçularımız həmin an özlərini yetirdilər, olub-keçənlərdən çox şey danışdılar və hüquq və vəzifələrini yerinə yetirmək üçün yenidən qulluğa dayandılar.

Sonra rəsmi görüşlər başladı. Bizə baş çəkənlərdən birincisi Bakının xilaskarı türk paşası oldu. O,

təbrik və lütfkarlıqlarının sonu bilinməyən alman zabitlərinin çələngi ilə dövrəyə alınmışdı. Mən almanlarla atam arasında dilmanlıq edirdim. Türk generalı dedi ki, bəlkə bizim kimi elə bugünün özündə də dənizdə azıb qalan qaçqınlara yardım etmək üçün hər gün gəmi göndərir.

Rəsmi başvurulardan sonra birinin digərinin şərfinə verdiyi ballar başladı. Qaçqınlığın və qarğaşanın uzun aylarından sonra indi hamı özünü toxdaq aparmağa çalışırdı. Hər yerdə təşəbbüskarlıq alman zabitlərində idi. Görəndə ki onlar dükanlardan götürdükləri, yaxud yedikləri hər şeyin pulunu əməllicə-başlıca ödəyirlər, bütün şəhər heyrətindən donub-qaldı. Bu işdə onların qarşısını almağa çalışdılar. İndiyə qədər mövcud olan baxışa görə ona məxsus olanın pulunu ödəmək qalibə yaraşan şey deyildi. Bu hətta xalq arasında onların nüfuzuna xələl gətirirdi. Adi hədiyyələri zorla verməli olurdular. Gümüş qutu, yaxud qızıl xəncər bağışlanan hər zabit buna pərt-pərt baxırdı. Şərqdə indiyə qədər heç vaxt belə qəribə qalib görünməmişdi.

Dil baxımından bizə, təbii ki, tam anlaşılıq olan türk zabitlərinin sayı almanlarınkindən daha çox idi. Onlardan bəziləri həmişəlik Bakıda qaldı və neft sahibkarlarının qızları ilə ailə qurdu. Bu da hər dəfə bitib-tükənməyən şənliklərə səbəb oldu. Belə şənliklərin hər birindən çıxarkən yenə də küçələrin tinində cəsədli dar ağacları görürdün. Bu, mövcud təhlükələri, qanlı savaşları və indi arxada qalmış qırmızı hökmranlığı yada salırdı.

Gəlişimizdən bir həftə sonra neft mədənlərimiz yenidən qaydasına düşmüşdü. Fəhlələr əvvəllər heç vaxt bu qədər ürəkdən işləməmişdilər. Qara qızıl müqəddəsliyin hələ var olduğu, xeyirxahlıq allahı məsum Hörmüzə od qismində sitayiş edildiyi çağlardakı kimi dərinliklərdən fantan vururdu.

İNGİLİSLƏR

Alman-türk qoşunlarının Bakıda qalması bir-iki ay çəkdi. Almanyanın qərb cəbhəsindəki məğlubiyyətindən və türk-İngilis atəşkəs sazişinin bağlanmasıdan sonra müttəfiqlər Azərbaycanı tərk etdilər.

Azərbaycan cəbhəsi müharibənin şərq meydanı idi. Almanlar və türklər burada sona qədər qalib kimi qaldılar, hələ 1918-ci ilin sentyabrında İngilis hərbi dəstələri onların qabağında qaçmışdılar. Atəşkəs xəbəri alınanda Türkünə yürüşü planlaşdırırdılar. Yaxın keçmişdə parlaq qələbəni bayram etmiş qoşunlar üçün bu, coşdurucu idi, biz Azərbaycan siyasətçiləri üçün isə vəziyyətdən asılı olaraq çöküş demək idi.

Nəhayət bunlar alman və türklərin dəstəyi ilə İngislləri Bakıdan çıxaran və o vaxt yenilib İrana qayıtmış İngisllər generalını indi yenidən qarşılamaq üçün Azərbaycan siyasətçiləri idi. Neft məmləkətinin qalibləri fəxri qaraul və vida təntənəsi ilə yola salındı. Artıq iki saatdan sonra İngisllər qəsbkarlarının ilk nəqliyyat gəmisi üfəqdə göründü. Sonuncu alman zabitini yola salmış həmin fəxri qaraul «yeni ağaları» qarşılamaq üçün yenidən sahilə düzəldü. Təbii ki, nazirlər kabinetini də tam tərkibdə sahilə toplaşmışdı. İngisllər gəlib-çıxdılar, təəccüblü olsa da, bu yaxınlarda qəbulub-çıxarılan generalın əvəzinə bir başqası sahilə qədəm qoydu, Azərbaycan bayrağına xeyli baxıb heç kimi salamlamadan soruşdu:

- Bu nə parçadır belə?

- Azərbaycanın milli bayrağıdır, ekselens, - xarici işlər naziri cavab verdi.

- Qəribədir, - general mızıldandı, sonra bir müddət kirmiş-cə dayandı və qəflətən İngisllər krallığının himnini oxumağı əmr etdi.

Əmr yerinə yetirildi və general məmnun-məmnun ona ayrılış saraya yollandı. İngisllər istilasını belə başladı. O, bir neçə ay çəkdi ki, həmin aylarda da İngisllər özlərini elə aparırdılar ki, guya Asiyanın ən zəngin neft məmləkətinə kefdən gəlmişdilər. Ürəklərinə yatmayan nəşə olurdusa, onu belə bir əsəsləndirmə ilə hökumətə qadağan edirdilər ki, bu, sivilisasiyanın əsasına ziddir. İngisllərin heç vaxt yazılı bildirmədikləri bu cür qadağalar həmişə belə cümlə ilə bitirdi:

- Xahiş edirik, məsləhətimizə əməl edəsiniz, çünki əks halda ölkənizi öz taleyinin ümidinə buraxıb İngiltərəyə qayıtmalı olarıq.

Bu, iltifatlı səslenirdi, amma inandırıcı deyildi. Ölkənin adət-ənənələrinə, qismən də olsa, uyğunlaşmaq üçün ingilislər özlərinə qəti əziyyət vermirdilər. Onlar İngiltərədə olduğu kimi yaşayırdılar, bu da tez-tez xoşagəlməz nəticələrlə sonuclandırıldı.

İngilis zabidləri əvvəlcə – bundan öncəki alman və türk zabidləri kimi – neft sahibkarlarının məşhur klubuna sərbəst girişə malik idilər. Bir gün ora dörd ingilis zabiti gəlib şam yeməyi sifariş verdi və yeyib qurtarandan sonra onlar ayaqlarını masanın üstünə uzatdılar. Bu vərmiş Azərbaycana yaddır, əksinə, burda belə bir atalar sözü var: «Donuzu süfrəyə oturtsan, qaldırıb ayaqlarını onun üstünə qoyar». Həmin gecə vəzifəsini yerinə yetirən klub üzvü Əli Bəy masaya yaxınlaşıb ingilislərdən ayaqlarını masadan çəkməyi xahiş etdi. Zabidlər onu heç cavabla da layiq bilmədilər, çərnləmələrinə davam etdilər, sanki ortada gözə dəyən heç nə yoxdur. Bəy xahişini təkrarladı, buna cavab olaraq zabidlərdən biri qəlyanını ağızdan çıxarıb bahalı İran xalçasının üstünə tükürdü və «Rədd ol!» cümləsinə bənzər bir söz dedi. Bəy süfrəçilərdən bir neçəsinə əl elədi ki, onlar da brit mədəniyyət daşıyıcılarını gücləri daxilində yüngülcə klubdan bayıra fırlatdılar. Bu işə bir neçə neft sahibkari də yardımçı oldu və ingilislərdən biri xəncərini itirdi.

Ertəsi gün qəzetlər yazdılar:

«Neft sahibkarları ingilis zabidlərini əzişdirdilər».

İngilis generalı əsib-coşdu, özünü Neftçilər Şurası prezidentinin yanına saldı, klubu bağlayacağı və iştirakçı neft bəylərini güllələyəcəyi ilə hədələdi. Generalı başa salanda ki neft klubu qapalı cəmiyyətdir və neft sahibkari olmayan hər kəsi, yaxud xoşlanmadıqları istənilən qonağı ordan uzaqlaşdırmağa haqları var, qəribə də olsa, o, hər iki fikrindən daşındı.

- Bu, İngiltərədə də belədir, - dedi, lakin olayı işıqlandırmış qəzetləri müsadirə etdi. Hədisənin iştirakçısı zabidlər İngiltərəyə göndərildilər.

Azərbaycanda olduqları üç ayı ingilislər xristian ailələrlə, yəni ruslar, ermənilər və gürcülərlə tanışlıq qurmağa sərf etdilər. Xristianlar arasında ingilislər türk boyunduruğundan xilas-

karlar kimi mərhəmət tapmışdılar. Bu da xristian qızlarla ingilis zabitləri arasında saysız kəbinlərə gətirib çıxartdı. Qəsbkarların bütün zabitləri hər toya gedir, dan yeri sökülənə qədər şənlənir və gənc ər-arvadı təbrik edirdi.

Nəhayət elə bir gün gəlib çatdı ki, ingilis parlamentinin qərarına əsasən ingilislər Azərbaycanın sivilləşdirilməsi qayğısından əl çəkib ana yurduna dönməli oldular. Zabit korpusu üçün bir yataq qatarı tutuldu ki, onun da son iki vaqonu gənc zabit arvadları üçün nəzərdə tutulmuşdu. Əmrə müvafiq olaraq kişilər subay zabitlərlə ön vaqonlarda getməliydilər. Yola düşülən gün arvadların bütün qohum-əqrabası perrona yığılmışdı. Göz yaşları və vida diləkləri ilə yola salınan qadınlar yataq qatarının son iki vaqonuna, ərleri isə ön vaqonlara mindilər. General vida nitqi söylədi. Fit çalındı, qatar hərəkətə gəldi. Bununla böyük şaşqınlıq da gəldi. Bütün qatar, bütün vaqonlar Avropaya üz tutdu, yalnız o iki vaqondan başqa. Bunlar rəlsə mıxlanıb qaldılar, çünki cənab zabitlərin gizli əmrinə əsasən onlar qatara qoşulmamışdılar. Biçarə arvadlar qaldıqları yerdən tərپənmədilər, camaat tərəfindən lağa qoyuldular, abır və hirs-lərindən neyləyəcəklərini bilmədilər. Zabitlərdən tək-cə biri arvadını aparmaq üçün sonralar geri qayıtdı. Qalanlarından səs-soraq da çıxmadı. Kiçik kolonial macara onlar üçün şəhərin tərk-i ilə sona yetmişdi. Arvadlarını ömürləri boyu qaxıncı etmələri bunların heç vecinə də deyildi. Müsəlmanlar gülməkdən ikiqat olmuşdular.

İngilis istilasası beləcə sona yetdi və Azərbaycan bir neçə il keçəndən sonra yenidən tam müstəqilləşdi. Rusiyanı vətəndaş müharibəsi sarmışdı və təhlükəli deyildi. Bütün qonşu dövlətlərlə, Gürcüstan, Ermənistan, Dağıstan və İranla dostluq müqavilələri bağlandı. Parlamentdən dəstək alan neft hökuməti mədənlərdə, çöllərdə və adət-ənənələrin qorunmasında dincliyin və əsəyişin qeydinə qalırdı.

İndi hakimiyyətə gəlmiş neft bəyləri üçün həmin dövr ömrlərinin ən gözəl çağı idi, bu mənim üçün də beləydi. Qoca Şərqi dinc həyatı parlament nitqlərinin, hökumət qərarlarının və digər Avropa uydurmalarının maneəsindən kənarında yəni-dən başlayası oldu. Parlamenti içəri girərkən hər deputatın üstünü yoxlayan və xoşagəlməz hadisələri qabaqlamaq üçün iclasın gedişi müddətində onun silahını alan bizim qoçular mü-hafizə edirdi.

Vaxtilə knyaz Behbudovla ixtilafa girmiş müdrik general Tağızadə parlamentdə bir proqram nitqi söylədi ki, onun da məğzi sürəkli alqışlarla qarşılanan belə bir cümlə oldu:

- Bizim bu bədbəxt xalqa üç şey lazımdır: şallaq, dustaqxana və müəllim.

Hakim təbəqəni razı salmaq üçün indi gərək bu məğzə uyğun idarə edəydin. Sovet ulduzu yenidən şimalda təzahür edənə və qanlı şallağın nə olduğunu çekanın zirzəmilərində neft sahibkarlarına, bəylərə, nazir və parlamentarilərə daddırana qədər əslində elə belə də idarə edildi. O vaxta qədər ölkədə həyəcan oyadan elə bir hadisə olmamışdı. Hardasa dar küçələrdə hərdən-hərdən revolver atəsləri səslənirdi. Hərdənbir də bir-iki şübhəli şəxs yoxa çıxırdı. Neft sahibkarları, nazirlər və parlamentarilər təntənəli qəbullar keçirirdilər ki, buraya da diplomatik korpus tam tərkibdə gəlir və Respublikanın dini elçisi xoşbəxtlik diləyirdi.

Bu xoşbəxt və parlaq zəmanənin öz sonluğunu necə tapmasından aşağıda danışacam.

QAÇQINLIQ

ÇEVİRİLİŞ

Bir dəfə axşama qədər davam edən bir qonaqlıq düzəltmişdik. İki cənab, ticarət naziri Əli Bəy və Bakının hərbi qubernatoru Murad Gəray Tlexas adi günlərdən fərqli olaraq atamla salonda oturub parlamentin son iclası və Azərbaycan sərhədinə bitişik Ermənistanda baş qaldırmış çaxnaşmadan danışmışdılar. Parlamentin çöl siçovullarına qarşı mübarizədən ötrü böyük bir məbləğə razılıq almaqdan başqa ayrı dərdi-səri yox idi; heç kimin cüzi maraq göstərmədiyi bir məsələ. Ermənistanadakı çaxnaşmalar isə daha təhlükəli görünürdü; qorxurdular ki, bu, Azərbaycan sərhədinin pozulmasına gətirib çıxara bilər. Sərəncamında olan bütün qoşunları hökumət Ermənistan sərhədinə göndərdi ki, hücum anında uğurla müdaxilə edə bilsin. Bu hal atamı narahat edirdi. Azərbaycanın şimalı, eləcə də paytaxt müdafiəsiz qalmışdı; bu da xüsusi narahatlıq doğururdu ki, şimalda, rus sınırlarında rus qoşunlarının manevri keçirirdi. Atamın öz qayğılarını söylədiyi hərbi qubernator eləcə gülümsəyib dedi:

- Nəqədərki burda oturub qəhvə içirəm, rahat ola bilərsiz ki, ölkənin sınırlarını bir rus da aşmayacaq.

Doğrudan da elə bir neçə gün öncə ruslarla qəfil hücumu aşkarca mümkünsüz edən dostluq müqaviləsi bağlanmışdı. Bir xeyli keçəndən sonra qubernator və nazir sağollaşdılar. Nazir parlamentə yollandı, qubernator da evə getmək üçün maşınına mindi. Ötüb-keçən gecə patrulunun qubernatoru salamladığını və adi qayda ilə «Yaş!» kəlməsini qışqırdığını mən balkondan eşitdim. Qubernator evə çatıb maşından düşəndə bir neçə silahlı şəxs ona yaxınlaşıb bildirdi ki, həbs olunur.

- Kimin göstərişilə? – Qubernator soruşdu.

- Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası çekasının əmri ilə, - cavab belə oldu.

Həmin gecə gözlənilməz çevriliş baş verdi, Yalamadan, rus-Azərbaycan sərhədindən rus əsgərləri ilə dolu qatarlar gəldi, əsgərlər tam sakitlik içində şəhərə doluşdular və onların rəhbərləri, matroslar, eləcə də bir neçə azərbaycanlı dustaq yenicə toplaşmış parlamentə müqavimətin mənasızlığını nəzərə

alib təslim tələbi ilə bir nümayəndə göndərdilər. Tamam çarşılıb-qalmış parlamentdə həmin gecə nələrin baş verdiyini təsəvvür etmək çətin deyil. Hərbi nazir general Mehmandarov bildirdi ki, müqavimət haqqında düşünməyə belə dəyməz. Parlament kommunistlərin şərtlərini qəbul etməyə məcbur oldu. Tələm-tələsik təslimçilik aktı tərtib olundu ki, burda da kommunistlər heç bir naziri, heç bir parlament üzvünü, yaxud neft maqnatını şəhərin zəbtindən sonra hansı yollarsa qısnamayacaqlarını, əksinə, onlara ölkədən sərbəst çıxış imkanı verəcəklərini aydınca öhdələrinə götürürdülər. Rusların verdikləri sözə necə əməl etmələri belə bir faktdan aydın olur ki, çevrilişdən artıq bir ay sonra Bakıda, bir nəfər də olsun, nazir sağ qalmamışdı, parlament üzvləri və neft maqnatlarından yalnız o şəxslər çekanın zindanlarına düşmədilər ki, onlar neft mütəxəssisi kimi əvəzsiz idilər. Üst-üstə öncəki iki qan selindən daha çox insan həyatı bahasına başa gəlmiş qırmızı çevriliş belə baş verdi.

Həmin gecəki olaylardan atamla mən xəbər tutmamışdıq. Yalnız səhər tezdən nökr bizi oyadıb bildirdi ki, bolşeviklər şəhəri zəbt ediblər. Qırmızı dəstələrin şəhərə doluşmasını mən pəncərədən gördüm, qəddar sifətlər, cır-cındır içində olan insan fiqurları, acıqlı bolşeviklərin heyvani üzləri, neft şəhərinin zənginliyinə həsrətlə baxan paxıl, ac rus gözləri gözündən yayınmadı.

Çekanın işi elə həmin gün başladı. Qubernator və onüç rəhbər siyasətçi ölümə məhkum edildilər. Kommunist hökuməti öz «abırlı» düşüncəsini, yaxud neft sənayesi üçün əvəzolunmazlığını tam sübuta yetirməyən hər kəsi həbs etdi. Generalın və onüç siyasətçinin qətli təntənəli şəkildə keçirildi – sonralar bu, daha şit təşkil olundu – dişinə-dırnağına qədər silahlanmış əsgər və zirehli maşınların müşayətilə, necə deyərlər, «fəhlə sinfində kapitalist banditlərə qarşı ikrah oyatmaq və başqalarında çekadan qorxu yaratmaq üçün» onları küçələrdə gəzdirirdilər.

Təntənəli gəzdirmə mərasimi bizim evin də yanından ötüb-keçdi; mən qapının ağzında dayanıb müttəhimlərə baxırdım. General məni tanıdı, əl edib əlini boğazına çəkdi, işarə kimi ki, indicə başını bədənindən üzəcəklər. Mən də əl elədim. Sonralar öyrəndim ki, ölümə məhkum olunmuş bu on-dördlər əllərinə hardansa dəmir paya keçirib hökmü icra etmə-

li olan xeyli əsgəri həmin primitiv yaraqla öldürmüşdülər. General öz həyatını daha igidliklə satmalı olub. Axır ki mühakimləri öldürməyə müyəssər olmuş adamlardan biri bu hadisənin dəhşətli incəliklərini sonralar mənə danışdı. Həmin ondürlər sözün hərfi mənasında tikə-tikə edildilər.

Bolşevik hökmrənliyi, yaxud, əgər istərsizsə, Azərbaycanın «azad sosialist respublikası» belə başladı.

Ancaq bu, hələ adi başlanğıc idi, qəsbkarların siması yalnız sonrakı həftələrdə göründü.

Hər gün yüzlərlə adam həbs olunurdu, qoçular, bankirlər, mülkədarlar, müəllimlər, tələbələr, jurnalistlər çekanın zindanlarına atıldılar. Çekanın başında dənizçilik təcrübələrini indi tətbiq etməyə imkan tapmış bir rus matrosu dayanırdı. Əsirləri xırda gəmilərdə açıq dənizə aparırdılar ki, burda da qayalı xırda Nargin adasında rəsmi çeka yerləşdirilmişdi. Həqiqətdə isə əsirlər adaya çatmamış gəmidə güllələnirdilər və boğazlarına yük bağlanıb borddan qırağa atılırdılar. Nə yaxınlarının, nə də bir başqasının onların taleyindən xəbər tutmağa ixtiyarı yox idi. Hətta Azərbaycan sovet hökumətinin də çox vaxt tutulanlardan kimin başının çoxdan əkildiyindən xəbəri olmurdu. Minlərlə insan bu yolla həyatlarını qeyb etdilər. Özünün planlı qəddarlığında və dövlətüst gücündə çekanın əməlləri mənə müqəddəs inkvizisiya haqqında oxuduqlarımı xatırladırdı. İnsanlar izsiz-tozsuz yoxa çıxırdılar, hətta ən yaxın qohumları da onların taleyindən soruq tutmağa cürət etmirdi. Amma kim buna çalışırdısa, ona dustaqla Nargində görüş vəd edilirdi; onu gəmiyə mindirirdilər və o, ömürlük itkin düşürdü, yəni adaya çatar-çatmaz borddan qırağa atılırdı.

Bu, qan selindən də pis idi. Şərq, necə deyərlər, partlayışla gələn, amma tezliklə yenidən öz yerini əhalinin doqal etinasızlığına verən kütləvi qırğınlara, qanlı-qadalı günlərə, heyvani qəddarlığa yaxşı bələddir.

Bütöv əhali təbəqələrinin kökünün planlı şəkildə kəsilməsinə isə qəti bələd deyil. Bunu da məhz çeka özünə bir vəzifə seçdi: «sahibkarlar sinfinin» kökünün planlı kəsilməsi. Bu dövrü kommunistlər «terrorun böyük günləri» adlandırdılar. Heç kəs sabahına əmin deyildi. Cinayət etməyə ehtiyac da yox idi, bütün ailə üzvləri ilə Nargin adasına sürüklənmək üçün ailənin bir üzvünün qeyri-loyal fikirdə olması şübhəsi bəs edirdi. Əsas şərt o idi ki, neft sənayesi üçün əvəzsiz olmayasan.

Şübhəlilərin yaşı heç bir rol oynamırdı. Çekanın fikrincə onbeş yaşından tutmuş səksən yaşına qədər hər kəs ölüm hökmü yetkinliyinə malik idi. Yüzbir yaşlı məşhur general Tağızadəyə ölüm hökmü çıxarıldı. Bundan xəbər tutan sinfi şüura malik fəhlələr onun sarayını üzük qaşığı kimi dövrəyə alıb çekistlərin yolunu kəsdilər. Əvvəl istədilər, fəhlələrə pulemyotdan atəş açsınlar; amma son anda Moskvadan generala əfv gəldi. Qocanın var-yoxunu əlindən alıb sürgün etdilər. Şəhərin zəbtindən və neft qaynaqlarının bundan sonrakı dövlətləşdirilməsindən bir neçə gün keçmiş çekistlər bizə gəlib atamı başa saldılar ki, «köhnə bandit, qaniçən və cani» kimi o, ölümə məhkum edilib, lakin proletariatin sırasından mütəxəssislər yetişənə qədər kommunistlərin nəzarəti altında neft sənayesinə, özəlliklə də neftin Rusiyaya daşınmasına «can-başla» və şüurlü rəhbərlik etmək fikrində olarsa, hökmün yerinə yetirilməsini müəyyən vaxta qədər təxirə salmaq istəyirlər. Vəzifəsini şərəflə yerinə yetirəcəyi təqdirdə, güman ki, ona əfv də nəzərdə tutula bilər.

Atam razılaşdı və dövlət neft sənayesinin direktorluğunda işə götürüldü ki, burda da ona hər gün «şübhəli, lakin hələlik əvəzolunmaz bandit» deyirdilər. O işləyirdi və kommunist direktorlar adamın başının tükünü ayağa qaldıran axmaqlıqlar edirdilər. Ağılsızlıqla razılaşmayanları sabotajda suçlu sayırdılar. Beləliklə sənaye tədricən məhvə yuvarlanırdı. Təbii ki, bunun da günahkarı «qaniçənlər» olurdu.

Terrorla yanaşı inqilabi ruhun qaldırılması da nəzərdən qaçırılmırdı. Məsələn, bir gün evimizin qarşısında əməllicə-başlıca kafir tonqalı təşkil edildi. Qaniçənlərin və onların beynəlxalq əlaltıları Vilsonun, Klemensonun və Loyd Corcun mumdən düzəldilmiş fiqurları nəhəng bir tonqalın üstünə atılıb İnternasionalın təntənəli avazları altında yandırıldı. Əlaltıların frak və monokllu fiqurları mənə fars şəbihlərindəki «frank səfirini» xatırlatdı. Bu, ləyaqətli bayram hətta filmləşdirilib bütün Azərbaycanda göstərildi. Aradan bir neçə il keçəndən sonra həmin film Berlinə də gəlib çıxdı ki, burda da mən ona özümü zorlayıb baxa bildim. Berlin tənqidçiləri o vaxt çəkilişin uğurundan danışdılar.

Mum fiqurların adı yandırılması yetərli olmadı. Ayılmış rus proletariati nəsə ələgələn bir şey tələb etdi və beləcə indiyə qədər olanların hamısını kölgədə qoyan məşhur «talan həf-

təsini» düşünüb tapdılar. Talan həftəsi ətraflı işlənib-hazırlandı və onun həyata keçirilməsi üçün önəmli direktivlər verildi. Bu direktivlər qəddar kapitalist iqtisadiyyatının nəticəsində ev təsərrüfatı və digər məqsədlər üçün vacib şeylərin çatışmazlığının müəyyənləşdirilməsi ilə başladı. Bu şeylər, yəni paltar, pul, mebel və digərləri banditlərin, parazitlərin və qulluqçuların evlərində qədəricə vardı. Ona görə də proletariata bir həftə ərzində şəhərdəki bütün evlərdən xoşuna gələn hər şeyi götürüb-aparmaq haqqı tanındı. Qeyri-proletar əhali özünü dinc aparıb arxayınca tamaşa edə bilərdi. Hər cür müqavimət dövləti iqtidara etiraz kimi qarşılıb ölüm ilə cəzalandırılmalıydı.

Kommunistlərin bu talan həftəsini təsəvvürə gətirmək avropalı üçün müşkül məsələdir. Rus fəhlələrinin yarısı günlərlə şəhərdə təpik döydü. Rusların və müsəlmanların əksəriyyəti talan hüququndan yararlanmadı. Talanlar ən çox lumpenproletariat tərəfindən edildi. Evə girir, evin altını-üstünə çevirir və sadəcə olaraq götürülməli olan hər şeyi alıb gedirdilər. Aparmadıqları yalnız ev sahiblərinin əyin-başlarında olanlar, daha doğrusu, üst və alt paltarları idi. Yerdə qalanlar – qab-qacaq, mebel, yemək azuqələri, yorğan-döşək ağı, samovar, qızıl, pul və sairə – gündəlik iş kimi daşınıb aparıldı. Təbii ki, xeyli toqquşmalar da oldu və fəryad qoparan evdar qadınları «dövlət güclərinə qarşı qiyam»a görə çəkaya aparmaqda ordu işə qarışdı. Oyadılmış proletarlar müsəlman evlərinin ən müqəddəs guşəsinə, hərəmxanalara soxuldular. Müsəlman qadınlar soyunduruldu, üst-başları axtarıldı, yorğan və baş örtükləri götürüldü. Ən pisini bütün var-yoxları ucuz, lakin talançılara bahalı görünən, ipək yorğan-döşəkdən ibarət kasıb müsəlman ailələri öz üzərilərində hiss etməli oldular. Bütün ailə bu yorğan-döşəkdə yatır, o, bir növ evliliyin və qadın namusunun simvolu sayılır. İndi o, proletariat tərəfindən «dünya inqilabının məqsədləri üçün» oğurlandı.

Neft sahibkarlarına bu talan həftəsi oyuncaq kimi gəldi. Neft sənayesinin dövlətləşdirilməsindən və bankların müsadirəsindən sonra milyonlarını itirmiş və hər gün güllələnmək qorxusu altında yaşayan insanların mətbəx və digər qab-qacaqlara daha marağı qalmamışdı. Ən pisi son var-yoxu əlindən alınmış və köklü götürüldükdə heç vaxt yaxşı fəhlədən varlı dolanmamış orta təbəqəyə üz verdi.

Hərəmxanalarına – orta təbəqənin evindəki hərəmxana ar-

vadının, çox vaxt da birinin, uşaqları ilə yaşadığı tək otaqdan ibarətdir – basqın edilmiş saysız-hesabsız kişilər həтта bunu namuslarına toxunma kimi qəbul edib özlərini öldürdülər. Talan həftəsinin sonunda ortababları cındır proletariatdan seçmək olmurdu. Neft sahibkarlarını da qarət etdilər, amma bunun onlara bir o qədər də təsiri olmadı. Ən lazımlı əşyaları gizlətməyə onlar vaxtında imkan tapmışdılar.

Mən də qarət edildim; adamları özüm otağıma aparıb diq-qətlərini onlara lazım ola biləcək bu və ya digər əşyalara çəkdim. Onlar mənə heyrətlə təşəkkür edib qarmalamağa başladılar. Əvvəllər zirzəmidə saxladığımız bir-iki stul və çarpayiya, bir də mənim təkrar göstərmələrimə baxmayaraq cənab talançıların bir qınaq da maraq göstərmədiyi kitabxanama toxunmadılar; bu məni yaman pərt etdi. Mən və atam bu talana tam etinasız idik. Dəqiq bilirdik ki, ya bolşevikləri qovub çıxaracaqlar, onda da evi təzədən qurmaq olardı, ya da bizi bir gün güllələyəcəkdilər. Bəlkə də qaçıb-qurtulmaq mümkün olacaq. Bütün hallarda ev əşyaları bizə yük idi.

Talandan sonra proletariat üçün yeni el şənlikləri düşünüb-tapdılar. İşləməyən sakinlər işləyənlərin nəzarəti altında əvvəlcə küçələri süpürüb zibili şəhərdən qırağa daşılmalı oldular, «Proletariat çirkə dözmür!» manifestinə uyğun olaraq.

Sonra bizi iyirmidörd dəqiqənin içində evimizdən qovub çıxartdılar. Qayda üzrə iyirmidörd saat yazılmış blankda üstündən xətt çəkilmiş «saat» sözünün yerinə lakonik bir söz: «dəqiqə» yazılmışdı. Talan həftəsindən sonra bu qovqunluq əksəriyyət üçün xırda bir şey idi. Onsuz da özü ilə götürməyə heç kimin heç nəyi qalmamışdı.

Ata yurduma hansısa bir kommunist təşkilatı köçdü. Biz keçmiş iş yerimizdəki otaqlara çəkildik ki, burda da vur-tut bir otaqda yaşamağa ixtiyarımız vardı.

Kommunist ağalığının ilk həftəsi beləcə keçdi. Tezliklə atamla mənim onlardan zəhləmiz getdi və kommunistlərin hələ baş qaldırmadığı Gürcüstana qaçmağı qərarlaşdırdıq. Bunu həyata keçirmək çox çətin idi. Atamı əməllicə güdürdülər, xüsusilə də mənimlə birlikdə çölə çıxanda. Bilirdilər ki, o mənsiz qaçmaz. Elədə biz müəyyən bir gündə Qürcüstan sərhədində görüşməklə şəhəri ayrı-ayrı, bir-bi-

rimizdən xeyli aralı tərک etməyi və əvvəlcə kəndlərdə gizlənməyi kəsdirdik. Daha az tanınan mən kənddə dincəlib sonradan geri qayıtmaqla hökumətin rəsmi razılığı ilə Azərbaycanın içərilərində yerləşən Gəncə şəhərinə gedəsi oldum. Gəncədə çoxlu vassallarımız olduğundan və kommunistlər ora hələ dərindən soxulmadığından atam umud edirdi ki, mən burdan sərхədə asan yol taparam. O özü isə mən gedəndən bir-iki ay sonra neft mədənlərini yoxlamaq adı ilə yola çıxmaq istəyirdi və ümidi də buydu ki, dostlarının yardımını ilə nəzarətdən yayınar.

Başlanğıcda planımız çətinliklə üzleşmədi. Mən hökumətdən şəhəri tərк etmək razılığını aldım – razılıqsız mənim də yola çıxmağa ixtiyarım yox idi – və məni Gəncəyə aparmalı olan qatarın mal vaqonuna mindim. Mal vaqonunu bilərəkdən seçmişdim, çünki digər vaqonlarda kommunistlər və əsgərlər gedirdilər, mən də onların sir-sifətinə dözə bilmirdim. Mal vaqonunda mənimlə azərbaycanlı kəndlilər gedirdilər ki, onlardan da bir neçəsi məni tanıdı və səyahətimi imkanca dözümlü etməyə çalışdı. Hamısı kommunistlərə elə söyürdü ki, mən özümü neft sahibkarlarının arasında hiss edirdim. Yolda tez-tez və uzun müddətə durmalı olurduq, çünki lokomotivlərin həmişə təmirə ehtiyacı vardı. Rus maşinist sərхoş idi. Əsgərlər ağqvardiyaçı axtarışı ilə vaqonumuzu ələk-vələk edir, «gicbəsər yerliləri» söyüb çeka ilə hədələyirdilər.

Mən vaqonun ağzında oturub çöllərə, tarlalara, dağlara baxır, karvanların hürkək-hürkək yol tutub getdiklərini görür, kəndlilərin oxuduqları yeknəsək mahnıları dinləyir və özüm də oxuyurdum.

Zərdüştün məmləkəti həmin anlarda mənə qırmızılar tərəfindən toxunulmamış kimi görünürdü; bahar idi.

Neft çölləri qurtaranda neftdən azad ərazilərin meyvə ağacları, kəndlər və bağlar göründü. Bəzən stansiyalarda düşür, ağacdən meyvə dərib kəndlilərlə bölüşürdüm.

Mənim Azərbaycan boyunca vida səfərim belə başladı.

GƏNCƏDƏ

Gəncə Azərbaycanın qədim paytaxtıdır; yüz il öncə o, müstəqil xanlıq idi və onun xanı Rusiya ilə müharibə aparırdı. Rus generalı və gürcü knyazı Sisiani şəhəri tutub bütün sakinləri ilə məhv etdi. Həmin çağdan şəhər viranələşib, öz şərq simasını itirib, daha şəhər də deyil, binaların adı bir cərgəsidir. Şərgi yalnız bazar, bir də kiçik bazar meydanı xatırladır ki, burda da bir vaxt məşhur şairlərdən birini öz həcvinə görə xan payaya keçirtirmişdi. Bir çox şərq şəhərlərində olduğu kimi, Gəncədə də vağzal şəhərdən kənardadır. Vağzalda özümü polisdə qeydə aldırıdım və saysız sorğu-sualdan sonra şəhərə giriş icazəsi aldım. Gəncə rəsmən eyniadlı çayın sahilində yerləşir. Ancaq belə bir çay yoxdur, baxmayaraq üstündən körpü də keçir, altında isə yazda hərdən sızqaya rast gəlinən çay yatağı uzanıb gedir.

Bu çay yatağı şəhərin həyatında böyük rol oynayır, onun erməni məhəlləsini müsəlman məhəlləsindən ayırır. Bir məhəllənin sakinləri o biri məhəlləyə hücumla hədələyəndə hər iki məhəlləni birləşdirən körpünün üstündə pulemyotlar qoyulur və əsaiş yenidən bərpa edilir. Mən Gəncəyə gələndə bura artıq çox bolşevikləşmişdi; hər yanda qırmızı bayraq, rus əsgərləri və Bakıdan əzbər bildiyim döyüşkən yazılar görürdüm. Yeni ağalar təkcə müsəlman məhəlləsində unudulmuşdu. Kommünizm oraya belə tez soxulmamışdı. Şərgin xilaskarlarına bazar və dükanlarda açıq-aşkar və ucadan nifrin yağdırırdılar.

Şəhərdə nəsə hazırlanırdı. Müsəlman məhəlləsində kəndlilərin kəndlərdən axıyıb gəldiyini və bazar meydanında məskunlaşdığını görmək olurdu. Soyumuzun köhnə dostu tacir hər gün yad qonaqlarla pıçıldaşır və məndən şəhəri bu tezliklə tərk etməməyi xahiş edirdi, çünki – kişi çox mənalı göz vururdu – ola bilsin, mənim Gürcüstana qaçışıma heç ehtiyac olmadı. Bu eyhamlar məni yerimdən oynatdı və taciri o gədər qısnadım ki, axırda o, bir neçə rus zabitinin dəstəyi ilə müsəlmanların bolşeviklərə qarşı qiyam hazırladığını deməyə məcbur oldu. Qiyamın başında İran şahının qohumu, xeyli vaxtdan bəri şəhərdə gizli qalan Mənsur dayanmalıymış. Uğurlu qiyamdan sonra Gürcüstandan ingilis yardımını almağa, sonra ümumi qi-

yamla bolşevikləri bütün ölkədən qovub çıxarmağa ümid edirdilər. Plan mənə qol-qanad verdi, çünki nə mən, nə də şəhərdə bir başqası rusların nə qədər qoşunu olduğundan və yuzminlərlə bolşevik əsgərinin ölkəni hansı asanlıqla doldurduğundan xəbərdar deyildik.

Səyahətimin məqsədini unuttum və özümü vətənin xilasına həsr etməyi qərara aldım. Tacir məni qəsdçilərlə tanış etdi və onlar məni şahzadə Mənsurun yanına apardılar, o da qiyamda iştirakımı bəyəndi. Biz qanlı planlar tökürdük və neft şəhərini müasirəyə alacağımız anı artıq göz önündə canlandırırıdık.

Tərəfdarların sayı getdikcə artırdı, getdikcə belə bir əminlik möhkəmlənirdi ki, azadlığı bərpa etmək üçün kiçik bir dövlət çevrilişinə ehtiyac var. Axırda planlarımız üzərində az qala aşkar işləyirdik. Yalnız yeni iqtidar sahiblərinin əlahiddə gicliyini mənə deyirdi ki, bizim niyyətimizdən onlar indiyə qədər xəbər tutmayıblar.

Axır ki, gözlənilən gün gəlib çatdı. Rus hərbi qüvvələrinin hücumu məruz qalıb məhv edilmələri işarəsini gözləyən süvarilərimiz şəhərin arxa hissəsində toplaşmışdı. Bu, şərq dövlət çevrilişinin qədim strategiyası idi. Bizə o vaxt başqası bəlli deyildi. Çevrilişimiz baş tutdu. Rus zabitləri sovet rəhbərlərini əzdilər. Biz atlarımızı şəhərə çapdıq. Sayı o qədər də böyük olmayan və qiyamdan son ana qədər xəbər tutmamış bolşevik əsgərlər silaha əl atana gədər öldürüldülər. Qısa zaman içində biz şəhərin ağalarına çevrildik. Azad Azərbaycan yenidən öz ayaqları altında məkan tapmışdı.

Mən şəhərə ilk girənlər, sonradan da körpünü qoruyanlar arasında idim. Amma mənim hərbi ömür yolum bununla bitdi. Siyasətə keçdim, bütün günü məscidlərdə danışdım və bundan sonra radio qovşağını ələ keçirdim ki, burda da yoldaşlarımla «Hamıya, hamıya» müraciətini göndərməkdə havayı çaba sərf etdim. Çevrilişdən dərhal sonra ilk hökumət tədbirləri alındı. Bizimlə birləşmiş rus ağqvardiyaçıları öz ölkələrinin ənənəsinə uyğun olaraq yəhudi poqromlarını təklif etdilər. Rusların «Yəhudiləri əz, Azərbaycanı qurtar!» şüarı ilə vərəqlər çap etməsinə baxmayaraq biz bu təklifi qəti yaxına buraxmadıq.

Bu, tamam mənasız bir iş idi, çünki bütün Gəncədə evlərdə mal satan tacir kimi sadə həyat sürən vur-tut bircə yəhudi vardı. Mən vərəqləri müsadirə edib yandırdım və ruslara başa saldım ki, vəhşi Rusiyada yox, mədəni Azərbaycanda olduqla-

rını unutmasınlar. Bunun müqabilində də ruslar erməni poqromunu təklif etdilər. Bakıdakı qan selində yetərincə intiqam aldığıımıza və indi lazımsız qan tökmək istəmədiyimizə görə bu təklif də rədd edildi. Rusları ağıllı işə yönəltmək asan deyildi. Ətraf kəndlərin hamısına elçi göndərdik ki, azadlıq xəbərini yaysınlar.

Bütün bəyanatlar sona çatandan sonra biz şərq arxayınçılığı ilə Bakı yürüşünə hazırlaşmağa başladıq. Ordumuz bir neçə yüz atlıdan və pis silahlanmış kəndlilərdən ibarət idi. Bununla belə, paytaxtın tutulması bizə mümkünsüz görünmürdü. Amma yürüşü başlayana qədər xəbər tutduq ki, iyirmi minlik bolşevik ordusu Gəncəyə yaxınlaşır. Şəhər və bütün Gəncəbasar ruslar tərəfindən mühasirəyə alınmış və ölkədən təcrid edilmişdi. Mühasirə saatbasaat daralırdı və burdan qıraqda baş verənlər bizə bəlli deyildi. Yalnız sonralar öyrəndik ki, hər yanda buna bənzər qiyamlar qalxıb, lakin qırmızılının mühasirə sistemi sayəsində – bu da hər halda yüz min adam tələb edirdi – bir-birindən təcrid edilmiş şəkildə saxlanılıb boğulmuşdur. Demək olar, hər şəhərdə qiyam qalxmışdı. Bütün ölkə od tutub yanırdı, fəqət bütün bunların hamısı ümumazərbaycan qırğını ilə başa çatdı ki, çeka da bu yolla öz qələbəsini bayram etdi.

Qiyamdan bir neçə gün sonra Gəncə ruslar tərəfindən üzük qaşı kimi mühasirəyə alındı; bir neçə saatın içində onlar erməni məhəlləsini tutub bizim pulemyotla qoruduğumuz körpüyə yaxınlaşdılar. Körpünün alınması ruslara baha başa gəldi, hücumda mindən çox adam öldü. Cəsədlərin üstündən birəldən yeni hücumçular gəlirdi, müdafiəçilərin sayı gözgörəti əriyib azalırdı. Buna baxmayaraq ruslar arxamızdan, müsəlman məhəlləsindən hücumla keçməsəydilər, son gülləyə qədər müdafiə olunacaqdıq.

Axır ki, silahlarımız susdu. Çekanın işi başladı. Onların necə işləməsini belə bir dəlil göstərə bilər ki, bir ayın içində Gəncənin müsəlman məhəlləsindən, demək olar, heç nə qalmadı. Şəhərin bütün sakinləri müstəsnasız olaraq həbs edilib hərbi tribunala verildi. Məhkəmə proseduru düşünüldəndən də sadə idi; tələsik adamın adını, peşəsini və yaşını soruşur, cavabları qeyd edir və yüzdən doxsanında elan edirdilər: «Güllələnəsin». Hökm yerindəcə yerinə yetirilirdi.

Bu, hətta «terror» kəlməsi ilə yumşaldıla bilməyən mütəşəkkil kütləvi qırğın idi. Qiyamdan öncə Gəncənin qırx min

əhalisi vardı, sürətləndirilmiş məhkəmə proseslərindən sonra o, məhkəmələrin mülayim aparıldığı erməni məhəlləsini çıxmaqla, ölü şəhərə çevrilmişdi. Bu kütləvi qırğından sonra bolşeviklər bir deklarasiya buraxdılar ki, orda da deyilirdi: Gəncənin inqilabi xalqı bəy və xanların qiyamını dəmir yumruqla yatırırdı. Bu «yatırılma» nəticəsində inqilabi xalqın özündən heç nə qalmamasından bir söz belə yox idi, gələcək tarix yazarları üçün qoy, heç olmasa, burda qalsın. Mübarizə sona yetəndə mən bir neçə günlüyünə tacirin zirzəmisində gizləndim. O tutulanda isə gizləndiyim yeri tərkdən küçüyə çıxdım və rastıma gələn ilk əsgərdən soruşdum ki, çekanın binasına necə gedə bilərəm. Əsgər xeyli təəccüblənərək mənə bilgi verdi. Çekaya çatanda mənə sədrin yanına buraxmalarını xahiş etdim. O elə masanın arxasında oturmuşdu, kağız qalaqlarının içində.

- Yoldaş, lütfən mənə çıxış vəsiqəsi verin, - rusca dedim və ürəkli-ürəkli ona yaxınlaşdım. Kişi mənə tərs-tərs baxıb kağızları qırağa çəkdi və soruşdu ki, kiməm.

- Həştərxandan gənc kommunist, fəhlə balası. Gənckommunistlər təşkilatının tapşırığı ilə Gəncədəydim, proletariatin düşmənlərinin hücumuna məruz qaldım və döyüşən fəhlə sinfinin sıralarına yenidən qayıtmaq üçün evə dönmək istəyirəm, - tam arxayınlıqla cavab verdim. Mənim rus dilimdə, cüzi də olsa, aksent yox idi. Yaşıma görə də aqşqvardiyaçı zabiti ola bilməzdim.

- Sənədlərinizi, - çekist tələb etdi.

- Partiya plenumunun direktivinə əsasən aqş qiyamdan sonra məhv etmişəm.

Kişi mənə diqqətlə süzdü, bir xeyli fikirləşib soruşdu:

- Xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququ haqqında yoldaş Lenin nə deyib?

- Müqəddəratın təyini müstəqilliyə qədər! – cavab verdim.

- Kommünizm hara aparır, iqtisadi cəhətdən?

- İqtisadi qıtlıq anarxiyasından planlı istehsala, - birinci bolşevik müdaxiləsi zamanı kommunist Buxarinin əzbər öyrəndiyim dərslərinə əsasən birnəfəsə dedim.

İmtahan baş tutmuşdu. Kommunist razı-razı qımışib istədiyim kağızı verdi, mən də onu götürüb vağzala yollandım. Orda kağızı vağzal çekasına göstərdim ki, bu da yazının məzmununu ilə qəti razılaşmadı.

- Gəncə çekası gediş vərəqəsini əslində şəhərdən çıxışa

verə bilər, vağzaldan yola düşməyə dəmir yol vağzal çəkasinin razılığı olmalıdır, - bürokrat boz-boz üstümə fırxırdı.

Vağzal məhz şəhər sınırından qıraqda yerləşirdi. Yeni çekanı axtarmaq üçün vağzal tərək etmək istəyirdim ki, məmur kağızımı geri qaytarmadı. Dedi ki, ona şübhəli gəlirəm, odur ki, ya gərək özüm qalam, ya da kağızlarım. Mən sonuncunu seçdim, əlüstü vağzal çekasinin ərazisini tərək etdim, yenidən Gəncə çekasinin territoriyasına düşməmək üçün birsaatlıq dolama yol keçdim. Adamın bəxti cəmi bir dəfə gətirər. İkinci kərə tanına bilərdim.

Halım fənallaşmışdı. Tamam təklənmişdim, atamla razılaşdığımız yolüstü kəndlərdəki durumdan qəti xəbərim yox idi və bununla belə, hər gözlənilməz hala qarşı Naftulluq¹ kəndinin yaxınlığından keçən Gürcüstan sərhədində atamı gözləməliydim. Qarşımda məchulluğa aparən bir yol uzanıb gedirdi. Piya-da getməyi qərara aldım, belə bir ümidlə ki, kəndlərdən biri hardasa qarşıma çıxa bilər.

Axşama yaxın yol qırağında bağlar göründü. Yol boyunca əkmə ağaclar baş qaldırırdı. Birdən kollardan birinin tərpendiyini gördüm. Tüfəng lüləsi parıldadı və bir səs dilləndi:

- Bir oğlan gəlir.

Bu deyimdə onun deyildiği dildən başqa diqqətçəkən heç nə yox idi. Alman dili idi, özü də şvab ləhcəsində. Əllərimi qaldırdım, işarə kimi ki, heç bir pis niyyətim yoxdur, kola yaxınlaşıb almanca soruşdum:

- Kimsiniz?

- Helenendorf bölgəsinin özünümüdafiə dəstəsi, - cavab almanca səsləndi. Ardınca səmimi bir təklif gəldi. – Yaxın gəlin, qorxmayın!

¹ Müəllif bu sözü orijinalda «**Naftluq**» («Neftlik») kimi işlədir.

ALMANİYA AZƏRBAYCANDA

Helenendorf koloniyası insanın axtarıb-tapa bildiyi ən gözəl yerdir. Gəncədən bir neçə kilometr aralıda, cır qapalılığı ilə Azərbaycanda da tanınan əyalətin tam ortasında gerçək Almaniyadan heç də seçilməyən Almaniyanın bir parçasına rast gəlirsən. Azərbaycan baxışından, az qala, böyük şəhər sayılan kəndin özlərinə çəpəki damlı, iki-üç mərtəbəli villalar tikmiş və kəndin ortasında qırmızı bişmiş kərpicdən böyük bir kilşə ucaltmış bir neçə min sakini var.

Kənddə cılxaqanlı şvablar yaşayır ki, onların da uluları yüz ildən öncə öz vətənlərini tərk edib məhz Azərbaycana üz tutmuş və burda aysorların və kiptaların, osetinlərin, xanların, köçərilərin və qaçaqların arasında, hər yanda dinclik tapmayan tayfa davalarına fikir vermədən nümunəvi bir alman kəndi salmışlar.

Yüz ildən bəri onları əhatə edən xalis azərbaycanlı qonşuluğa baxmayaraq bu şvablar özləri ilə gətirdikləri xasiyyətdən bircəciyini də itirməyiblər, yerlilərdən də, demək olar, heç nəyi götürməyiblər. Onların əksəriyyəti ölkənin dilində bircə söz də bilmir. Heç də hamısı alman ədəbi dilində danışmır, zira ana dilləri şvab dialektidir. Başqa dillərə ehtiyac duymurlar, çünki heç kəslə ünsiyyət yaratmırlar. Helenendorflular öz alman səciyyələrinin qorunub-saxlanılmasına qayğı ilə yanaşırlar. Tez-tez Almaniya adam göndərirlər və çalışırlar ki, zəngin bir alman kəndinə qapanıb heç nədə geri qalmasınlar. İllərdir, xaricdən gətirdikləri müəllimlərin «ədəbi alman dilində» dərs dediyi alman məktəbləri var; burda alman həkimlər işləyir və pastorları, bir qayda olaraq, təhsil görmüş alman dinçisi olur. Mən orda qalanda Helenendorfun pastoru icmanın həddən ziyadə hörmət bəslədiyi Baltikyanıdan olan əsl baron idi. Onun bazar günü moizələrinə bütün kənd axışib kirxeyə gəlir və psalmları coşqu ilə oxuyurdular. Koloniya sakinlərinin əksəriyyəti imkanlıydı. Ücu-bucağı görünməyən torpaq sahələrinə malik idilər ki, bunları da özləri becərirdi. Əsasən üzüm yetişdirirdilər. Qonşu müsəlmanlar üzüm əkmədiklərinə görə almanlar bu sahədə monopolyaya sahib idilər. Onların şərab və konyakları bütün Qafqazda məşhurdur. Bu, şvablara özlərinin

almansayağı tikib-bəzədikləri villalarda bütün Azərbaycanın həsəd apara biləcəyi bir həyat sürməyə imkan verir.

Ətraf qonşular bu kəndin sakinləri barədə nağıllar uydurmuşlar. Köçəri dəyələrindəki, yaxud yerli kəndlərin xırda, kəsib, palçıq daxmalarındakı həyatı Helenendorfdə adət halını almış «bazar gününün rəqs və qəhvə ilə keçən ikinci konserti» ilə müqayisə etsən, bu, tamam anlaşılındır.

Azərbaycanlı kəndlilər Helenendorfdə tək-tük qonaqlıqda olarkən özlərini daha kübar insanlar arasında hiss edirdilər, nəinki zəngin neft bəylərinin təntənəli salonlarındakı adamların içində. Alman kolonistlər azərbaycanlılardan bircə şeyi götürüblər, özü də özləri istəmədən. Bu da nəslədən-nəslə qaralan dərinin və saçın rəngidir. Bugün Helenendorfdə insanlara rast gələrsən ki, xarici görkəminə görə onları azərbaycanlı hesab edərsən. Bu ona görə bir daha qəribədir ki, almanlarla azərbaycanlılar arasında dəlil-subutla heç bir qarışıq baş tutmamışdır. «Rəngli» yerlilərə qaynayıb-qarımayan alman kolonistlər özləri tezliklə «rəngli» olacaqlar. Bu işin kökündə «irqi rüsvayçılığın» durmadığını alman kolonistlərinin həyatına bələd olan hər kəs təsdiq edir. Yerlilərlə kolonistlərin qarışığı mümkünsüzdür. Çox güman ki, dərinin rənginə təsir edən mühitdir. Ən qəribəsi də odur ki, Helenendorfun qonşuluğunda yaşayan aysorların sonrakı nəsində təzəlikcə sarışın uşaqlar peyda olur, baxmayaraq ki hansısa bir alman özünü aysor qadını ilə alçaltmaz. Deməli, xalqların dəyişməsi və yenidən şəkillənməsi qan qarışığından yox, başqa yollarla baş verir. Bu, avropalıların bir neçə nسل dalbadal asiyalı ilə yanaşı yaşadığı hər yerdə müşahidə olunur. Mən rus ailələri tanıyıram ki, bir neçə nسل Çində oturaqlaşmışlar və onların Çində doğulan uşaqları aşkarca monqoloid olur, amma almacıq sümüklərinə, qıyqacı gözlərinə və xırda burunlarına diqqətlə baxanda öz ata-analarına oxşayırlar. Uşaqlar ananın yaşadığı və onun formalarını hər gün görməli olduğu ətraf mühitin əlamətlərini qəbul edir. Fəqət bütün bunların heç birinin qan qarışığı və irqi silinmə ilə əlaqəsi yoxdur. Uşaqların bir hissəsinin qarayanız olması üçün Helenendorfa yüz il gərək oldu. Təbii ki, analar kolonistlərdən savayı bir başqasının üzünü görmürlər.

Kolonistlər, deyildiyi kimi, qapalı yaşayırlar. Siyasi olaylara bir qınaq da marağ göstərmirlər, yalnız bircə məsələdən ötrü narahat olurlar ki, bu dəfə vergiləri, həmişə olduğu kimi,

vaxtında kimə ödəsinlər. Vergilərin ödənilməsi kolonistlərlə mövcud hökumət arasında yeganə əlaqə idi. Şvablar hökumət və qonşulara az məhəl qoyduqları halda, bunlar zəngin koloniyaya daha çox maraq göstərirdilər. Belə maraq heç də həmişə mülayim təbiətli olmurdu. Qonşuluqda yaşayanların ümumi çaxnaşma çağlarında alman koloniyasını əməllicə yağmalamaqdan başqa ayrı həsrətli arzusu yox idi. Və Gəncədəki çevrilişlərdə hansısa nizami hərbi dəstə gözlənilmədən yolunu Helenendorfa sala bilərdi. Burda digər varidatla yanaşı, şərab və konyakla dolu iri zirzəmilər adama gəl-gəl deyirdi. Bu cür xoşagəlməz təzahürlərə qarşı almanlar yaxşı silahlanmış, koloniyaya gedən bütün yolları bağlamış, bununla belə, öz neytrallığını ciddi saxlayan özünümüdafiə dəstəsi yaradırdı. Çaxnaşmalar yatanda və qonşuları buxovlamaq üçün hökumət özündə yetərinə güc tapanda həmin özünümüdafiə dəstəsi buraxılırdı. Mübarizə aparən çeşidli tərəflər kolonistləri öz tərəflərinə çəkməyə çalışırdılar. Bu da həmişə boşa çıxırdı. Şvablar öz kəndlərini qoruyurdular, siyasəti yerlilərə tapşırıb mübarizənin axırını gözləyirdilər və arın-arxayın soruşurdular ki, vergiləri gələcəkdə kimə ödəyəcəklər.

Koloniyanın yaxınlığındakı böyük kənd yolunda məni yaxalayanlar özünümüdafiə dəstəsinin üzvləri idilər. Onlar məni kəndə gətirib kolonistlərdən birinin evində yerləşdirdilər və mən burda qiyamın həyəcanından tədricən azad olmağa başladım. Rəsmi kommunist üsul-idarəsi o vaxt – qiyamın yatırılmasından sonra olduğu kimi – bu dinc kəndə o qədər də məhəl qoymurdu. Beləliklə mən Gəncədən bir-iki saatlıq yolla ayrılan bu yerdə özümü bütün ölkədəkindən arxayın hiss edirdim. Həftələrlə yay istirahətçisinin həyatını sürdürdüm. Kolonistlərin şərabından içib kirxeyə getdim və alman qızlarına qulluq göstərdim. Kolonistlər, yəqin ki, mənim hardan gəlib hara getdiyimi bilirdilər, amma sual-zad vermirdilər və mənə bir neçə həftəliyinə koloniyada dincəlmək istəyən yay qonağı kimi baxırdılar. Yalnız bir neçəsi təsadüfən söhbət əsnasında xahiş etdi ki, Gürcüstanla getsəm, – ingilislər tərəfindən tutulmuş Gürcüstan bizim hamımız üçün qapalı cənnət idi – bəzi sözləri onların Tiflis ətrafındakı alman koloniyalarında yaşayan qohumlarına çatdırım. Kolonistlərin mənə göstərdikləri xoş üzə görə mən burda əlimdən tutmuş alman dilinə minnətdaram. Hər halda kolonistlər mənim ədəbi alman dilimin və bircə şeyi də

şvab dialektində bilməmə bacarıqsızlığımın üstünə gülümsəyirdilər. Mən Helenendorfdə sığınacaq axtaran yeganə qaçqın deyildim. Lakin bu cür qarşılama heç də onların hamısına nəsb olmamışdı, koloniyada yaxşı qarşılamaq üçün gərək onların inamını qazanaydın. Hər halda bəzi kolonistlər atamı tanıyırdı.

Koloniyada məndən savayı sığınacaq tapan azların içində bir nəfər tanınmış erməni neft maqnatı da vardı ki, o da günlərin birində yük maşını və samovarı ilə kəndə varid olmuşdu. Yersəl varidatdan ona qalan yalnız bunlar idi. Mənimlə qonşuluqda qalırdı. Kişi hər gün kirxeyə gedir və ürəkdən dua edirdi ki, Azərbaycanı canı üstündə tərک etdiyinə görə qoy Allah onu bağışlasın. Mən tezliklə onunla dostlaşdım və biz sərhədə çətinliksiz necə çata biləcəyimizi birlikdə götür-qoy etdik. Məlum oldu ki, erməninin əlində uğurlu bir sənəd var ki, orda da apaydın yazılıb: bu sənədi təqdim edən şəxsə, ölkə daxilində və ölkədən xaric, lazım bildiyi hər yerdə balıq toru almaq həvalə edilmişdir. Dostumun xətersizliyini sübuta yetirmək üçün kənd yerlərində o qədər də ayıq olmayan kommunistləri inandırmaqdan ötrü – vağzaldakılar xeyli ütük idilər – bu, yetərliydidi. Amma o, kəndistandan keçib-getməyə ürək eləməirdi, zira burda bəlkə də neft maqnatı kimi kommunistlər tərəfindən yox, erməni kimi müsəlmanlar tərəfindən öldürülə bilər.

Beləliklə biz birlikdə getməyi qərara aldığımız; mən onu müsəlmanlardan, o da məni kəndlərindən keçməli olduğumuz və erməni olmayan kəsi odünyaya göndərməkdən vaz keçməyən ermənilərdən qorunmalıydı. Kommunistlərdən qorunmaq üçün kişi mənə bir sənəd düzəltdi ki, mən onun katibi və balıq torlarının mütəxəssisi kimi hər yanda onu müşayət etməliyəm. Amma yola çıxma barədə hələlik düşünməyə dəyməzdi. Kommunistlər bütün ölkədə bəy, xan və neft balinalarının axtarışında idilər (Atam hələlik Bakıda «arxayın» oturmuşdu. O, balina deyildi, banditlərə meyilli mütəxəssis idi).

Kommunistlər hər kəndi üzük qaşığı kimi mühasirəyə almışdı və kənd öz xan və bəyini mövcud silahların hamısı ilə birlikdə təhvil verməliydi. Bunu etməkdə tərəddüd göstərən kəndlər rus artilleriyası tərəfindən yerlə yeksan edilirdi. Kənd camaatı güllələnirdi. Bəzi kəndlər nə xan gizlədirdi, nə də bəy, amma bununla belə, kanonadanın hədəsi altında onlara «feodalları təslim etmək» əmri verilirdi. Yazıq kəndlilərin ala-

babat görkəmi olan və xalqın rifahı naminə özünü qurban edən birini aralarından seçib «qaniçən» adı ilə təhvil verməkdən başqa ayrı çarələri qalmırdı ki, həmin adam da ruslar tərəfindən yerindəcə güllələnirdi. Öz xanını həqiqətən qoruyan bir çox kənd isə ağalarını ələ verməkdən boyun qaçırırdı və buna görə də məhv edildi. Son nəticə elə oldu ki, öz camaatını yaman gündən qurtarmaq üçün kənd zadəganları boya-başa çatdıqları kəndin şahidliyi ilə özləri çəkaya təslim oldular – elə həmin an güllələnmək üçün. Kəndistanda nələrin baş verdiyini dəqiq bildirdik, ona görə də qalıblərin köpü yatana qədər bir xeyli gözləməli olduq ki, uzaq ellərə olan qaçışımızı sonradan davam etdirək.

Beləliklə hələlik Helenendorfdə qaldıq. Erməni dostum kirxədə ibadət edir, mən alman dilimi təkmilləşdirib hökumətin koloniyaları bolşevikləşdirmək çabalarını müşahidə edirdim. Əvvəlcə təşviqatçılar gəldi, sonra əsgərlər, onlar da düşərgələrini düz kəndin ortasında saldılar. Lap axırda kolonistlərə «mənəvi» təsir göstərmək tapşırığı ilə litvalı bir çuğul peyda oldu. Mənim Helenendorfdan çıxıb getməyimin birbaşa səbəbi də o oldu. Kolonistlər üçün litvalı əyləncə gecələri təşkil edirdi ki, burda da ilk öncə rəqs edirdilər. Gecənin gedişində hardansa zühr edən artistlər bolşevik mahnıları oxuyurdular. Axırda isə litvalı kürsüyə çıxıb nitq irad edirdi, lap sonda da İnternasionalı oxumaq, yaxud onu ən azı sayqı ilə dinləmək üçün hamı ayağa durmalı olurdu. Belə gecələr hər həftə təşkil olunurdu və mən kolonistlərin səbrinə heyran qalırdım. Mən özüm götürümlü deyiləm. İclasa birinci dəfə gələndə və litvalının nitqini eşidəndə İnternasionalın oxunuşu zamanı mıxlanıb yerimdə oturdum. Əvəzində elə həmin axşam iki əsgər tərəfindən həbs edilib litvalının hüzuruna gətirildim.

- İnternasional oxunanda niyə ayağa durmadınız? – soruşdu.

- Nitqinizə elə məftun olmuşdum ki, dura bilmədim.

- Gic-gic danışmayın! Ümumiyyətlə kimsiz axı? Nə işiniz var koloniyada?

- Bakılı gənc kommunist. Təşkilatın tapşırığına əsasən balıqçılığın dirçəldilməsi məqsədilə tor almaq üçün gedirəm.

Litvalı mat-mat mənə baxdı, çünki balıqçılığın dirçəldilməsi üzrə təşkilat vətəndaş müharibəsinin getdiyi bir zamanda, qiyamların tən ortasında düşünülüb-tapılan ən böyük səfehlik

idi. Fəqət bu da ona mümkünsüz gəlmədi. Adımı, təşkilatın ünvanını soruşdu. Ağılıma gələn ilk ağlabatan şeyləri dedim, bundan sonra məni hədələdi ki, laqeyd münasibətimi təşkilata çatdıracaq və haqqımda məlumat toplayacaq, sonra da əmr etdi ki, Bakıdan mənim haqqımda ətraflı məlumat alana qədər koloniyanı tərk etməyim.

Mən söz verdim, sonra dolanbac yollarla öz ermənimin yanına gəlib onu oyatdım. Artıq gecənin yarısı idi.

Elə həmin gecə qonaqsevər şvab koloniyasını yük maşınında samovarı unutmadan tərk etdik.

Rastımıza çıxan əsgərlərə balıqçılıq sənədlərimizi göstərilib torla dolduracağımız yük maşınına işarə edirdik. Onlar da inanır və bizi çətinə salmırdılar. Helenendorfu başı alovlu belə tərk etdik. Yük maşını elə növbəti kənddə sındı. Özümüzə minik atları alıb tələyimizi kənd kommunistlərinin sadəlvhlüyünün və kəndistan cammatının öz ağalarına sadıqlıyının öhdəsinə buraxdıq.

AZƏRBAYCANIN İÇİ İLƏ

Atlarımızı müqəddəs odun məmələkəti ilə çapır, rusların tutduğu böyük kəndlərdən yan ötür, Zərdüştün minillərdən bəri simasını dəyişməmiş əldəyməz ölkəsinin tən ortasında Allah tərəfindən unudulmuş guşələrə, ən xırda tayfalara, insan ayağı dəyməmiş mağaralara üz tuturduq. Nefti, yaxud neftə susamış insanları heç nə yadımıza salmırdı. Atımızı neft çölləri olmayan çöllərlə, bütöv-bütöv bölgələri birləşdirən meyvə bağları ilə sürürdük. Bu bağların içində qərar tutmuş yarıçuq lehmə daxmalarda insanlar yaşayırdı ki, onlar da çox vaxt hətta hardasa Xəzər dənizinin sahilində ölkə uğrunda savaşlara səbəb olan qara, yapışqan mayenin varlığından bixəbər idilər.

Onlar qəti inanmaq istəmirdilər ki, ruslar yenidən ölkədə ağalığ edir, öz çarlarını qətlə yetirib indi ağasız qalmışlar və yad ölkələri, yad şəhərləri talan edirlər. Axşam düşəndə hansısa dağ kəndinə girirdikse, kənd ağsaqqalları başımıza yığışdı. Molla ali qonaqları salamlayan bir nitq söyləyir və soruşurdu ki, qadına, qızıla, yaxud qoyuna ehtiyacımız varmı. Bundan başqa heç nələri yoxdur. Bunlar da əslində elə bizə məxsusdur, çünki biz aşkar iqtidar sahibləriyik.

Biz qadın, qızıl və qoyunlardan imtina edəndə adamlar minnətdarlıqla əlimizi öpür, qoyun kəsib heç nəyi talamayan qonaqların şərəfinə qonaqlıq düzəldirdilər. Qonaqlıqda keçmiş xanlar, qızıl gülə sevgisindən həlak olan bülbül haqqında nəğmələr oxuyur, saz – violençel kimi tutulan bir növ üçsümlü skripka¹ – çalır və çılğın xəncər rəqsi oynayırdılar ki, bu rəqsi də bütün xalqlar qafqazlılar kimi yamsılamaq istəyirlər, fəqət o, yamsılanılmazdır, çünki onu tək-cə qanlı dağlar arasında və gözəl bir xanım qarşısında oynamaq mümkündür. Rəqsin ortasında altı xəncəri ağzında, dördünü də əllərində saxlayan rəqqas müqəddəs Hüseynin qətl günündəki şəhidi xatırladır. Çox vaxt rəqs rəqqasın aldığı, lakin tamaşaçıların coşqusunu qaldırdığı dərin yaralarla bitir. Bu rəqs heç də həmişə tamaşaçı üçün nəzərdə tutulmayıb, onu qarın rəqsini oynadıqları kimi oynayırlar, sevdiyin və sevgisini bu yolla qazanmaq istədiyin müəyyən bir şəxs üçün.

¹ Bu izahatı müəllif alman oxucusu üçün verir.

Xəncərlər arasından boylanan kişi qadının başına dolanır, döyüş hərəkətlərini icra edir ki, bununla da rəqiblərini sıxışdırıb aradan çıxarmaq istəyir – bu halda yaralar sevənin cəsurluğunun əlamətidir – və qadını qucmağa çalışır. Qadın da həmişə özünü qırağa çəkir və kişinin yerinə yetirməli olduğu vəzifələr irəli sürür. Gah cib yaylığını yerə atır ki, kişi də rəqsin ritmini gözləməklə onu dişi ilə qaldırmalı olur, gah kişi xəncəri yastısına yerə uzadır, qadını çağırır ki, kişinin üstündəki hökmranlığının nişanəsi kimi ayağını xəncərin üstünə qoysun, gah da qadın xırda pulları havaya atır ki, kişi də xəncərlərdən heç birini itirməmək şərtilə onları tutmalı olur.

Bu, ərənlər rəqsidir. Qadınlar başqa cür rəqs edirlər. Kişini ələ keçirmək üçün rəqs onlar üçün də bir vasitədir. Fəqət onların rəqsi çöldə doğulmuşdur. Bu rəqs ləngdir, bir neçə addımdan ibarətdir və ayaqlarla məhdudlaşmır, tərsinə, bütün bədənlə dilə gəlir. Qarın, əndam, bud rəqs edir, əllər danışıq, ayaqlar isə ifadəsiz qalırlar. Şərqli qadının gücü ayaqlarda olmur. Üstündə rəqs etdiyi xalça çox xırdadır. Rəqs zamanı o bu xalçadan qırağa çıxmır. Axı rəqs çöldəki kişi üçün düşünüldü. Xalça qurtaran yerdə qaynar qum başlayır. Başqa xalçanın üstündə qadının düz qarşısında oturan kişi onun bədənini sevir, özünün ustad olduğu iti sıçrayışları yox.

Ona görə də xalis şərqi rəqsi öz rəmzliyində, duyumluluğunda yalnız iki nəfər arasında mümkündür. O, kütləyə aid olmur, ən uzağı, çox sıxı dostlar çevrəsində mümkündür. Buna görə də onu Avropa səhnəsinə çıxarmaq istəməyin özü mənasızdır. Avropadakı parket döşəmələrdə yüzlərlə adamın qarşısında rəqs edən şərqlilər əslində öz tamaşaçılarını axmaq yerinə qoyurlar.

Eyni şey, nəyi tərənnüm etməsindən asılı olmayaraq, sevgi nəğməsi olan mahnılara da aiddir. Onun avropalının dözə bilmədiyi boğaz səsləri musiqi deyil, əksinə, boğuc, fəryadlı burun və boğaz səslərində təcəssüm tapıb avazlaşan duyumluluqdur. Yad duyumluluğun bu təzahürünü musiksəl harmoniyanın qanunları ilə ölçmək mənasızdır, baxmayaraq o da ciddi qanunlara tabedir, ancaq heç vaxt avropalının qulağına yarmır. Duyumluluğun Şərqdə öz qanunları var. Bunu bilməyən, buna görə də onu başa düşməyən avropalı Şərqi uzaq guşələrində-

ki adi çobana barbar görünəcək.

Odlar yurdundan qaçqınlıqda bizi rəqs və nəğmələr müşayət etdi. Kəndlərdə, dağlarda, bağ və çöllərdə biz həmişə eyni boğaz səslərini eşidirdik ki, bunlar da ilk kişinin ilk qadına meyl saldığı uzun zamanlardan bəri bu yerlərdə, deyəsən, heç bir dəyişikliyə uğramamışdı. Nefti olmayan, qoçunun, çekanın və balinaların nə olduğu bilinməyən ərazilərdə sevgi, döyüş və qandan savayı ayrı mövzu olmur.

Bağların və dağların arasında öz nəğmələrini oxuyan insanlar bəzi alimlərin aqlını başından ala bilərlər, özəlliklə də əgər o, antropoloqdu və Azərbaycanın içərilərində kəllə sümüklərinin ölçülərini aparırsa. Bunun haçansa baş verib-vermədiyini bilmirəm, amma belə şey olubsa, onda akademiylar kiçik sensasiya ilə üzləşməli olublar.

Kəndistanda yaşayan insanlar adi ölçülərə uyğun gələn kəllə sümüklərinə malik olurlar. Kəndlinin kəllə sümüyünün formalaşması insan iradəsinə tabedir və onun irqi əlamətlərinə deyil, ata-ananın gözəllik baxışına, yaxud daha çox mövcud dəbə bağlıdır. Uşaq kənd yerində doğulursa, onun kəllə sümüyü ilə yaxın keçmiş qədər kübar çinli qızın ayaqları ilə davranışları kimi davranırlar. Onu müəyyən bir qəlibə salırlar ki, bu da kəllənin inkişafını müəyyənləşdirib ona arzu olunan görkəmi verir. Kəllə sümüyü daha çox uzununa dartılır ki, bu da balqabağa bənzəyir. Yuxarıdan arxaya uzadılmış kəllə sümüyü ilə istənilən qafqazlıya rast gəlsən, bu, kəllə sahibinin Azərbaycanın hansı guşəsindənsə kəndli oğlu olmasına ən yaxşı dəlildir. Bildiklərimə görə bir də Cənubi Amerikanın bir neçə hindu tayfalarında rast gəlinən bu adətin hardan gəldiyini bilmirəm. Fəqət güman etmək olardı ki, bununla insanların mədəniyyətinə necə təsir edilir, amma, qərribə də olsa, ilk baxışda bu özünü doğrultmur. Şəkli dəyişdirilmiş kəllələrin sahibləri heç də ruhən axsaq deyillər. Əksinə, intellekt baxımından yanaşdıqda onlar ətraf mühitlə tamamilə uzlaşırlar. Hətta bu qəbildən olan adamlar tanıyıram ki, Avropa universitetlərində təhsil alıblar.

Şəkli dəyişmiş kəllə kəndlinin gözəllik anlayışını təmin edir. Bu cür kəllə sahibləri belə seçkinliklə öyünürlər. Onun estetik tutumuna nisbətən döyüşkən tutumunu qane etmək çətin məsələdir.

Hər il müxtəlif kəndlərdə yarışlar təşkil olunur ki, buraya

da bütün ölkədən «pəhlivanlar»¹, cəngavərlər axışıb gəlir, iki dəstəyə bölünür və sonra çomaqlarla silahlanıb döyüş meydanında yüzlərlə tamaşaçı qarşısında savaşa girirlər, xalis qladiator döyüşü aparırlar. İştirakçıların çoxu evə al qan içində dö-nür. Savaş oyunu adlanan bu cür kütləvi yarışlar əvvəllər Bakıda da təşkil olunardı. Sonralar incə duyğulu neft sahibkarları bunu yasaq etdilər, çünki belə oyunlar «pis instinkt oyadırdı».

Döyüş həvəsini qane etmək üçün indi belə oyunlara daha ehtiyac duyulmur. Pəhlivanların əsl savaşlarda kifayət qədər işi var, dağ kəndlərinin sakinləri isə davacıqlar əvəzinə daldanacaq haqqında düşünürlər. Azərbaycanda bunun da tədarükünü görmüşlər. Demək olar, hər dağ kəndinin əkin sahələrinin yaxınlığında daşdan tikilmiş uca qalası var. Bu qalaların yaşı yüzillərlə ölçülür və keçmiş zamanlarda kəndlilərə böyük xidmət göstərmişlər. Xanlardan biri digəri ilə savaşdısa, yaxud kənd qaçaq-quldur hücumuna məruz qalırdısa, kəndli arvadını, uşağını, mal-qarasını götürüb hər zaman yenidən asanlıqla tikəcəyi daxmasını tərk edir və bütün kəndlə birlikdə hamını içində yerləşdirə bilən qalaya köçürdü. Bunun da mənası o idi ki, kəndlilər gedən döyüşlərə qatılmaq istəmir, Allahın himayəsinə sığınırdılar. Savaşan xanlar dəqiq bildirirdilər ki, həmin qalalarda onların xətər almaq istəməyən gələcək vergiçiləri yerləşir; buna görə də onlar ağıl-kamal göstərib yalnız palçıq daxmaların məhvi ilə qane olurdular.

Qaçaq-quldurlar bu basılmaz, küncü qalaları tutmaq istəmirdilər. Kəndlinin öz «Nuh gəmisində» oturub əsayişin bərpasını gözləməsi çox vaxt aylarla çəkirdi. Kənd qalalarına hamı fəvqəlməkan bir müqəddəslik kimi ehtiram bəsləyirdi, çünki onlar xalqın yeganə sığınacaq yeri idi. Ən qəddar feodal belə, bu məkan müqəddəsliyinə toxunmağa ürək eləməzdi. Bunun da ilkciləri bolşeviklər oldu. Qiyamlardan sonra bir neçə kəndin sakinləri öz qalalarına çəkiləndə ruslar ölkədəki bütün qalaları feodalizmin qalığı kimi məhv etmək əmrini verdi. Sözləri də bu oldu ki, fəhlə respublikasında kəndlinin qorxusu yoxdur. Bununla da arxeoloji baxımdan dəyərli abidələr olan qalalar məhv edildi. Xalq özünün son və qədim ənənəvi sığınacağına əlindən alınmasını sözün hərfi mənasında öz gözləri ilə gördü.

¹ Müəllif bu sözü orijinalda “**Pehlewan**” kimi işlədir.

Çöllərdəki və dağ kəndlərindəki həyat insanın düşündüyü qədər də yeknəsək və donuq deyil. Zəmanə insanlara özünə həzz yaratmağı öyrətmişdir. Bu həzz ölkədə yetərindən çoxdur. Təbii ki, Azərbaycan həzzi avropalıya heç də həmişə həzz kimi görünməyəcək. Məsələn, dünyanın ən cəsur insanlarına xas olan rəqs, pəhlivanların yarışı və at çapma sənətindən başqa mənim şəxsən iştirak etdiyim inək cıdırı da var. İnək cıdırı atı kimi xalq üçün Avropanın bütün teatr və filmlərini əvəz edir. Batıstanlılar üçün yəqin bu müsəmirələrdən absurd heç nə ola bilməz.

Çöllərdə ən çılğın köçərilər və kəndlilər tərəfindən dünyanın bütün ədəbi salonlarında olduğundan daha çox sevilib hörmətləndirilən şer, bədii ədəbiyyat kəndli üçün, hətta ən gəriqalmış da daxil olmaqla, ən böyük həzzdir. Mən də aşağıdakı sətirləri həmin ədəbiyyata həsr etmək istəyirəm.

Çöllərdə yaşayan şer sənəti heç də həmişə xalis sənət deyil. Şer var ki, köçəri üçün xüsusi praktik zərurətdir. Və şer qoşa bilmək bacarığı istənilən tayfa başçısının önəmli vəzifəsidir. Tayfa başçısı, eləcə də onun generalları və vassalları əksərən savadsızdır. Tayfanın ərazisi orta hesabla nəhəng qum düzənliyini əhatə etdiyindən və tayfanın döyüşçüləri hər yana səpələnib baş qərargahdan çox-çox aralı olduğundan başçı bu dəstələrlə elçi vasitəsilə əlaqə saxlamalı olur. Bu elçilər də həmişə savadsız olduqlarına görə xanın əmri yazılı yox, yalnız şifahi çatdırıla bilər. Elçi əmri əzbərləyir, onu bir neçə dəfə ağasına dinlədir və həmin xəbərlə yola çıxır. Tapşırığı elçi unutmasın, yaxud onun məzmununu dəyişdirməsin deyər, həmin əmrlər şerlə verilir. Mürəkkəb şerq qafiyə texnikasının və vəznin varlığı şəraitində şerin dəyişdirilməsi böyük çətinliklərlə üzləşir. Bundan əlavə, tanış qafiyənin, yaxud vəznin köməyi ilə unudulmuş sözü nəsrə olduğundan daha asan bərpa etmək olur. Belə halda şeriyat tək cə sənət deyil, həm də insanlar arasında dəqiq xəbərləşmə xidmətini mümkünləşdirən diplomatik qurumdur. Amma şerlə tərtib olunmuş əmr heç də qısa, əmranə və birmənalı olmamalıdır, o həm də ədəbi cəhətdən daha çox qiymətli olmalıdır, yəni sonsuz nəzakətlə, metaforlarla, alleqoriyalarla, zarafat və iqtibaslarla bəzədilməlidir. Deməli, hökm sahibi də ədəbi nəzakətə bağlıdır. Bu şerləşmiş əmrlərdən həm də idarəçilik ünsiyyətindən qıraqda iqtibas gətirilir və yaxşı şer yazan iqtidar sahibi daha cəsur, an-

caq ədəbi baxımdan dəyərsiz olan qəhrəmandan daha çox izzət qazanır.

Beləliklə, şərq idarəçiliyinin müdrikliyi ölkə atasına digər keyfiyyətlərlə yanaşı ilk öncə ədəbi istedadı lazım bilirsə, buna heç də heyrtlənmək olmaz. Bu cür dövlət əhəmiyyətli şərləri təkcə Azərbaycanda yox, köçərilərin yaşadığı hər yerdə, yəni Türkünstanda, Ərəbistanda, Şimali Afrikada və digər məkanlarda tapmaq olar. Bunlardan başqa, bir də xalis ədəbiyyat, necə deyərlər, ən qüdrətli şahdan tutmuş ən kasıb dilənçiyə qədər Şərqi hər yanında seçkin, nurlu xatın kimi rəftar edilən *l'art pour l'art*¹ mövcuddur. Gəncəbasarda ən qəddar azərbaycanlı qaçaq da, ən savadsız kəndli də Avropadakı yalnız tərkidünya estet və ədəbiyyatçının bildiyi şer sənətinə ürəkdən ehtiram bəsləyir.

Qaçqınlıqda yolumuz üstündəki hər kənddə, hər qəsəbədə ədəbiyyat sərraflarına rast gəlirdik ki, onlar da ilk salamlaşmadan sonra şəxsən özlərinin, ya da başqalarının qoşduqları şeri əzbərdən söyləyir və ədəbi yeniliklər barədə soruşurdular. Azərbaycanda, əslində elə İranda da, kənd-kənd, həyət-həyət gəzib dolaşan şairləri hər yanda şahənə qarşılayıb qulluq göstərirlər. Onların başından hörmət-izzət və armağan yağdırırlar, şerlərini dinləyirlər və sevincləri xüsusilə onda yerə-göyə sığmır ki, öz məhsulunu xərcləyib-tükətmiş şair keçmiş ustadların şerlərini deməyə başlayır. Azərbaycanda, yaxud İranda ölkəni gəzib dolaşan xalq şairi Səmərqənd və ya Təbrizdəki hansısa şərq ali məktəbində şəriyyətin yüksək sənətini öyrənmiş yetkin ustaddır.

Şərq universitetlərində təlim edilən şəriyyət elə zəngin bir elmdir ki, ondan həm də universitetlərdən kənar, şairlər məclisində və onların Gəncədəki, Şamaxıdakı, yaxud Azərbaycanın hər hansı bir guşəsindəki tarixi görüş yerlərində təlimlənmək olar. Orta hesabla onbeş il sürən belə təlim asan deyil. Oxuyandan o, istedadından başqa həm də səy və

¹ Fransızca oxunuşu: **lezar pur lezar** (Sənət sənət üçündür).

dözüm tələb edir ki, bu da Avropada bir çox doktor adının alınmasına yetərli olardı. Adi ədəbiyyat tarixindən başqa, şair qafiyə texnikasını, vəzni, nəzirəçilik elmini, improvizasiyanı və onlarca digər elm sahələrini, öncə də şərq şəriyyətinin canı və qanı olan təşbeh elmini öyrənməlidir. Böyük ustadların şerlərinə əsasən hesablayıblar ki, yüz sətirdə ən azı yüzdən yüz iyirmiyə qədər təşbeh var. Bir- və ikiqatlı təşbehlər var, elələri də var ki, onları başa düşmək üçün gərək xüsusi elm keçmiş olasan. Şair şer ustadının əmrinə əsasən ikiqat-, üçqatmənalı şerlər qoşmağı bacarmalıdır, elə şerlər ki, farsca, yaxud ərəbcə oxunuşundan asılı olaraq həcv, yaxud təsəvvüfdür, misralar var ki, məhdud sözlüyə malikdirlər, məsələn, yalnız coğrafi məfhumları bildirirlər və avropalı şairi hövsələdən çıxaran digər sənət nümunələri.

Mən özüm şerlər bilirəm ki, soldan sağa, yuxarıdan aşağıya, aşağıdan yuxarıya oxunduqda həmişə eyni mənanı verirlər və azərbaycanlı çobanı da, iranlı şahı da eyni cür rıqqətə gətirirlər. Şairlər var ki, müəyyən səsləri işlətməməyə and içiblər¹ və yenə elələri tapılır ki, xüsusi terminlərdən təşbeh yaratmaqdan zövq alırlar. Həmçinin təşbehlər lüğətləri var ki, orda hər məfhumun yanında onun bütün təşbehləri və qafiyələri göstərilmişdir. Nəhayət şair həm də şəriyyətin şifrini başa düşməlidir; bu elə mürəkkəb bir sənətdir ki, müəyyən rəqəmlərin arxasında müəyyən anlayışları, anlayışların arxasında şerləri və şerlərin arxasında yalnız sərrafa anlaşılıqlı olan şifri gizlədir. Şairin şifrini təhsil görmüş şairdən başqa heç kim aç bilməz. Ona görə də Azərbaycandakı xan saraylarında həmişə şairlər saxlanılırdı ki, onlar da müharibə başladığı təqdirdə ölkəni

¹ Müəllif burada «dodaqdəyməzləri» və «diltərpənməzləri» nəzərə çatdırmaq istəyir.

dolaşıb məlumat xidmətini yerinə yetirirdilər. Hansı şairinsə şifrinin düşməni əlinə keçməsindən qayğılanmazlar, çünki onun mənasına varmaq üçün gərək riyaziyyatçı, ədəbiyyat tarixçisi, şair, kalliqraf, dinşünas və əlkimyaçı olasan.

Həmin şifrini ən asan nümunəsini burda açmaq istəyirəm. Bilərəkdən istənilən mütəxəssisin lağlanacağı ən asan nümunəni seçirəm. Çətinlərini vermək burda mümkün deyil.

Məsələn, sultana əğyarın adını bildirmək istəyirlərsə, ona nöqsansız vəznə bu şəri yazırlar: «Səni birliyin Kəəbəsinə buraxırlarsa, həccin sütunlarını tik və Allahı həmd et». Mütəxəssis olmayan kəs söhbətin müəmmadan getdiyini əvvəlcə qəti başa düşməyəcək, amma bu, doğrudan da belədir. Bütün şer «həccin sütunlarının tikintisi» sözlərinə vəznəli bir əlavədir. Müəmmarı da onlar gizlədir. Qalanların az və ya çox dərəcədə aydın mənası var və açıqlaşlarına ehtiyac duymurlar. Mənası belədir: «Uzun vüsaldan sonra / ağır həcc ziyarətindən sonra / sevgilin sənin ürəyinin səsinə səs versə / onunla birliyin Kəəbəsinə yetişsən / onda Allahı həmd et». Elə bu sözlərin özündə eyham var ki, vüsaldan sonra sultan çətinliklərlə üzləşəcək. Sonrakı anlaşılmaz cümlə əğyarın adını ehtiva edir. Zira «həccin sütunları»¹ **həcc** sözünü təşkil edən samitlərdən ibarətdir. Hərflərin adı **ha** və **cimd**dir. Burda tələffüz edilməli olan söz «**həmd**»dir. Bu sözü **hacimlə** birləşdirəndə «**hacimhəmd**» alınır, bu da «**o**» və «**e**» hərfləri yazılmadığına görə xüsusi isim kimi Hacı Məhəmməd deməkdir.

Aydın görünür ki, Azərbaycanda şair olmaq asan iş deyil. Deyildiyi kimi, mənim misalım çox primitivdir. Şərdə müəmmalar qurmaq və onları açmaq bacarığı ilə yanaşı şairin vəzifəsinə həm də parodiya qoşmaq aiddir. Müəmma qurub açmaq əslində hər bir kübar şərqlinin mənəvi savadının tərkib hissəsidir.

Amma şeyird şair olmazdan öncə böyük bir şura qarşısında xüsusi imtahan verməlidir ki, burda da onun elmi hazırlığının

¹ **Həcc** sözünün mənasını almandilli oxucular başa düşsün deyər, müəllif mötərizədə onun almanca izahını (Pilgrtfahrt) verir.

və ədəbi istedadının əsaslandırılması üçün namizədə çoxlu suallar verilir. Verilən tapşırıqlar çox vaxt əsl qroteskdir. Məsələn: «Sevgilinizin əndamını sonetdə nə ilə müqayisə edərdiniz? Bəs arvadınızın əndamını?» və sairə.

Diplom almış şair bundan sonra hər yanda yüksək şərəf sahibi olur və digər alimlərdən fərqli olaraq öz bacarığı ilə pul qazanmaq haqqı qazanır. Bunu o, çox vaxt böyük uğurla edir. Səyyar, yaxud oturaq şairlərin əksəriyyəti yetərincə sərvətə çatır, çünki Şərqdə elə adam tapmazsan ki, şairdən honorar əsirgəsin, hətta ən kəsib kəndli də yaxşı şer üçün kök erkəyini, yaxud minik eşşəyini qızırğalanmır. Deyilənlər təkcə Azərbaycanca yox, bütün islam Şərqinə xasdır.

Azərbaycanda bundan başqa bir ədəbi ənənə də var ki, o, digər ölkələrdə çoxdan itib getmişdir və mən onu qaçqınlığın dövründə müşahidə edə bildim. İngilab və qiyamlara baxmayaraq o hələ də davam etdirilirdi. Mən əvvəllər bütün xan saraylarında adi hal olan və bugün də azərbaycanlı kəndlinin ürəyini rıqqətə gətirən şair deyişmələrini nəzərdə tuturam. Onlar təşkil olunanda buraya təkcə kəndin bütün sakinləri deyil, həm də bölgənin bütün ədəbiyyat dostları toplaşırlar. Deyişmələrdə hər şair iştirak edə bilər və onlar açıq havada keçirilir. Şairlər öz şerlərini ucadan oxuyur, ya da iştirakçılardan xahiş edirlər ki, mövzu seçsinlər. Sonra onlar həmin an improvizə edirlər. Bu deyişmələrdə ad-san fərqi yoxdur. Ən qüdrətli feodal cır-cındır içində olan dilənçi ilə deyişir. Özü məğlub olursa, qarşıdaşını təbrik edir, ustadın qarşısında baş əyib onun əlini öpür. Ustad şair gül-çiçəyə tutulur və gül-çiçəklə bəzədilmiş qalib arabasında bölgəni dolaşır.

Mən yalnız bir deyişmənin şahidi olmuşam ki, o da sensasiyaya çevrilmişdi. Həmin deyişmədə onaltı yaşlı adsız dilənçi qız qalib gəldi, sevgi şerlərini Aya həsr etmiş bu qız həmin şerləri oxuyub qalib çıxdı. Amma o bütün təltiflərdən imtina etdi, çünki, dedi ki, kimi, Aya vurulmuşdu və yalnız şerlərini ona qoşub onun üçün yaşayırdı.

Qərçəkdən də o, çay kənarında yaşayıb hər axşam suda öz

sevgisinin əksinə tamaşa edirdi, həddən ziyadə gözəl olmasına baxmayaraq çadra örtmürdü. Eşitdiyimə görə sonralar o, aylı bir gecədə Araz çayında boğulub.

Yalnız Zərdüşt məmləkətinin ən ucqar guşələrində belə olaylar mümkündür, başqa heç yerdə yox, hətta Şərqdə də. Hər halda ölkəni mənim gördüyüm kimi öyrənmək çətindir.

Qərib şəxs yalnız key, cansıxıcı kəndliləri görür ki, onlar da anlaşılmaz bir dildə danışır, yad və qorxulu xarici görkəmə malikdilər və cır-cındır içindədilər. Qərib heç vaxt şair bayramlarına buraxılmayacaq, malyariyadan xəstələnməməsinə üstünlük veriləcək. Və özü şairlər yığıncağını gördüyünü güman etsə, yalnız sivilləşməmiş kənd sakinlərinin məclisini görəcək ki, onları da başa düşməyəcək və bunlar da onu başa düşmək istəməyəcəklər.

Ona görə də bu yad Azərbaycana onun şəri xatirinə baş çəkməyi heç kəsə məsləhət görmürəm. O burda heç nə görməyəcək.

Bununla belə, o, süni qəliblənmiş kəllə sümüyü ilə, Böyük İskəndərin qoşa buynuz formalı saç düzümü ilə, heç bir feodalın hücum çəkmədiyi qalalarla, inək cıdırı, xəncər rəqsi, sevgi nəğmələri və şair yarışları ilə və son olaraq Aya vurulmuş və onun sudakı yersəl şəkli ilə nişanlanmış onaltı yaşlı çadrasız qızları ilə ordakı dağ və çöllərdə məskunlaşan qəribə bir xalqdır.

Bugün bunların hamısı batıbmı? Bundan xəbərim yoxdur! Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası xalqı azad edib, oyadıb, çekanın zindanlarına atıb və ruslaşdırıb. Haçana qədər?

ŞEYTAN İBADƏTÇİLƏRİNİN YANINDA

Səyahətimiz gözlədiyimiz kimi keçdi. Sakinləri səyyah dostumu şübhəli-şübhəli süzən müsəlman kəndlərində mən camaata üz tuturdu ki, burada da dostuma zəmin durub onu tam etibarlı adam kimi qələmə verirdim. Erməni kəndlərində biz rollarımız dəyişirdik və bu dəfə də mən dost və etibarlı insan kimi təqdim edilirdim. Bir çox hallarda keçmiş inamsızlığı aradan qaldırmaq üçün bir-iki söz bəs edirdi.

Erməni və müsəlmanlardan başqa çeşidli çalarlara malik digər xalqlar bu ərazilərdə bizə bəlli olmadığına görə sərhədə vaxtında və maneəsiz çatacağımıza ümid edirdik. Lakin məlum oldu ki, Zərdüştün vətəni biz yetərinə tanımırıq və mən xeyli heyrtləndim o vaxt ki, kiçik bir kəndin sakinləri növbəti kənddə ermənilərin yaşamamasına baxmayaraq oraya bələdçi verə bilməyəcəklərini söylədilər, çünki bu kənddə əllərindən nə desən gələn şübhəli insanlar yaşayırlarmış.

Hər yerdə xüsusən ehtiyatlı olmağımızı məsləhət görəndən və hər yandan təhlükə gözləyən erməni neft maqnatı o saat naraht oldu və soruşdu ki, bu şübhəli kəndə hansı din, hansı irq, hansı meyl və hansı adət hakimdir. Hürkək tərəddüdüdən sonra kəndlilər bildirdilər ki, növbəti kənddə yezidlər¹ yaşayır. Onların dediyinə görə, yezidlər şeytanpərəstidirlər və buna görə də hər şeyə qadirdirlər. Amma bolşevik dəhşətindən sonra istənilən pərəstlik, hətta şeytanpərəstliyin özü də bizə müsbət dəyərdə göründüyündən çəkinmədən yolumuza davam etməyi və şübhəli inanc icmasına qonaq olmağı qərara aldığımız. Yezidlər bizi xoş üzlə qarşıladılar, bizi azərbaycanca dindirib varlıqlarında şeytansayağı heç nə bürüzə vermədilər. Ortada hansısa ibadət məkanının və inanc başçısının olmaması isə onu göstərirdi ki, burda düz-əməlli işlərlə məşğul olurlar. Biz bir neçə günlüyünə həmin yezid kəndində qaldığımız və kənd ağsaqqalından onların bu qəribə kultu barədə tədricən məlumat topladıq.

Yezidlərin əksəriyyəti Türkiyədə, bu inancın yaradıcısı

¹ Müəllif bu sözü orijinalda da «**yezid**» (Jesid) işlədir.

Şeyx Adlinin qəbrinin yerləşdiyi Anqorada¹ yaşayır. Bu inancın – xəbər tutduğum qədər – qara messelər² və Avropa satanizmi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Azərbaycandakı şeytanpərəstlər dinc və çəkinəcəqli insanlardır, fəqət Günəş işığından qorxurlar və digər dinlərin allahlarına dəyib-dolaşmırlar. Onların özünə isə şeytan daha doğmadır. Ona qızıl tovuz quşu donunda səcdə edirlər.

Yezidlərin baxışına görə, Allah yalnız yaxşılıq və xeyirxahlığa qadir və buna görə də səcdəyə ehtiyac duymayan uzaq və əlçatmaz bir varlıqdır. Şeytan isə, əksinə, insanın yanındadır, onun taleyinə hökm edir və yalnız pisliklər etdiyinə görə yumşaldılmalı və səcdə edilməlidir. O da bəlli deyil ki, kim daha qüdrətlidir, Allah, yoxsa şeytan; ona görə də, insan onsuz da Allahın xeyirxahlığına sığına bildiyi üçün, Allaha gəc baxan, əslində isə hamı ilə yola gedən doğrucul şeytanın mərhəmətini qazanmağa çalışmalıdır. Bu, yezidlərin, güman ki, atəşpərəstliyin son qolu kimi anlaşıla bilən rəsmi baxışıdır.

Hər halda qonşuları onların həyata belə incə baxışına ürək qızdırmırlar və ağıllarına gələn hər cinayətdə, hər bəd əməldə yezidləri günahkarlandırırlar. Məsələn, farslar hesab edirlər ki, yezidlər Hüseyinin qatili xəlifə Yəzddən qopub gəlirlər və buna görə də hamısı lənətə layiqdir. Türklər deyirlər ki, yezidlərə yalnız erkək sevgisi tanışdır və qeyri-təbii yolla artıb-çoxalırlar və sairə.

Yezidlərin xeyli ürpəşdirici, ancaq cinayətli heç nəyi ehtiva etməyən sabit ritualı var. Hər il avqust ayında yezidlər müdrik Şeyx Adlinin qəbri başına yığılır və orda qızıl tovuz quşunun dövrəsində özlərinin məşhur rəqslərini ifa edirlər. Rəqs Günəşin batışı ilə başlayır və bütün gecəni davam edir. Rəqs edənlər əllərində məşəl tuturlar və gözəl, ağ paltar geyirlər. Rəqs zamanı Şeytana mədhiyələr oxuyurlar. Rəqqasların yaratdığı çevrənin ortasında «Yeşt»in, yaman ruhun, simvolu sayılan qızıl tovuz quşu dayanır. Çevrədə, onun yanında rəqsi cəhənnəm musiqisi ilə müşayət edən musiqiçilər əyləşirlər. Şeyxin məzarı üstündə qərar tutmuş tovuz quşunun lap yaxınlığında yezidlərin hökmdarı, şeytanın yer üzündə qəbul edilmiş təmsilçisi dayanır.

¹ **Anqora** – Ankaranın Avropa mənbələrindəki qədim adı.

² **Messe** – xristianların dini ibadət ayını.

Şərq iqtidarları həddən artıq tolerant olduqlarına və hər cür inanc icmasını dəstəklədiklərinə görə, «şeytanın yer üzündə təmsilçisi» də rəsmən tanınır və onunla bir növ yüksək ləyaqət sahibi kimi davranılır. Deyilənə görə, bir müddət o hətta hökumətdən öz adına layiq məvacib alıb. Hər il öz təmsilçilərini Azərbaycandan şeytan rəqsinə göndərən bu şeytanpərəslər çox dinc adamlardır və şeytanın qüdrətinə inanmaq istəməyən qonşularının sadələvhlüyünü lağa qoyurlar. Şəxsi rəftarda onlar hürkək davranırlar. Yeganə gözə çarpan şey onların Günəş işığından qaçmasıdır. Günəşi sevmirlər, ondan gizləniirlər və başqa məcburiyyət olmur, yalnız qaranlıq düşəndə evlərini tərki edirlər. Onların kəndləri yeganə kənd idi ki, burda nə mən, nə də yol yoldaşım bir-birimizə məsləhət verəsi olduq.

Azərbaycanla yolumuz tam bir ay davam etdi. Azərbaycanı Qürcüstandan ayıran sərhəd çayına maneəsiz-filansız çətdi. Bir dəfə də olsun, yeni iqtidar sahibləri ilə rastlaşmadıq, bu da yalnız onunla izah edilə bilər ki, kəndlilər bizi həmişə bolşeviklərin ayaq basmadığı kəndlərlə aparırdılar. Kəndistanda ruslar, deyəsən, ümumiyyətlə az fəal idilər, yəqin ona görə ki, neft çöllərindən o yana başlayan Azərbaycan üçün onlar az maraq göstərirdilər və buralarda qiyamlar olmur, dusa və onları şəhərlərdə rahat buraxırdırsa, bundan razı qalırdılar. Yalnız üsyanlardan sonra qırmızı süvarilər ölkəni çapıb keçdilər və hər yanda öz qanlı izlərini qoydular.

Onlar bizə rast gəlmədilər, balıqçılıq sənədlərimiz əslində kifayət qədər şübhəli olduğuna görə, biz çox ehtiyatlı tərpənidik. Sərhədə çatar-çatmaz yol yoldaşımın çayı tez-tələsik üzüb keçməkdən və bolşevik cənnətini tərki etməkdən savayı ayrı həsrətli arzusu yox idi. Yalnız yoldaşlıq duyğusundan o, atamla görüşəcəyim yeri tapmaq üçün mənimlə çay boyunca getdi. Amma biz çaydan biraz aralı dolaşırdıq, çünki ordakı bolşevik sərhəd qaraulu şeytanpərəstlərdən və ölkənin içərilərindəki inək cıdırından hələ də xeyli qorxulu idi.

Orda bizə səyahətimiz boyu yeganə bədbəxtlik üz verdi. Sərhəd ərazisinin və sərhəd qaraulunun yaxınlıqda yerləşməsi sayəsində bolşeviklərin kim olduğunu bilən hansısa kəndlilər bizdən şübhələndilər ki, ən azı çekanın, ya da hansısa şuranın nümayəndəliyik. Bizim köklü neft maqnatları olmağımız bərdə Azərbaycanda və ermənicə ləlimələrimizə baxmayaraq bizi kənddə həbs edib üstümüzə axtarış apardılar. Bu vaxt balıqçı

sənədlərimizi tapdılar, kənddə bir savad əhli tapıldı, o da kağızları oxuyub təsdiq etdi ki, biz çılxaqanlı bolşeviklər.

Vəziyyət hədəli oldu, kəndlilər başlarını qaşdılar, mübahisə apardılar və axırda bildirdilər ki, biz aşağıdakı cəzayə məhkum olunmuşuq: Bizi soyundurub ağaca bağlayacaqlar; qarnımıza taxtadan boş qutular bərkidəcəklər ki, onların da ağızı qarnımıza toxunacaq. Qutunun içindəki ac siçanlar, istəsələr, içalatımızı gəmirə bilərlər. Bu vaxt bilinəcək ki, biz bolşevik, ya yox. Yol yoldaşım az qala aqlını itirdi.

Vəziyyət getdikçə gərginləşdi; bizi ağacın yanına apar-mazdan qabaq kənd ağsaqqalı gəlib xəbər verdi ki, Bakıdan əsilli-nəcabətli kübar bir bəy gəlib və o, Bakıda hamını tanıdığına görə bizi görmək istəyir. Məndə umud qığılcımı yarandı ki, bu qərib, hər ikimiz olmasaq da, ya məni, ya da yol yoldaşımı tanıyar. Amma baş verənləri mən heç yuxumda da gözlə-mirdim.

Qapı açıldı və bu izzətli qərib kəndlilərin müşayətində içəri daxil oldu. Əvvəlcə gözlərimə inanmadım. Milli geyimdə xəncər və digər qətl yaraqları ilə silahlanaraq dəri papaqda və Azərbaycan yapıncısında – bu görkəmdə onu hələ heç vaxt görməmişdik – qarşımda doğma atam dayanmışdı.

Bu mənə indiyə gədər nəsib olmamış ən böyük xəşbəxtlik idi.

Artıq üç gündən sonra biz üçümüz də Gürcüstanda köhnə dostumuz knyaz Cakelinin sərhəddəki malikanəsində idik. Atam Bakıdan qaçarkən başına gələn qəribə macaraların necə baş verməsini, eləcə də sərhədi keçərkən düşdüyümüz durumu burda və bugün təsvir edə bilmirəm. Eyni yolla, yalnız başqa bir sərhəd kəndindən qaçmış tanışlarımdan biri bu xırdalıqları hardasa söyləyib. Nəticəsi də o olub ki, həmin sərhəd kəndi, eləcə də sərhəd ərazisinin əksər sakinləri bugün daha mövcud deyillər.

Onlar çekanın yolunu tutmalı olublar. «Xalq düşmənlərini dəstəklədiklərinə görə». Mən bu yerdə susmaq istəyirəm.

MÜQƏDDƏS GEORQİNİN TORPAĞI

Knyaz Cakelinin malikanəsində bizi çox səmimi qarşıladılar. Atam dincəlmək üçün orda qaldı, və mənə təkbaşına Qürüstənin paytaxtı Tiflisə göndərdi ki, ağır qaçqınlıqdan sonra burda Şərqi cənnəti sayılan şəhərin həyatı ilə tanış olum.

Təəssüf ki, Tiflisə dustaq kimi, faş olunmuş çox şübhəli bolşevik kimi gəlib çatdım. Vağzalda yolüstü şəxsiyyətim gürcü zabitinə həddən artıq şübhəli göründü. Sənədlərimi soruşdu, bu sənədlər də məndə yox idi, məlumat almaq istədi ki, bunları da mən verə bilmədim. Mənim bolşevik təşviqatçısı kimi Gürcüstana gəlməyimi söyləməsi bu dəfə mənə elə qrotesk göründü ki, heç ona etiraz etməyə də cəhd etmədim, əksinə rahatça həbs olunmağıma razılıq verib qorxulu dövlət çevrilişçisi kimi Tiflisə yol aldım.

Gəlişimdən zabit daxili işlər nazirliyinə teleqram vurub özünün kriminalist uğurunu çatdırmış və əlavə qüvvə istəmişdi. Mənim kimi təhlükəli bir insanı qorumaqda onun üç əsgəri yetərli görünməmişdi, çünki dediyi kimi, belə bir imkanı da nəzərdə tutmaq lazım idi ki, məsuliyyətsiz ünsürlər vağzalda mənə azad edə bilərlər, yaxud mən özüm qaçış cəhdində bulunaram.

Bunun nəticəsində vağzalda mənə gürcü dəstələrinin tam batalyonu qarşıladı ki, onun da ortasında mən – bütün insanlara qorxu tələp edərək – paytaxta daxil oldum. Mənə əsas küçə ilə aparırdılar və təəssüf ki, eskordun maneəsi altında Qafqazın ən gözəl şəhərini ömrümdə birinci dəfə görürdüm.

Küçələrin birinin tinində Bakıdan tanıdığım yaşlı gürcü cənab qəflətən gözümə sataşdı. O, maraqla bizim dəstəyə tərəf baxdı.

Mən ona əl edib azərbaycanca qışqırdım:

- Rusların əlindən yenidən qurtarmışdım, indi də Sizin daxili işlər naziri mənə həbs edib.

Cənab halımı başa düşdü, səmimiyyətlə əl edib əlini dəstənin qarşısında yuxarı qaldırdı. Batalyon bir nəfər kimi yerində durdu. Zabit irəli yeriyib raport verdi:

- İaətlə bildirirəm ki, əsl adı hələlik bəlli olmayan təhlükəli dövlət canisini siyasi canilər şöbəsinə aparmaq tapşırığı almışam.

Cənab gülümsəyib ikinci dəfə əli ilə işarə verdi. Zabit geri çəkilib əsgərlərinə bağırdı:

- Çəkil! - Dərindən nəfəs alıb bir anlığına gözlədi, sanki yuxudan ayılmışdı və sonra hərbi tərzdə qışqırdı. - Məhbus azaddır!

İrəli yeriyib hazırda adını unutduğum bu mehriban kişinin əlini sıxdım və dedim:

- Minnətdaram ki, daxili işlər nazirinizin gicliyini düzəltdiniz. Bit-birənin içində yatmağa həvəsim yoxdur. Necə olur ki, - çasıb qalmış halda sözümə davam etdim, - Siz səfeh daxili işlər nazirinizin əmrini geri götürə bilərsiniz?

- Xırda şeydir, - tanışım arxayınlıqla dilləndi, - Bunu hər vaxt edə bilərəm, bu ölkədə daxili işlər naziri elə mən özüməm.

Həmin gecəni mən bu mehriban yaşlı cənabın evində qaldım və ertəsi gün hotelə köçdüm. Burada onlarla azərbaycanlı mühacir tapıb tədricən bolşevizmdən dincəlməyə başladım. Tiflisin küçələri ilə gəzib iri buynuzlardan gürcü çaxırı içdim və məşhur kükürtlü hamamlara getdim; bu hamamlar barədə deyirlər ki, o, xacədən kişi yarada bilər. Hamamların bu keyfiyyəti yüzəlli il öncə ölkənin bəlasına çevrildi. Özü xacə olan İran şahı Ağa Məhəmməd Xan Gürcüstanı tutub Tiflisi viranə qoydu, bütün qadınları müsadirə edib kükürlü hamamlarda çimməyə başladı. Gürcülərin dedikləri kimi, şah dinsiz olduğuna görə, bunlar ona kömək etmədikdə o, ölkəni bir daha viranə qoyub bütün kişiləri qırdı və vətəninə döndü. Qüdrətli sərkərdə və müdrik insan kimi tanınmış Fətəli Şah hərəmxanası olmayan yeganə şah olub. Qardaşı onun üçün böyük uğurla şahzadələr törədib, zira Ağa Məhəmməd Xan özündən sonra şah evladdarı sayılan üçyüz qardaşoğlu qoyub gedib.

Müqəddəs Qeorqinin torpağı Qeorgiya, yaxud Gürcüstan əbədi bahar ölkəsidir. Gürcülər xristyandırlar, irqlərinin mənşəyi bugün hələ bəlli deyil. Bizansın və digər xristyan ölkələrinin minnətdar olduqları gürcü incəsənəti və mədəniyyəti xristyanlıqdan öncəki qədim dövrdə meydana gəlmişdi. Gürcüstan indi geriye dönüb üçminillik bir mədəniyyətə baxır.

Gürcüləri xristyanlığa tapındıran müqəddəs Nino bu döyüşkən ölkədə kilisə və monastrların əsasını qoydu. Bu kilisə və monastrlarda yaşayan rahib və keşişlər həm də sərkərdələr olaraq qaldılar, kafirlərlə, gürcü knyazları ilə döyüşdülər, Bö-

yük Tamara hakimiyyətə gələnə qədər yendilər və yenildilər; Şərqi ən gözəl kraliçası Gürcüstanı birləşdirirdi və hər il düşmən köçərilərin böyük axınla ölkəyə soxulduğu Daryal dərəsində daşdan nəhəng bir divar hördürdü. Həmin Tamara müqəddəs Nino ilə yanaşı Gürcüstanın ən böyük milli qəhrəmanıdır və bugün də bütün Qafqazda tərənnüm edilir.

Tiflis ətrafındakı qaşqabaqlı Daryal dərəsinin qurtaracağında Mtskheta qalası baş qaldırır ki, burdan da Tamara öz torpaqlarını və kişilərini idarə edirdi. Bu qalada o, generallarını, keşişlərini, cəngavərlərini, knyazlarını, tacir və kəndlilərini qəbul edirdi. Hər kişinin onun yanına girməyə ixtiyarı vardı, üstəlik hər kəs onun məşuqu ola bilərdi. Kraliçanın hüzuruna yeriyib öz arzusunun ucadan söyləmək yetərli idi. Heç kəsə rədd edilmirdi. Hər gürcünün kraliçaya ilə yatmaq hüququ vardı.

Kraliçaya isə «1001 Gecə»ni oxumuşdu. Hirsli sultan Şahirşahın günün doğuşunda özünün təzəkəbinli arvadlarını necə yox etdiyini gözəl bilirdi. Həmin qadınların intiqamını almaqda özünü borclu sayırdı. Buna görə də hər səhər xacə gəlib kraliçanın xoşbəxt məşuqlarının başını üzürdü, hətta bunlar ən cəsur generallar olsa belə. Bu minvalla onun diplomatik müdriyyəti eyni zamanda həm də öz sevimli təbəələri arasındakı bir çox lüzumsuz paxıllığı yan ötürmüş olurdu. Baş kəsilməmiş cəsədlər Araqva çayına atılırdı. Tamaranın bu əzəmətli sevgi bacarığı bugün də gürcü, fars, rus, hind və erməni şairlərini bu tədbirli kraliçaya mədhiyyələr qoşmağa sövqəndirir. Tamaranı mədh etməkdə şairlərin şəxsi nədənləri də vardı. Zira tək bircə nəfər xacənin qılıncına deyil, təbəələrin həsədinə mürüz qaldı; bu, məşhur dastanı «Pələng dərisi geymiş pəhlivan»la öz kraliçamını əbədiliyə qovuşdurmuş böyük gürcü şairi cəngavər Şota Rustaveli oldu. Bu şair və kraliçadan mənəb baxımından öz qeyri-leqal mənşəyini danan və on il öncə həmin mənşə gürcü sosialistləri tərəfindən faş edildikdə Parisə köçən məşhur knyaz soyu yarandı.

Müdrik kraliçaya və vurğun şair barədə ətrafda minlərlə lətifə dolaşır. Onların hər ikisi bugünün özündə də Gürcüstanın mənəvi başçıları sayılırlar.

Rustaveli və Tamara qədim dövrün obrazlarıdır. Gürcüstanın bugün də müasir, müqəddəs ocaqları var. Tiflis ətrafında, romantik bir dağın üstündə müqəddəs Davudun monastırı yerləşir. Gürcü qızları bazar günləri bu monastra ziyarətə çıxırlar,

orda nəmi qurumamış məzar divarının yanında dayanıb hürkək-hürkək bir-birilərinə baxırlar. Axırda özlərində cəsərət tapıb aşağı əyilirlər, xırda qranit daşları yerdən qaldırıb ürəklə divara sıxırlar. Daş divarda yapışib qalırsa, bu o deməkdir ki, qız həmin il cəsur və döyüşkən bir oğlana ərə gedəcək. Cavan oğlanlar ətrafdakı kolluğa gizlənib pusurlar, bu il kimin ərə gedəcəyini müəyyənləşdirirlər, xoşlarına gələn qızın arxasınca düşüb tanış olmaq və qızın rəğbətini qazanmaq üçün onu evə qədər ötürürlər.

Bu adətin yarandığı məzar divarında və məzarlıqda hansısa gürcü qəhrəmanının nəşi saxlanılmır. Müqəddəs Davudun monastırı yanında bir rus, özü də adlı-sanlı rus, cənabi gizli müşavir Qriboyedov, əlahəzrət çarın İrandakı səfiri dəfn olunub. Görkəmli rus şairlərindən biri olan Qriboyedov yalnız təsadüf nəticəsində diplomat, səfir və nazir olmuşdu. Rus-İran müharibəsində rus baş qərargahının gənc ataşesi idi. İranlılar məğlub oldular və əlüstü barış təklif etdilər. Rusların ali baş komandanının əlinin altında müvafiq rus diplomatı olmadığına görə sülh danışıqlarının aparılması ataşə Qriboyedova tapşırıldı. İranlılara parlaq sülh şərtlərini qəbul etdirmək ona müyəssər oldu. General onu sülh xəbəri ilə kuryer kimi Peterburqa, Birinci Nikolayın hüzuruna göndərdi.

Qriboyedov bir cibində sülh müqaviləsini, digər cibində isə özünü bundan sonra büsbütün ədəbiyyata həsr etmək üçün eyni anda təqdim etmək istədiyi istefa ərizəsini aparırdı. Çar Qriboyedovun istefasını qəbul etmədi, onu ədəbiyyatın ağışuna atmaq istəmədi, əksinə, otuzyeddi yaşı təzəcə tamam olmuş bu insana gizli müşavir, nazir adı verib onu Tehran sarayına səfir təyin etdi.

Qriboyedov boyun əyməli oldu. İrana gedərkən Gürcüstanın paytaxtında onbeş yaşlı prinses Nino Çavçavadze ilə yolüstü ailə qurdu və onu özü ilə Tehrana götürdü. Bu ailə birliyi cəmi bir neçə ay sürdü. İranlıların şahın özündən də gözəl şerlər yazan Qriboyedovdan zəhlələri gedirdi, arxasınca deyirdilər ki, sülh müqaviləsinə əsasən şahın hərəmxanasındakı qadınları aparmaq istəyir.

Ona qarşı qiyam qaldırdılar. Xacə və ruhanilər tərəfindən dəstəklənən qara camaat səfirliyin binasına hücum çəkdi, bütün işçiləri, axırda da şair-səfirin özünü öldürdü. Yalnız təsadüfən yay iqamətgahında olan prinses Çavçavadze sağ qaldı, o

da ərinin cəsədini götürüb Tiflisə gətirdi və müqəddəs Davudun monastrında torpağa tapşırdı. Bundan sonra Qriboyedov şəhid, şair və sevgili kimi çox tezliklə bütün Qafqazın milli qəhrəmanına, qəbri isə cəsur və döyüşkən ərlər axtaran yeni-yetmə qızların ziyarətəgahına çevrildi.

Çox vaxt müsəlmanlar kimi örtülü gəzən bu gürcü qızları dünyanın ən gözəl qadınlarıdır. Bəzi iraq əyalətlər, məsələn, Abxaziya, yaxud Minqereliya bu qadınlarla bədnamdır. Danışır ki, keçmiş sultanlardan biri bu məmləkətlərə getməyi öz təbəələrinə yasaq edibmiş, çünki qürbətdə qadınların gözəlliyinə bənd olmuş təbəələr bir daha geri dönmürlərmiş. Abırhəyaya o qədər məhəl qoymayan digər sultan isə dilənçi olub, çünki o, xəzinəsini hiyləgər xacə vasitəsilə hərəmxanasına gətirdiyi qadınlarına xərcləyib. Bizlərə gəlib çatan bu məlumat doğru deyil. Çox güman ki, həmin sultanı xacələr tar-mar ediblər, zira Gürcüstanın qızlarını onların abxaz ataları uzun əsrlər boyunca bütün dünyaya satmışlar. Mərakeşdən tutmuş Çinə qədər bir dənə də hərəmxana tapmazdın ki, orda abxaz qadını saxlanılmasın, bircə qul alverçisi görməzdin ki, satdıqlarının içində onlardan olmasın. Mərakeşdən tutmuş Çinə qədər Əlcəzairdə, Misirdə, Suriyada, Türkiyədə və İranda qanlarının yarısı, yaxud dördüçü gürcü qanı olan və abxaz qızlarına, analarının yerlilərinə üstünlük verən sultanlara rast gələrdin.

Əslində bu qızların gözəlliyi xalqının əfsanələrində özünə layiqli bir izahat tapır. Abxazlar qədim dövrün əsrlər boyu zəncirə vurulmuş qüdrətli bir igidindən baş alıb gəlirlər. Bu igidin qara ciyərini hər gün qartal parça-parça edirmiş. İgid Allahın sevdiyi bəndə tərəfindən azad olunub. Qartalı öldürüb, dağlarda qalıb və orda ailə qurub. Abxaz xalqı və bununla da dünyanın ən gözəl qızları ondan törəyib. Turistlərə cüzi bir məbləğin müqabilində qızlarla yanaşı, zəncirə vurulmuş Prometeyin əzab çəkdiyi qayanı da göstərirlər.

Qızlar nə qədər gözəldirsə, kişilər də bir o qədər cəsurdurlar. Əgər bugün dünyanın hansı küncündəsə ölümün gözü-nə dik baxma, qadına ehtiram, qan tökmə, intiqam və nəgmə dolu bir cəngavərlik qalıbsa, o yalnız Gürcüstanın Prometey nəslinin məskəni sayılan əyalətindəki Abxaziyadır.

Avropa və Asiyanın ölməkdə olan cəngavərliyi bugün Gürcüstanın dağlarına çəkilib. Orda xalqın içine dərin kök atıb. Siyasət olmasaydı, o, gözəl landşaftı, əzəmətli dağları, çayları,

dərələri, palma ağacları, qəsləri, qızları və şairləri ilə ordakı həyatı cənnət bağına döndərərdi. Nəqədərki siyasət gəlməmişdi, gürcünün həyatı cənnətsəl yuxuydu. O, dünyanın ən açıqürəkli, ən coşqun, ən sevimli, və şübhəsiz ki, ən qonaqpərvər xalqıdır. Həyatın ləzzətini yalnız Gürcüstanda dadmaq olar. Yalnız ordadır insanı dəmləndirmədən alovlandıran şərab, yalnız ordadır insana xoşbəxtlikdən başqa heç nə gətirməyən qızlar və ölümsüz keçən döyüşlər. Gürcü rəqs edir, oxuyur və sevir, iri şərab buynuzlarını boşaldır, hərdən də xəncərini qınından çıxarıb at belində dağlara çapır, nəğmələr qoşur, hər hansı başqa yaşayış tərzini yanlışı sayan əminliklə lətifələr danışır. Gürcü olmaq, Gürcüstanda yaşamaq böyük xoşbəxtlikdir. Gərək bütün dünya Gürcüstan olaydı.

Tiflisdə aylarla qaldım, əvvəlcə tək, sonra sərhəddən gəlib ölkəni mənə göstərən atamla. Deyildi ki, siyasət olmasaydı, bugünə qədər orda qalardım. Gürcüstan İkinci İnternasionalın prinsiplərini dünyada birinci həyata keçirməsi ilə tanınan demokratik respublikaydı. Həmin İnternasionalın nümayəndələri Kautski, Vandervelde və Makdonald Gürcüstana gəldilər, gürcü şərabı içdilər, gürcü xalqına məftun olub gürcü hökumətinə xoş diləklər söylədilər. Onlar çıxıb gedəndə isə artıq respublikanın günləri sayılırdı.

Sovet Rusiyası Gürcüstana müharibə elan etdi. Xarici səfirlər hökumətə başsağlığı verib yır-yığış etdilər. Knyazlar və kəndlilər xəncərlərini qınlarından çıxartdılar. Fəqət müharibənin sonu bəlliydi. Rusların qoşunu yüzminlərlə, gürcülərininki minlərlə sayılırdı. Dağlardan və dərələrdən ortaəslər zirehində cəngavərlər gəldi. Son olaraq yüzminlərlə yox, onminlərlə qoşun toplandı.

Elə oldu ki, biz də, atam və mən də, günlərin birində şeylərimizi yığışdırıb Acariyaya, Şərqlə Qərbi birləşdirən nəhəng okean gəmilərinin lövbər saldığı Batuma yola düşdük.

Batuma getmək çox asan oldu. Burda dəmir yolu və yata vaqonları vardı. Fəqət Batum bizi qaş-qabaqlı qarşıladı. Küçələrdə ölüm kirmişliyi hökm sürürdü. Gəmiçilik bürosuna yollandıq.

- İstanbula növbəti gəmi haçan yola düşür?
- İstanbula gəmi getmir.
- Bəs Trapezunda?
- Trapezunda gəmi getmir. Gəmi yoxdur daha.

- Niyə ki?

Kişi bizi süzdü.

- Məgər bilmirsiniz, şəhərə vəba yayılıb. Gəmilərə nə gəlməyə, nə də getməyə icazə verirlər. Hər gün yüzlərlə adam ölür.

Bircə bu çatmırdı.

ŞƏRQƏ VİDA

Hind vəbası heç də Şərqi qan selindən pis deyil; fəqət Avropa ona daha böyük önəm verir.

Batum şəhərini heç kəsin tərki etməyə ixtiyarı yox idi, ləmana heç bir gəmi girə bilməzdi. Biz vəbadan qorxmurduq; çünki təcrübəyə əsasən bu xəstəliyə xalqın aşağı təbəqəsi tutulur. Bununla belə, biz vəbanın ayağının dəymədiyini bir-iki küçədən qırağa çıxmırdıq. Hər ikisatdan bir sağ qoltuğumuzu yoxlayırdıq, çünki vəbanın ilk əlamətləri özünü orda göstərir.

Bizim bilgilərimizdə özünə nəzarətdən başqa ayrı qorunma vasitəsi yox idi. Vəba qoltuqaltının şişisi ilə başlayır ki, bu da qısa bir zamanda kişi yumruğu boyda olur və həddən artıq ağrılar verir. Sonra qızdırma başlayır. Bədən qaralır şişir.

İyirmidörd saatın içində ölüm adamı haqlayır. Ölümdən ən gec bir saatdan sonra meyitin çürüməsi başlayır. Vəbaya qarşı çarə yoxdur. Onun tüğyan etdiyi evi yandırmaq və sakinlərini izole etmək olar. Lakin şəhərin yarısını əlovə tutmaq mümkün olmadığı üçün Batumda adi dezinfeksiya və vəbalı küçələrin qapanışı ilə qane oldular.

Şəhərin vəbaya yoluxmuş hissəsi bizə, yarıvəbalı bizlər isə bütün dünyaya qapanmışdıq.

Vəba Azərbaycan və Türkiyəstanda az qala hər il baş qaldırıldığından biz buna alışmışdıq və onun gedişini vecimizə almırdıq. Bilirdik ki, o, hər yay bir-iki tayfanı qırır-tükədir və sonra, qəfil gəldiyi kimi, qəfil də yoxa çıxır. Az qala Avropa sayılan Batumda isə vəba əsl panik yaratdı. O vaxt Batumda Rusiyadan çoxlu qaçqınlar yaşayırdı. Sadəcə vəba adını eşidəndə onları, eləcə də digər əcnəbiləri, təbii ki, şərqli olmayanları, qıç tuturdu.

Bizi vəba başlıca olaraq ona görə narahat edirdi ki, çıxıb getməyimizə mane olurdu. Bolşeviklər anbaan yaxınlaşmaqda idilər. Günü-gündən narahat olmağa başlamışdıq. Özü ispan

qripi formasında vəba kimi bir şeyə yoluxmuş Avropa qorxu içində bizdən qapanmışdı. Bu qapanışı azca yumşaltmaq üçün Avropa koloniyası çox cəhd göstərdi.

Nəhayət şəhərin vəbaya yoluxmamış hissəsinin sakinlərinə vəba peyvəndi vurulduqdan və ağla gələn hər cür həkim yoxlamasından sonra şəhəri tərk etməyə icazə verildi. İndi də yüzlərlə insan özlərinə peyvənd vurdurmaq üçün dövlət həkimlərinin yanına axışdı. Atam və mən onların arasında deyildik. Biz peyvənd əleyhdarları idik. Peyvənd heç də tam təhlükəsiz deyil, ağrıya səbəb olur və heç də həmişə vəbadan qorumur. Bir də ki, peyvənd bizə artıq görünürdü, çünki bilirdik ki, vəbaya tutulmayacağıq. O bizdən çox tez-tez yan ötmüşdü.

Beləliklə özümüzü peyvənd etdirmədik, sadəcə bunu həkimə izah etməklə və ona peyvəndin dəyərindən onqat artıq pul ödəməklə qənaətləndik. Əvəzində peyvənd vəsiqəmizi aldıq. Getmək üçün yolumuzun üstündə daha heç nə qalmamışdı. Gürcü-rus cəbhəsindəki durum heç də təsəlliverici deyildi. Tiflisin zəbtini hər gün göz altına almalı olurdun.

Nəhayət gəmiyə, bizi İstanbula aparmalı olan nəhəng italyan buxar gəmisinə mindik. Gəmi barlarla, musiqi kapellaları və luks kabinələrlə təchiz olunmuşdu. Acarıstan paytaxtının palma bağlarına, həmin palmaların altında oturub dodaqlarını avropasayağı boyayan gözəl qızlara, Prometey xələflərinin sərxoş olmadan onlarla bədəni boşaltdığı acar meyxanalarına, şəhərin arxa hissəsindən başlayan və qaçaqları, knyazları, köçəri və cəngavərləri öz qoynunda gizlədən özəmətli yaşıl dağlara son dəfə nəzər saldım.

Aydın havada dəniz sahilində dayananda lap uzaqda, üfüqdə kiçik ağ bir bulud görünür. Bu bulud hərəkət etmir. Həmişəlik ordadır. Gah qızarttaq, gah da dümağ. Bu, Elbrusun qarlı zirvəsidir.

Burda, Elbrusun ətəklərində indi son cəngavərlər, dərsiz-sərsiz gürcülər yaxınlaşmaqda olan düşmənlə döyüşür.

Bu arada burda, Batumda pasportlara viza açmaq istəməyən xarici konsullarla, yetərinçə gəmisiz olmayan gəmiçilik idarəsi ilə, insanlırı yoldan saxlamaq üçün onları dilə tutan dostlarla döyüşürdülər.

İstər burda, istər orda, istər dağlarda, istərsə Batumda döyüşlərin hər iki tərəf üçün əvvəlcədən axırı yox idi. Ən cəsur cəngavər də yüzminlik mujikin öhdəsindən gələ bilməz. Heç

bir konsul müəyyən şirinliyə qarşı duruş gətirə bilməz. Qırmızılar Tiflisə girdilər. Onların kazakları Batumun darvazaları ağzındaydı. Biz üçotaqlı bir apartament tutmuşuq və indi tezliklə axşam süfrəsinin açılacağı nəhəng yemək zalının qapısı ağzında dayanmışıq.

Fit çalınır və pilləkən qaldırılır. İtaliyanın konsulu əl sallayır. Azərbaycan, Gürcüstan, Acarıstan, yaşıl dağlar qaranlığa, axşam Günəşinin tox qızılı rənginə qərq olur.

Masanın arxasında tanışlara, mənimlə Helenendorfdan qaçan erməni dostuma, indi hardasa Hollandiyanın səfiri olmuş azərbaycanlıya və qaçqınlığa üz qoymuş bir dəstə siyasətçiyə, xan və bəylərə, neft maqnatlarına və nəhayət bizim də daxil olduğumuz bolşevik nifrətçilərinə rast gəlirik. Masa arxasında nitq söyləyirlər, böyük siyasət cılız birjaya qarışır. Generallardan biri bizə Qafqazın strateji əhəmiyyətindən dərs deyir, süfrəçi də elan edir ki, Gürcüstan sularını tərk edən kimi bütün qiymətlər qızılla hesablanacaq.

Ertəsi gün uzaqdan Anadolu sahili görsənir. Trapezundda dayanırıq. Bu hələ Asiyadır, İngiltərə ilə müharibə aparan üsyançı Mustafa Kamalın ərazisidir. Kapitan xəbərdarlıq edir:

- Yaxşısı budur, bordda qalın.

Biz qalmırıq.

Bakıda bizə qonaq düşmüş Rüştü Paşa bizi qarşılıyır və gözəl bir mərasimi bizə göstərir. Bazar meydanı ilə qərribə bir insan axını hərəkət edir. Öndə carçılar, sonra da bir eşşək. Eşşəyin belində sanballı bir cənab, tərsinə, üzü eşşəyin quyruğuna doğru. Sifətinə və uzun saqqalına qatıq çəkilib. Eşşəyin arxasınca coşmuş camaat.

- Kişi bolşevikdir, - paşa bizi başa salır. – Əməlini açıqlar, indi də hamıya dərs olsun deyə, şəhərdə gəzdirlər. Sonra aparacaqlar sahilə, qayığa oturdub üçgünlük yemək verəcəklər və Rusiyaya getməsinə əmr edəcəklər. Bolşevikləri öldürmürük. Onlar bizim müttəfiqlərimizdir!

Paşanın əlini sıxıb Anadolu əyalətini tərk edirik. İki gün də keçir və biz artıq Həlicdəyik¹. Məscidlər, saraylar, səs-küy və Topqapı. Antanta heyəti bizi bir nəfər ingilis, bir nəfər fransız, bir nəfər amerikalı, bir nəfər yunan və bir nəfər türkdən

¹ Həlic – İstanbulun bir hissəsinin Avropa mənbələrində «Qızıl Buynuz» kimi tanının adı.

ibarət Comission İnteralliye² formasında qəbul edir. Komissiya ciddidir, amma ədalətlidir. Ona görə də üçüncü klasın sərnəşinləri də sanitar gəmiyə minməli olurlar və karantinə aparılırlar. İkinci klasda limana girməyi yasaqlayan xəstəliklərin siyahısını əllərində tutmuş on-onbeş həkim cin atına minib. Eyni siyahı ilə arada siyasi polis də çalışır.

Birinci klasın salonunda çalsaç bir universitet professoru dayanıb və bir-bir bütün səyyahların əlini sıxır. Ondan sonra eyni şeyi komissiya üzvləri edir. Bayıra çıxarkən bu klasın bütün sərnəşinləri üstündə professorun möhürü olan tibbi arayış və komissiyanın möhrü ilə siyasi arayış alır. Professorun əl sıxması əslində bizim vəba, tif və xoleradan azad sağlamlığımızı dəlalət edirdi, komissiyanın əl verməsi isə bizim siyasi toxunulmazlığımızı təsdiqləyirdi.

Mən bunu bilmirdim. Fikirləşirdim ki, bu yüksək cənablar mənəşbli xariciləri sadəcə öz hökumətləri adından xilas münasibətilə təbrik etmək üçün gəliblər.

- Bir bax, - atama dedim, - Avropada adamlar necə də nəzakətli dirlər. Bizi yurd-yuvamızdan, vətənimizdən qovub çıxarırlar, burda isə bizi böyük dövlətlərin təmsilçiləri və elm nümayəndələri qarşılayırlar.

- Hə, hə, - atam cavab verdi, - biz hələ Avropadan çox geri qalmışıq.

Gəmini tərək etdik, beynəlxalq dərəcəli grand-hotellərdən birinə getdik və yolda Avropa sayaqında reklam plakatu gördük: «Petits Kantsda bugün dünyanın ən böyük tamaşası».

«Anadoluda onmin xristian öldürülüb», elə bu vaxt qəzetçi oğlan qışqırdı. Birinci dəfə biz fransız qəzeti aldık. Həmin andan mənim üçün Avropa başladı.

Qoca Şərq ölmüşdü.

² Comission İnteralliye – Bütün müttəfiqlər komisionu.

SONSÖZ

AZƏRBAYCANIN AVROPADA İLK BÖYÜK ELÇİSİ

Kalv universitetinin prorektoru, yaxın dostum və məsləkdaşım, Azərbaycan haqqında «Azerbaidshan, das Land der Feuer» («Azərbaycan, odlar yurdu») kitabının müəllifi professor Uli Rotfusla söhbətimizdə onun dediyi bu kəlmələri başlığa çıxarası oldum.

Nə yaxşı ki, bu sözlər bütün məsələlərdə obyektivliyin pozulmasını cinayət səviyyəsində tutan bir millətin ziyalısının və yazıçısının dilindən çıxmışdır. Bunu bizlərdən biri demiş olsaydı, bəlkə də dili tərif deməyə pərgar olan biz azərbaycanlıların növbəti mübaligəsi sayırdı.

Bu deyim məni uzun müddət dinc buraxmadı, Əsəd Bəyin yaradıcılığında azərbaycançılıq məsələsini daha dərinədən araşdırmağa vadar etdi. «Onu Azərbaycanın Avropada ilk böyük elçisi edən nədir» sualına cavab axtarmağa başladım və hər əsərində Azərbaycanlıdan bir iz qoyduğunu gördükdə dostum almanın tam haqlı olduğu qənaətinə gəldim.

XX əsrin dünyada tanınmış yazıçılarından biri olan Əsəd Bəy canı, qanı, ruhu ilə ilk öncə Azərbaycana, Bakıya, sonra isə Türkünəstanə və türk dünyasına, Qafqazə, ən nəhayət Şərquə və Asiyaya bağılı bir sənətkardır.

Doğrudur, o, Bakıda doğulmayıb amma Bakıda böyüyüb boya-başə çatıb. Harda, hansı şəraitdə dünyaya gəlməsi barədə özü belə yazır:

«Əksər adamlar doğulduğı evi, yaxud ən azı yeri göstərə bilirlər. Bu yeri, daha doğrusu, bu evi sonralar qocalıqda məsum xəyallara dalmaq üçün ziyarət edirlər. Dediym xəyallara dalmaq üçün mən gərək sürət qatarının vaqonunu ziyarət edəm. Mən rus dəmir yolçularının ilk tətili zamanı Avropa ilə Asiya arasında yerləşən rus çölünün tən ortasında, anam Sürixdən, rus inqilabçularının iqtimətəğahından ailəmizin yaşadığı Bakıya gələrkən doğulmuşam. Doğulduğum gün çar rüslara

konstitusiyaya vəd edən manifesti imzalamışdı»¹.

Görünür, bu fakt Əsəd Bəyin, adını çəkmək istəmədiyim, ancaq bütün Azərbaycanın çox yaxşı tanıdığı bədxah mühacir həmvətənlərinin Hitler kanselyariyasına onun Kiyev yəhudisi olması barədə yazdıqları donosları, alman mətbuatında onun barəsində böhtandolu yazıları üçün «göydəndüşmə bir fürsət» olmuşdur.

Əsəd Bəy «çölün düzündə» doğulsa da, deyildiyi kimi, Azərbaycanda, Bakıda yaşayıb təhsil almışdır, bu nədənlə də vətənə bağlılığını və sevgisini tərənnüm etməkdən usanmır:

«İlk uşaqlıq təəssüratlarım: düzənlik, kimsəsiz qum çölünün ortasında ucalan neft buruqları, məsciddəki müəzzinin əzan səsi və keçmiş hökmdarların mavritan üslubunda tikilmiş, sonralar dağılmış sarayı. Bu saraya sevgimi vermişdim. O, şəhərin qədim Asiya hissəsində ucalırdı və Bakının neftə həris külli-əhli ona gəc baxırdı ... Bakı xanlarının divanxanasında, şəbəkə ilə bəzədilmiş möhtəşəm divanxana darvazası qarşısında dağılmış sütunlar və anlaşılmaz yazılar arasında sonsuz saatlar keçirmişəm. Qədim, baxımsız saraya olan məhəbbətim tədricən saray əhlinə olan məhəbbətimə çevrilib. Xan Sarayından aralıda, şəhərin dörd yanında səhra baş alıb gedirdi. Səkkiz yaşında evimizin damında hərəkətsiz və ərincək oturub hər ikisi – səhra və saray – haqqında şerlər yazırdım. Hər ikisi mənim üçün ətrafimdakı insanların heç bir anlayışa malik olmadığı sakit, ulu, səssiz bir əzəmətin təcəssümünə çevrilmişdi»¹.

Bu, Əsəd Bəyin öz əli ilə yazdığı tərcümeyi-halından bir parçadır, onun Bakıya vurğunluğudur. Həmin vurğunluğu hansı təxəllüs altında yazmasından asılı olmayaraq onun bədii əsərlərində də müşahidə edirik:

«Qarşımda ətrafında əfsanələr və əcnəbiləri gəzdiren bələdçilərin dolaşdığı mürgülü, dəyirmi Qız Qalası ucalırdı. Qaladan o üzdə dəniz başlayırdı, heç nə ifadə etməyən, qurğuşuna bənzər sirli Xəzər dənizi, arxada isə çöl uzanıb gedirdi – diş-diş qayalar, qum və kol-kos, lal-dinməz, yenilməz, dünyanın ən gözəl mənzərəsi»².

¹ Essad Bey. Die Geschichte meines Lebens (Həyatımın hekayəti) – Die Literarische Welt (Ədəbiyyat aləmi), Berlin, 1931.

¹ Yenə orada.

² Kurban Said. Ali und Nino, səh. 9-10.

Bu mənzərəni seyr etmək, ondan həzz almaq üçün o, səsi-
ni içinə salıb evlərinin yastı damında oturur (Şərq evlərinin
yastı damı Avropada bunu tapa bilməyən Əsəd Bəyin əksər
əsərlərində qırmızı xətt kimi keçən niskildir), başqa şəhərlərə,
başqa damlara və başqa mənzərələrə qəti meyl göstərmir, on-
lar yazıçını, bir qınaq da olsa, maraqlandırmır. O, hamar dənizi,
dümdüz çölü, və buralara gəlib neft axtaran, varlanan və çö-
lü sevmədiklərinə görə buranı tərk edən insanları sevir.

Özünün və alman tədqiqatçıların dönə-dönə yazdıqları ki-
mi, Əsəd Bəy azərbaycanlıdır və o özü azərbaycanlı olmasını,
soy kökünün Türkünstandan, Səmərqənddən gəlməsini, Türkün-
stan və İranda əmilərinin və əmizadələrinin yaşadığını bədii
əsərlərində yeri gəldikcə nəzərə çatdırır:

«Ax, Türkünstan, ata-babalarımın qədim məskəni!»¹.

Bu, Türkünstanı özünün ulu vətəni sayan hər bir türkün adı
həsretli harayı deyil, Əsəd Bəyin öz soy kökünü etiraf etməsi-
dir, zira o, əsərin başqa yerlərində də bunu çeşidli situasiyalar-
la bağlı bir neçə dəfə açıqlayır:

«Beləliklə, Qızılso Respublikasının cəbhəsindən keçib əv-
vəlcə Səmərqəndə, *soy kökümüzün iqamətgahına* (kursiv bi-
zimkidir – Ç. Q.), sonra isə dost sarıdan bol olan Buxaraya,
Əmir Sarayına yetişmək üçün səhranın içərilərinə getməyə qə-
rar verdik»².

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında insanları «narahat»
edən problemlərdən biri Əsəd Bəyin özünə seçdiyi təxəllüslə-
rin altında gizləndiyi adın müəmmasıdır. Hamı sanki sözləşmiş
kimi soruşur: Niyə o, Leo Noisumbaum, Əsəd Bəy və Qurban
Səid adları altında yazıb-yaratmışdır? Bu suala cavab hələ tam
şəkildə tapılmasa da, müəyyən gümanları söyləməyə imkan
verir. Gələcəkdə yazıçılıq fəaliyyəti ilə məşğul olacağını və
bu zaman bolşevik rejiminin ifşasını ön plana çəkəcəyini qarşı-
sına məqsəd qoymuş bir insan SSRİ-dəki qohumlarını «qoru-
maq» xatirinə, bizcə, özünün əsl adını gizlətmək məcburiyyə-
tində qalmışdır. Bununla belə, öz təxəllüslərini o, adi bir təsa-
düfdən seçməmişdir. Hələ Bakıda ikən mükəmməl təhsil al-
ması, zadəgan sinfinin nümayəndəsi olması, seçdiyi təxəllüs-

¹ Məhəmməd Əsəd Bəy. Şərqdə neft və qan. Bakı, 2003, səh. 83.

² Yenə orada, səh. 97.

lərdə – istər Lev, istərsə də Əsəd – «aslan» məfhumunun «gizlənməsi» tədqiqatçını düşünməyə vadar edir. Yazıçı ömrü boyu sanki bu adla «oynayır». «Əli və Nino» romanında baş qəhrəmanın Əli Xan Şirvanşir olması, onun iranlı əmisinin Nadir Şah tərəfindən verilmiş titulunda da «aslan» anlamının «gizlənməsi» («Assad ed-Davleh» – «Şah Səltənətinin Aslanı»)¹ və nəhayət «Əli və Nino» romanının italyan dilində Əsəd Bəy müəllifliyi ilə yazıçının öz tərcüməsində çap olunmuş önsözdə onun əsl adının Arslan Şirvanşir İbrahim oğlu olmasını deməsi heç də adi təsadüflər zənciri sayıla bilməz. Özünün yazdığı kimi, o, kökü Türkünstanda olan böyük bir nəslin törəməsidir və atası da həmin tayfanın başçısıdır. Elə bu nədənlə Türkünstanda onları çoxu tanıyır:

«Köçərilər və oturaq ‘çılğınlar’ bizi tanıyırdılar, ya da ən azı bərimizdə eşitmişdilər; *dil və din sarıdan onlara yaxın idik*»² (kursiv bizimkidir – Ç. Q.).

Məhz Türkünstandakı qohumları ilə «dil və din sarıdan yaxın» olduqlarına görə o, atası ilə birlikdə bir vətəndən digər vətənə, hiyləli, nəcib, pak əmir şəhəri Səmərqəndə üz tutur, Sovet hökuməti buraya ayaq açana qədər onlar xeyli orda qalırlar, çünki «**bu şəhər soylarının ilkin vətənidir**». Hələ şəhərin sınırlarında onları əmiləri, əmioğulları və təsnifəgəlməz qohumluq dərəcələrindən olan qohumları qarşılayır.

Yazıçının ilkin vətəninə sevgisi onun əksər əsərlərindən qırmızı bir xətt kimi keçir («Allahu Əkbər», «Ağ Rusiya», «Şərqdə neft və qan» və s.). Yazıçı bu arealı içsəl sevgi ilə yanaşı, həm də optik dəqiqliklə təsvir edir.

Göründüyü kimi, Əsəd Bəy Türkünstan kökenli azərbaycanlıdır. Bəs bu kökün, bu nəslin danışdığı dil hansı dildir? Yazıçı bu suala özü cavab verir:

«Mən onlarla (əmi-, bibiqızları ilə – Ç. Q.) güc-bəla söhbət edə bilirdim, çünki danışdıqları Səmərqənd dialektini pis anlayırdım ...

Onların kamil qanacağına məftun oldum, bu öz ifadəsini onda tapırdı ki, dialektlərində çoxlu səhvlərə yol verdiyimə

¹ Kurban Said. Ali und Nino, səh. 11.

² Məhəmməd Əsəd Bəy. Şərqdə neft və qan. Bakı, 2003, səh. 98-99.

görə mənimlə söhbətdə səlis dilləri ilə məni pərt etməmək üçün etdiyim səhvlərin hamısını təkrarlayırdılar»¹.

Deməli, Əsəd Bəy Azərbaycan türkcəsində, qohumları isə Türküstan türkcəsində danışırmış.

Bir azərbaycanlı və türküstanlı kimi də Əsəd Bəyin özünü və qohumlarını sovet gizli xəfiyyəsi çekanın təqiblərindən gizlətməsi həmin sistemin insanlar üzərində apardığı qeyri-insani eksperimentlərdən, cəza və zülmərdən xəbərdar olan hər kəs üçün tam anlaşılıqdır, bu işgəncələrdən bixəbər olduğuna görə Avropa buna uzun müddət inanmaq istəməsə də. Amma bununla belə, yazıçı «Şərqdə neft və qan» romanında Azərbaycandakı qohumluq əlaqələrinə də gizli eyhamlar vurur:

«Ailəmizin narazılığına baxmayaraq mənim qohumlarımdan biri də kommunist rəhbər oldu. O, tez-tez bizə gələrdi və hər dəfə atam soruşardı ki, niyə məhz bu bacarıqsız insanlar hökumət tərkibindədirlər?»².

Müəllif burada 26 Bakı kommissarlarının sıralarında olmuş azərbaycanlıya işarə vurur, oxucuya onun barəsində məlumat verir və özünün qohumluq əlaqələrindən «iz qoyur». Əsərdə 26-ların Türkmənistanda, Qızılsuda (Krasnovodsk) güllələnməsi səhnəsini təsvir edərkən bu faktı təkrar qabardır:

«Yalnız biri (26-lardan biri – Ç. Q.) – o mənim qohumlarımdan idi – getmək istəmirdi, əsgərlər onun yaxasından yapışb kəli sallaqxanaya sürüyən kimi sürütlədilər. Hər üç addımdanbir o dayanıb durur, yeknəsək, dalğın və küt-küt deyirdi:

- İstəmirəm, istəmirəm, istəmirəm»¹.

Daşnak-bolşevik iqtidarının nazirlərindən biri və Əsəd Bəyin yaxın kommunist «qohumu» Əsəd Bəy ailəsinin vaxtında qaçıb-ölkədən çıxmasını məsləhət görür, bu ailəni xilas etməklə Əsəd Bəyin Azərbaycan üçün qorunub-saxlanılmasına əvəzsiz xidmət göstərmiş olur:

« ... hökumət Leninlə uzun teleqraflaşmalardan sonra Rusiyanın nümunəsini təkrarlamağa və əvvəlcə 'on keçmiş qansoranı' həbs edib güllələməyə qərar verdi. Həmin on nəfərin siyahısı gecə iclaslarının birində müəyyənləşdirildi. Və bu on-

¹ Yenə orada, səh. 113.

² Yenə orada, səh. 78.

¹ Məhəmməd Əsəd Bəy. Şərqdə neft və qan. Bakı, 2003, səh. 92.

luğun arasında atam da vardı. Qohumumuz kommunist həmin gecə iclasda iştirak etmişdi. İclasdan dərhal sonra, yəni həbslər hələ başlamamış o birbaşa bizə gəlib hökumətin qərarını atama çatdırdı»².

Əsəd Bəyin Şərqi və Asiyaya sevgisinə gəldikdə isə biz bunu, az qala, onun bütün əsərlərində müşahidə edirik. Əsəd Bəy çölün, Şərqi səhrası və stepinin vurğunudur, çölü, stepi və səhranı təsvir edərkən yazığının şair təbi cuşa gəlir, «Şərqi də neft və qan», «Əli və Nino» romanlarının baş qəhrəmanlarının uşaqlıqda şer yazması oxucunun yadına düşür və onun gözləri önündə yazığının şair obrazı canlanır.

Şərqi böyük bilicilərindən biri olan Əsəd Bəy onun müxtəlif peşə sahiblərinin səciyyəsini, Şərqi rəqsini və musiqisini avropalı oxucuya incəliklərinə qədər izah edir, Azərbaycanı, Türkiyəni, Şərqi qərbi oxucuya sevdirə bilir.

Azərbaycan rəqsinin mahiyyətini və fəlsəfəsini kamil bir rəqsşünas kimi açır, kişi və qadın rəqslərinin fərqi hər bir azərbaycanlının özünü belə, heyrtləndirəcək şəkildə avropalı oxucuya başa salır:

« ... keçmiş xanlar ... saz ... çalır və çilgin xəncər rəqsini oynayırdılar ... onu tək qanlı dağlar arasında və gözəl bir xanım qarşısında oynamaq mümkündür. Rəqsin ortasında altı xəncəri ağzında, dördünü də əllərində saxlayan rəqqas müqəddəs Hüseynin qətl günündəki şəhidi xatırladır. Çox vaxt rəqs rəqqasın aldığı, lakin tamaşaçıların coşqusunu qaldırdığı dərin yaralarla bitir. Bu rəqs heç də həmişə tamaşaçı üçün nəzərdə tutulmayıb ... sevdiyin və sevgisini bu yolla qazanmaq istədiyin müəyyən bir şəxs üçün.

Xəncərlər arasından boylanan kişi qadının başına dolanır, döyüş hərəkətlərini icra edir ki, bununla da rəqiblərini sıxışdırıb aradan çıxarmaq istəyir – bu halda yaralar sevinin cəsurlüğünün əlamətidir – və qadını qucmağa çalışır. Qadın da həmişə özünü qırağa çəkir və kişinin yerinə yetirməli olduğu vəzifələr irəli sürür. Gah cib yaylığını yerə atır ki, kişi də rəqsin ritmini gözləməklə onu dişi ilə qaldırmalı olur, gah kişi xəncəri yastısına yerə uzadır, qadını çağırır ki, kişinin üstündəki hökmranlığının nişanəsi kimi ayağını xəncərin üstünə qoysun, gah da qadın xırda pulları havaya atır ki, kişi də xəncərlərdən

² Yenə orada, səh. 80.

heç birini itirməmək şərtilə onları tutmalı olur»¹.

Ərənlər rəqsini o belə görür, onun fəlsəfəsini avropalıya bu cür açıqlayır, sonra isə qadınlar rəqsinin mahiyyətini açır:

«Qadınlar başqa cür rəqs edirlər. Kişini ələ keçirmək üçün rəqs onlar üçün də bir vasitədir. Fəqət onların rəqsi çöldə doğulmuşdur. Bu rəqs ləngdir, bir neçə addımdan ibarətdir və ayaqlarla məhdudlaşmır, tərsinə, bütün bədənle dilə gəlir. Qarın, əndam, bud rəqs edir, əllər danışır, ayaqlar isə ifadəsiz qalır. Şərqli qadının gücü ayaqlarda olmur. Üstündə rəqs etdiyi xalça çox xırdadır. Rəqs zamanı o bu xalçadan qırağa çıxmır. Axı rəqs çöldəki kişi üçün düşünülüb. Xalça qurtaran yerdə qaynar qum başlayır. Başqa xalçanın üstündə qadının düz qarşısında oturan kişi onun bədənini sevir, özünün ustad olduğu iti sıçrayışları yox»¹.

Kişi və qadın rəqslərinin təsvirindən sonra müəllif şərq rəqslərinin rəmzindən, duyumluluğundan söz salır, Azərbaycanı, Şərqi Avropanın üzünə açır:

«...xalis şərq rəqsi öz rəmzliyində, duyumluluğunda yalnız iki nəfər arasında mümkündür. O, küt-ləyə aid olmur, ən uzağı, çox sıxı dostlar çevrəsində mümkündür. Buna görə də onu Avropa səhnəsinə çıxarmaq istəməyin özü mənasızdır. Avropadakı parket döşəmələrdə yüzlərlə adamın qarşısında rəqs edən şərqililər əslində öz tamaşaçılarını axmaq yerinə qoyurlar»².

Azərbaycan musiqisinin təbliğinə gəldikdə yazıçı öz qələmini bir musiqişünas püxtəliyi ilə işə salır, musiqimizin incəliklərini peşəkarlıqla təsvir edir:

«Eyni şey, nəyi tərənnüm etməsindən asılı olmayaraq, sevgi nəğməsi olan mahnılara da aiddir. Onun avropalının dö-zə bilmədiyi boğaz səsləri musiqi deyil, əksinə, boğuc, feryadlı burun və boğaz səslərində təcəssüm tapıb avazlaşan duyumluluqdur. Yad duyumluluğun bu təzahürünü musiksəl harmoniyanın qanunları ilə ölçmək mənasızdır, baxmayaraq o da ciddi

¹ Yenə orada, səh. 205.

¹ Yenə orada, səh. 206.

² Yenə orada, səh. 206.

qanunlara tabedir, ancaq heç vaxt avropalının qulağına yatmır. Duyumluluğun Şərqdə öz qanunları var»¹.

Əsəd Bəyin Azərbaycan poeziyasına, şer məktəblərinə verdiyi qiymət də xüsusi diqqət çəkir və bu heç də təsadüfi deyil. Zira o, bədii yaradıcılığa başlamazdan öncə rus və Avropa yazıçılarının əsərləri barədə yetərincə təhlil və tənqidi məqalələrlə alman mətbuatında çıxış etmişdi:

«Şərqi universitetlərində təlim edilən şerriyyət elə zəngin bir elmdir ki, ondan həm də universitetlərdən kənar, şairlər məclisində və onların Gəncədəki, Şamaxıdakı, yaxud Azərbaycanın hər hansı bir guşəsindəki tarixi görüş yerlərində təlimlənmək olar ... Adi ədəbiyyat tarixindən başqa, şair qafiyə texnikasını, vəznə, nəzirəçilik elmini, improvizasiyanı və onlarca digər elm sahələrini, öncə də şərqi şerriyyətinin canı və qanı olan təşbeh elmini öyrənməlidir. Böyük ustadların şerlərinə əsasən hesablayıblar ki, yüz sətirdə ən azı yüzdən yüz iyirmiyə qədər təşbeh var. Bir- və ikiqatlı təşbehlər var, elələri də var ki, onları başa düşmək üçün gərək xüsusi elm keçmiş olasan. Şair şer ustadının əmrinə əsasən ikiqat-, üçqatmənəli şerlər qoşmağı bacarmalıdır, elə şerlər ki, farsca, yaxud ərəbcə oxunuşundan asılı olaraq həcv, yaxud təsəvvüfdür, misralar var ki, məhdud sözlüyə malikdirlər...

Mən özüm şerlər bilirəm ki, soldan sağa, yuxarıdan aşağıya, aşağıdan yuxarıya oxunduqda həmişə eyni mənəni verirlər və azərbaycanlı çobanı da, iranlı şahı da eyni cür rıqqətə gətirirlər. Şairlər var ki, müəyyən səsləri işlətməməyə and içiblər (Müəllif «dodaqdəyməzləri» və «diltərpənməzləri» nəzərə çatdırmaq istəyir – Ç. Q.) ...

Nəhayət şair həm də şerriyyətin şifrini başa düşməlidir; bu elə mürəkkəb bir sənətdir ki, müəyyən rəqəmlərin arxasında

¹ Yenə orada, səh. 207.

müəyyən anlayışları, anlayışların arxasında şerləri və şerlərin arxasında yalnız sərrafa anlaşılıqlı olan şifri gizlədir. Şairin şifri-ni təhsil görmüş şairdən başqa heç kim açə bilməz. Ona görə də Azərbaycan-dakı xan saraylarında həmişə şairlər saxlanılırdı ki, onlar da müharibə başladığı təqdirdə ölkəni dolaşib məlu-mat xidmətini yerinə yetirirdilər. Hansı şairinsə şifrinin düş-mən əlinə keçməsindən qayğılanmazlar, çünki onun mənasına varmaq üçün gərək riyaziyyatçı, ədəbiyyat tarixçisi, şair, kal-liqraf, dinşünas və əlkimyaçı olasan»¹.

Əsəd Bəyi Azərbaycanın Avropada ilk böyük elçisi edən də, görünür, yazıcının bu məziyyətləridir.

Çərkəz QURBANLI

¹ Yenə orada, səh 211.